scientbul.naiau.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Національної академії внутрішніх справ

3(108)'2018

Журнал індексується в таких базах даних і пошукових системах:

- Index Copernicus International (ICV 2016 = 40.62);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Наукова бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2018

УДК 34(06)
Н354

ISSN 2410-3594

Науковий вісник

Національної академії внутрішніх справ

Науковий журнал • Виходить чотири рази на рік • Заснований 1996 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 19326-9126 ПР від 13 серпня 2012 року • Включений до переліку наукових фахових видань України (накази МОН України від 15 січня 2018 року № 32, від 29 грудня 2014 року № 1528) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 30 жовтня 2018 року (протокол № 17)

3 (108) 2018

Редакційна колегія:

Чернєй В. В. (голова), д-р юрид. наук, проф.; ***Гусарєв С. Д.*** (заступник голови), д-р юрид. наук, проф.; ***Чернявський С. С.*** (заступник голови), д-р юрид. наук, проф.; ***Лошицький М. В.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Бичкова С. С.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Василевич В. В.,*** канд. юрид. наук, проф.; ***Відацкі Я.,*** д-р філософії, проф.; ***Джужа О. М.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Дрозд О. Ю.,*** д-р юрид. наук, доц.; ***Дудоров О. О.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Карп С.,*** д-р юрид. наук; ***Колб О. Г.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Колодій А. М.,*** д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; ***Костицький М. В.,*** д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України, чл.-кор. НАПН України; ***Кузьменко О. В.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Лук'янчиков Є. Д.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Никифорчук Д. Й.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Орлов Ю. Ю.,*** д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник; ***Погорецький М. А.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Савченко А. В.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Удалова Л. Д.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Чубенко А. Г.,*** д-р юрид. наук, проф.; ***Шакун В. І.,*** д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України

Н354 **Науковий** вісник Національної академії внутрішніх справ : наук. журн. / [редкол.: В. В. Чернєй (голова) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. – № 3 (108). – 360 с.

Адреса редакції:
пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (097) 851-72-96
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

© Національна академія внутрішніх справ, 2018

scientbul.naiau.kiev.ua

Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs

SCIENTIFIC JOURNAL

of the National Academy of Internal Affairs

3(108)'2018

Journal is indexed in such databases and search engines:

- Index Copernicus International (ICV 2016 = 40.62);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-index – 8, i10-index – 5);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- The Maksymovych Scientific Library of the Taras Shevchenko National University of Kyiv;
- Electronic Repository NAIA

Kyiv
2018

ISSN 2410-3594

Scientific Journal

of the National Academy of Internal Affairs

Naukovij visnik Nacional'noi akademii vnutrisnih sprav

Scientific magazine • Issued four times a year • Established in 1996 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series КВ No. 19326-9126 ПР dated August 13th, 2012 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list (order No. 32, dated January 15th, 2018, order No. 1528, dated December 29th, 2014) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 17, dated October 30th, 2018)

3 (108) 2018

Editorial board:

Cherniei V. (head), Doctor of Law, Professor; ***Husarev S.*** (co-head), Doctor of Law, Professor; ***Cherniavskyi S.*** (co-head), Doctor of Law, Professor; ***Loshytskyi M.,*** Doctor of Law, Professor; ***Bychkova S.,*** Doctor of Law, Professor; ***Vasylevych V.,*** Ph.D in Law, Professor; ***Vidatski Yan,*** Doctor of Philosophy, Professor; ***Dzhuzha O.,*** Doctor of Law, Professor; ***Drozd O.,*** Doctor of Law, Professor; ***Dudorov O.,*** Doctor of Law, Associate Professor; ***Karp S.,*** Doctor of Law; ***Kolb O.,*** Doctor of Law, Professor; ***Kolodii A.,*** Doctor of Law, Professor, Member-correspondent of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine; ***Kostytskyi M.,*** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Member-correspondent of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; ***Kuzmenko O.,*** Doctor of Law, Professor; ***Lukianchykov Ye.,*** Doctor of Law, Professor; ***Nykyforchuk D.,*** Doctor of Law, Professor; ***Orlov Yu.,*** Doctor of Law, Senior Research Fellow; ***Pohoretskyi M.,*** Doctor of Law, Professor; ***Savchenko A.,*** Doctor of Law, Professor; ***Udalova L.,*** Doctor of Law, Professor; ***Chubenko A.,*** Doctor of Law, Professor; ***Shakun V.,*** Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs : scientific magazine / [editorial board: V. Cherniei (head) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2018. – No. 3 (108). – 360 p.

Editors office address:
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: (097) 851-72-96
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

© National Academy of Internal Affairs, 2018

ЗМІСТ

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

ЧЕРНЯВСЬКИЙ С. С., НЕКРАСОВ В. А.
Питання протидії злочинам, що стосуються фінансових інтересів України та Європейського Союзу 11
ДЖУЖА А. О., СОРОКІНА Л. В.
Участь громадян у запобіганні злочинам: міжнародний досвід 24
КНЯЗЄВ С. М.
Правова регламентація негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності згідно з міжнародними договорами України 34
TRONKO O.
Organizational and Legal Forms of Cooperation in the Field of Combating Organized Crime: European Union Experience..... 47
ЩЕРБАНЬ Є. В.
Принцип комплементарності як конституційно-правова засада імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в національне законодавство України 58
ПОЛЯНСЬКА В. С.
Питання європейського співробітництва в протидії транснаціональній організованій економічній злочинності 67

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

ДУДОРОВ О. О.
Проблема єдності судової практики у справах про шахрайство 80
KOBKO Ye.
Legal Regulation of the National Security of Ukraine: the Current State and Directions of Improvement 98
ПАШКОВСЬКА М. В.
Правове регулювання в законодавстві України захисту тварин від жорстокого поводження 108

МИРОНЮК Т. В.
Правове регулювання запобігання гендерному насильству 121
ШЕМЧУК В. В.
Конституційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні 133
МОРГУН В. В.
Проблеми управління майном територіальної громади 145
БУЛАЄВ В. П.
Теоретико-методологічні засади дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності інформаційних служб системи МВС України 153

ТЕОРЕТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

ДЖУЖА О. М.
Проблемні аспекти кримінологічної ювенології 163
ЗАЯЦЬ Н. В.
Основні види діяльності народу з реалізації безпосередньої демократії 173
ЖАРОВСЬКА Г. П.
Наукові підходи до визначення організованої транснаціональної злочинності 187
КОПЧА В. В.
Верховенство права як принцип сучасної держави 198
КІНАШ Н. Б.
Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства 213

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

ВЕРЕША Р. В.
Синергетика суб'єктивного елементу злочину 223
ДЕМИДЕНКО В. О.
Місце й роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки України 238
МАКАРЕНКО Н. К.
Суспільна небезпека професійної злочинності 250

БУРАК М. В.
Способи вчинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичному комплексі України 266
КАЛИНОВСЬКА О. І.
Слідова картина вчинення злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів 279
КОНОНЧУК А. О.
Мета створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них 288

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

ТЕПЛИЦЬКИЙ Б. Б.
Завдання, об'єкти й питання комп'ютерно-технічної судової експертизи 303
ЧИЧИРКІН А. О.
Залучення слідчим експертів під час призначення експертиз у кримінальних провадженнях про порушення правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів 316
ПОЛІЩУК І. Ю.
Форми застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок 328

РЕЦЕНЗІЯ

ЦИМБАЛ П. В.
Концептуальні засади розслідування злочинів у сфері будівництва
Рец. на кн.: Запотоцький А. П. Основи методики розслідування злочинів у сфері будівництва : монографія / А. П. Запотоцький. – Київ : Освіта України, 2018. – 320 с. 349

ДО УВАГИ АВТОРІВ 355

CONTENT

INTERNATIONAL EXPERIENCE

CHERNIAVSKYI S., NEKRASOV V.
Questionnaire for Crime on the Financial Interests of Ukraine and the European Union 11
DZHUZHA A., SOROKINA L.
Participation of Citizens in a Devastating Way Impact on Crime: International Experience 24
KNIAZIEV S.
Legal Regulation of Covert and Investigative-Operative Activity Performance According to International Agreements 34
TRONKO O.
Organizational and Legal Forms of Cooperation in the Field of Combating Organized Crime: European Union Experience..... 47
SHCHERBAN Ye.
The Principle of Complementarity as a Constitutional and Legal Basis for the Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court in National Legislation of Ukraine 58
POLIANSKA V.
The Issue of European Cooperation in Countering Transnational Organized Economic Crime..... 67

LEGAL REGULATION OF LAW ENFORCEMENT

DUDOROV O.
In the Search of Unity of Judicial Practice in Fraud Cases 80
KOBKO Ye.
Legal Regulation of the National Security of Ukraine: the Current State and Directions of Improvement..... 98
PASHKOVSKA M.
Legal Regulation of Animal Protection Against Improper Treatment in Ukraine 108
MYRONIUK T.
Legal on Preventing and Combating Gender Based Violence.....121

SHEMCHUK V.
The Constitutional and Legal Basis for Information Society Development in Ukraine 133
MORHUN V.
Problems of Communal Property Management 145
BULAIEV V.
Laws and Administrative Measures on Information Services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine 153

THEORETICAL AND HISTORICAL ASPECTS OF LEGAL SCIENCE

DZHUZHA O.
Problematic Aspects of Criminological Juvenology 163
ZAIATS N.
The Main Forms of Public Activity in Direct Democracy 173
ZHAROVSKA H.
Scientific Approaches to the Definition of Organized Transnational Crime 187
KOPCHA V.
The Rule of Law as a Principle of the Modern State 198
KINASH N.
Contemporary Conceptual Methodology Analysis of the Principles of Citizenship 213

COMBATING CRIMES: THEORY AND PRACTICE

VERESHA R.
Synergetics of the Subjective Element of a Crime 223
DEMYDENKO V.
Place and Role of Local Self-Government Bodies in Ensuring the National Security of Ukraine 238
MAKARENKO N.
Social Danger of Professional Crime 250
BURAK M.
Ways of Committing Crimes by Officials in the Fuel and Energy Complex of Ukraine 266

KALYNOVSKA O.
Trace Picture of Crimes Related to Production of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Analogues 279
KONONCHUK A.
The Aim of the Extracurricular Military or Armed Units Creation and Participation in its 288

LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

TEPLYTSKYI B.
Tasks, Objects and Questions of Computer-Technical Forensic Examination 303
CHYCHYRKIN A.
Involving of Investigation Experts While Appointing Inspectations in the Process of Criminal Cases with Road Traffic Accidents and Vehicles Operation 316
POLISHCHUK I.
Forms of the Using Special Knowledge in the Investigation of the Illegal Use of Trademarks 328

REVIEW

TSYMBAL P.
Conceptual Principles for Investigation of Crimes in the Field of Construction
Review of the book: Zapototskyi A. Fundamentals of the methodology for investigating crimes in the field of construction : monograph / A. Zapototskyi. – Kyiv : Education of Ukraine, 2018. – 320 p. 349

INFORMATION TO AUTHORS 355

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 341.45:343.9.024:336.7

Чернявський С. С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; **ORCID 0000-0002-2711-3828;**

Некрасов В. А. – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; **ORCID 0000-0002-7529-7270**

Питання протидії злочинам, що стосуються фінансових інтересів України та Європейського Союзу

Метою *цієї статті є визначення проблемних питань протидії злочинам, що стосуються захисту фінансових інтересів України та Європейського Союзу. Проблеми протидії злочинності у сфері фінансової безпеки, зокрема з транснаціональними виявами, пов'язані з удосконаленням способів їх учинення та збільшенням кількості цих діянь, що засвідчує сучасний стан економіки. Для цього в кожній державі має функціонувати дієвий механізм розкриття та попередження економічних злочинів. Злочинами, що зачіпають фінансові інтереси Європейського Союзу, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, слід вважати такі: незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками й іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200); контрабанду (ст. 201); незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203[1]); ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212); маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222[1]); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232[1]). Злочинним посяганням притаманні такі риси: 1) маскування під законну економічну діяльність; 2) здатність злочинців пристосовуватися до нових форм і методів підприємницької діяльності; 3) обізнаність щодо ринкової ситуації; 4) використання прогалин чинного законодавства, що регулює фінансову діяльність суб'єктів господарювання. Актуальність теми дослідження зумовлена недостатністю наукових розробок, присвячених комплексному аналізу проблем протидії злочинам, що стосуються захисту фінансових інтересів України та Європейського Союзу, та практичною значущістю для вдосконалення наявної системи заходів нормативного регулювання і правової протидії злочинності в діяльності правоохоронних органів. Визначено напрями вдосконалення системи протидії злочинам, що стосуються фінансових інтересів України та Європейського Союзу.*

Ключові слова: фінансові інтереси; транснаціональна злочинність; фінансова безпека; євроінтеграційні процеси; інтеграційна діяльність.

© Чернявський С. С., Некрасов В. А., 2018

Постановка проблеми. Злочини проти фінансових інтересів України та Європейського Союзу (ЄС), кримінально-правові ризики в означеній сфері є виявами так званої транснаціональної злочинності. Тому протидія таким явищам має бути консолідованою та системною. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на нашу державу було покладено обов'язок забезпечити гармонізацію нормативно-правових актів України з нормами і стандартами, прийнятими в державах – членах ЄС. Завдяки цьому створено правове підґрунтя для протидії злочинам, що стосуються інтересів певного кола державницьких і міждержавницьких інституцій. Така інтеграційна діяльність, безперечно, є позитивним фактором входження нашої держави до загальноєвропейського правового простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема протидії фінансовим злочинам на міждержавному рівні привертає увагу провідних іноземних і вітчизняних науковців. Особливостям правового регулювання міждержавної співпраці в протидії транснаціональній злочинності присвячено наукові доробки таких учених-правників, як: В. Авер'янов, О. Барановський, І. Бородін, О. Бандурка, Н. Бортник, Д. Гарбазей, Л. Герасименко, О. Гладенко, Л. Грицаєнко, Н. Діденко, О. Дрозд, О. Дудоров, Р. Жубрин, Д. Калаянов, О. Калмикова, О. Карпов, Х. Кернер, М. Ковалів, В. Ковальська, М. Корнієнко, О. Користін, В. Кропнова, О. Остапенко, В. Ортинський, В. Попович, Т. Середа, М. Сіранта, Т. Сироїд, С. Синянський, О. Столярський, Л. Стрельбицька, Є. Стрєльцов, Т. Тертиченко, О. Устименко, Ю. Чорноус, В. Шамрай, С. Шепетько, О. Шостко та ін. У дослідженнях Л. Долі розглянуто особливості легалізації («відмивання») доходів, отриманих злочинним шляхом, як міжнародну проблему. Аспекти протидії відмиванню грошей, одержаних від злочинної діяльності у сфері обігу наркотичних засобів, транснаціональними організованими групами висвітлює Є. Расюк. Міжнародний досвід реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації («відмиванню») доходів, одержаних злочинним шляхом, основоположні принципи формування міжнародно-правової бази у сфері протидії легалізації злочинних доходів, державні механізми боротьби з відмиванням «брудних» грошей у європейських та інших країнах досліджує Л. Кривонос.

Виклад основного матеріалу. У ст. 29 Угоди «Договір про Європейський Союз» від 7 лютого 1992 року встановлено, що без порушення повноважень Європейської Спільноти Союз має на меті забезпечити громадянам високий рівень безпеки в просторі свободи, безпеки та справедливості через спільні дії держав-членів у сферах поліційної та судової співпраці в кримінальних справах, а також через запобігання расизмові й ксенофобії та протидію їм [1]. Конвенцію про захист фінансових інтересів Європейських Співтовариств підписано 26 червня 1995 року; 27 червня 2016 року було підписано Угоду про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції, ратифіковану Законом України від 8 лютого 2017 року № 1839-VIII. Засади адаптації законодавства ЄС та України, зокрема в напрямі забезпечення фінансової безпеки, реалізовано в Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV. У лютому 2017 року Кабінет Міністрів України ухвалив Стратегію реформування системи управління державними фінансами на 2017–2021 роки, у якій окрему роль відведено державному фінансовому контролю та визначено його завдання. Відповідно до цієї Стратегії, буде забезпечено розвиток таких складових системи управління державними фінансами за напрямом підвищення ефективності розподілу ресурсів на рівні формування державної політики: державний внутрішній фінансовий контроль; державний фінансовий контроль; незалежний зовнішній фінансовий контроль.

Із цього приводу Ж. Моторенко зауважує, що фінансова безпека окремої держави як один з адаптаційних інститутів – це такий стан економіки й інститутів влади, за якого гарантовано захист національних інтересів, гармонійний, соціально орієнтований розвиток країни загалом, достатній економічний та оборонний потенціал навіть за найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів [2].

Дослідники Ю. Хащевацька та Є. Дмитренко стверджують, що євроінтеграційні процеси потребують подальшого розвитку державної політики щодо фінансового контролю й аудиту, які ґрунтуються на міжнародних стандартах і відповідають основоположним принципам підзвітності, прозорості, економності, ефективності та результативності [3, с. 181–183].

На доцільності доповнення законодавчої бази положеннями про суб'єктів контролю за первинним фінансовим моніторингом і

порядком його проведення, механізмом проведення внутрішнього фінансового контролю, а також взаємодією та координацією суб'єктів протидії легалізації («відмиванню») доходів, одержаних злочинним шляхом, Л. Кривонос наполягає [4].

Слушною слід визнати позицію, відповідно до якої злочинним посяганням, що можуть зачіпати фінансові інтереси ЄС, притаманні такі риси: 1) маскування під законну економічну діяльність; 2) здатність злочинців пристосовуватися до нових форм і методів підприємницької діяльності; 3) обізнаність щодо ринкової ситуації; 4) використання прогалин чинного законодавства, яким урегульовано фінансову діяльність [5].

На думку Г. В. Рибікової та В. В. Сучкової, високий рівень латентності економічних злочинів пов'язаний з низкою причин. Процес криміналізації кредитно-фінансової системи є наслідком неналежного законодавчого врегулювання й контролю за банківськими операціями з боку контролюючих організацій, передусім – правоохоронних органів. Суперечливість системи обліку та контролю ускладнює (а подеколи унеможливлює) встановлення каналів і способів розкрадання державного й іншого майна [6].

На нашу думку, злочинами, що зачіпають фінансові інтереси ЄС, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, слід вважати такі: незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками й іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200); контрабанду (ст. 201); незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203^1); ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212); маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222^1); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232^1) [7].

У європейському просторі протидію фінансовим правопорушенням здійснює OLAF – Управління з питань запобігання зловживанням і шахрайству (фр. Office européen de lutte anti-fraude (OLAF), англ. European Anti-fraud Office). На OLAF покладено відповідальність за боротьбу із шахрайством і зловживаннями у використанні коштів з бюджету Європейського

Союзу. Управління створено рішенням Комісії 1999 року; воно замінило підрозділ Комісії з координації запобігання шахрайству, який працював з 1998 року.

З-поміж головних завдань OLAF слід виокремити такі:

– проводити незалежне розслідування шахрайства та корупції з використанням коштів ЄС, щоб гарантувати цільове їх використання;

– розслідувати серйозні правопорушення, учинені працівниками ЄС та членами європейських інституцій, що сприятиме зміцненню довіри громадян до інституцій ЄС;

– формувати політику ЄС щодо протидії шахрайству.

OLAF може розслідувати інші правопорушення, що стосуються фінансових інтересів ЄС стосовно структурних фондів, аграрної політики та фондів сільського розвитку, прямих витрат і зовнішньої допомоги, митних зборів.

Попри те, що OLAF є частиною Європейської комісії (бюджет і людські ресурси), у своїх розслідуваннях OLAF є цілком незалежним.

Робота OLAF щодо розслідування правопорушень передбачає:

– оцінювання вхідної інформації, що становить потенційний інтерес для слідства та визначення достатності підстав для початку розслідування;

– проведення адміністративних розслідувань у співпраці з національними органами кримінального чи адміністративного розслідувань, а також з ЄС та міжнародними органами;

– підтримка розслідувань національними органами влади;

– надання рекомендацій щодо дій, які мають бути застосовані відповідними органами ЄС або національними органами влади;

– моніторинг дій цих органів з метою оцінювання впливу роботи OLAF у боротьбі із шахрайством і підтримки, яку надають національним органам влади.

Відповідальність за більшість витрат ЄС розподілено між європейським, національним, регіональним і місцевим рівнями. Навіть там, де інститути ЄС безпосередньо управляють коштами, гроші часто перераховують за межі національних кордонів, а іноді й за межі ЄС. Таким чином, виявлення, розслідування та кримінальне переслідування шахрайства з бюджетом ЄС можуть здійснювати лише у співпраці із широким колом партнерів на національному, європейському та міжнародному рівнях.

Справи OLAF часто стосуються:

– фальсифікації транскордонних замовлень або корупції в процедурах державних закупівель у межах фінансування ЄС;

– подвійного фінансування, коли шляхом обману проект кілька разів фінансують різні донори, які не знають про внески, здійснені іншими;

– фальсифікації субсидій у різних формах, оскільки шахраї використовують труднощі, пов'язані з управлінням і контролем за витратами транснаціональних програм;

– митного шахрайства, коли шахраї намагаються уникнути сплати митних зборів (власних ресурсів ЄС), наприклад, шляхом контрабанди товарів у ЄС [8].

В умовах інтеграції України до європейської, зокрема правоохоронної, спільноти неодмінно слід ураховувати загальні принципи протидії фінансовим (податковим) злочинам, визнані міжнародною експертною спільнотою.

Глобальний форум Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – це багаторівнева структура, створена рішенням Ради ОЕСР 2009 року. Форум налічує 147 учасників, серед яких усі країни G20, країни – члени ОЕСР, міжнародні фінансові центри та держави, що розвиваються.

Ця організація вповноважена країнами G20 сприяти ефективному дотриманню міжнародних стандартів прозорості й обміну інформацією для податкових цілей, об'єднання міжнародних зусиль для протидії уникненню оподаткування або ухиленням від сплати податків, незаконним фінансовим потокам. Форум здійснює колегіальний огляд (Peer Review), у межах якого оцінюють процес реалізації кожною з країн-членів міжнародних стандартів прозорості й обміну інформацією. Крім того, Глобальний форум забезпечує технічне сприяння в процесі імплементації таких стандартів.

Єдиний стандарт звітності (Common Reporting Standard – CRS), або Стандарт автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки (Standard for Automatic Exchange of Financial Account Information), передбачає щорічний автоматичний обмін інформацією між державами, які взяли його на озброєння, а також детально визначає: яка саме інформація підлягає міжнародному обміну; які фінансові організації повинні збирати та надавати податково значущі відомості керівництву держави для подальшого міжнародного обміну; типи рахунків і податкових резидентів, за якими мають збирати та надавати таку

інформацію; уніфікує методи перевірки благонадійності клієнтів під час відкриття рахунків (Due Diligence).

Основні принципи та напрями боротьби з фінансовими злочинами (Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD) ОЕСР здійснює значну аналітичну роботу, розробляє рекомендації для країн-членів і слугує платформою для організації багатосторонніх переговорів з економічних проблем. Діяльність ОЕСР пов'язана також із протидією відмиванню коштів і ухиленню від сплати податків. За участю ОЕСР було розроблено механізми, спрямовані покласти край практиці створення низкою держав так званих податкових оазисів.

Робота ОЕСР у протидії фінансовим (податковим) злочинам ґрунтується на десяти глобальних принципах:

Принцип І. Криміналізація фінансових (податкових) злочинів: податкові злочини мають бути криміналізовані в національних законодавчих актах; санкції застосовують лише стосовно доведених злочинів; характер санкцій повинен співвідноситися з тяжкістю злочину; застосування санкцій має бути практично спрямованим.

Принцип ІІ. Розроблення ефективної стратегії боротьби з фінансовими (податковими) злочинами

1. *Шляхи боротьби з фінансовим шахрайством:* подолання впливу організованої злочинності на фінансову сферу; широке використання контрольних функцій і санкцій за порушення законодавства (приховування податків, тіньова економіка, нелегальне працевлаштування); моніторинг кримінальних процесів у сфері економіки та кооперація суб'єктів протидії (ухилення від сплати податків, агресивне податкове планування, створення кримінальних бізнес-моделей).

2. Сприяння запровадженню електронних сервісів щодо спрощення процедури сплати податків (дотримання податкового законодавства, добровільна співпраця).

Основні компоненти стратегії: визначення індикаторів ефективності роботи; з'ясування ризиків і загроз, а також механізмів їх мінімізації та відвернення; мобілізація ресурсів, необхідних для зниження ризиків (повноваження, фінансування, персонал, досвід роботи, контакти в інших установах, оперативні джерела, інструменти розслідування та операцій); планування дій, ресурсів й інструментів, необхідних для досягнення мети; розроблення плану дій щодо комунікації з громадськістю; періодичне оцінювання результатів виконання плану заходів.

Принцип III. Наявність адекватних повноважень з проведення розслідування: отримання документів від «третьої сторони»; реалізація комплексу слідчих, зокрема негласних слідчих, дій; проведення операцій під прикриттям тощо.

Принцип IV. Наявність ефективних повноважень щодо заморожування, арешту та конфіскації майна: можливість негайного арешту майна; розширена конфіскація; конфіскація майна, що відповідає вартості майна, отриманого злочинним шляхом; конфіскація майна, переданого третій особі; можливість здійснити конфіскацію майна без винесення вироку за кримінальним провадженням стосовно конкретної особи; розвиток ефективної системи управління конфіскованим майном.

Принцип V. Розвиток і вдосконалення організаційної структури зі строго встановленими повноваженнями (обов'язками і правами)

Модель 1. Податковий адміністратор несе відповідальність за розслідування, які здійснює його вповноважений підрозділ. Прокурор не контролює перебіг розслідування, за винятком надання консультацій з правових питань.

Модель 2. Податковий адміністратор здійснює розслідування під керівництвом прокурора (у деяких випадках – судді).

Модель 3. Спеціальний правоохоронний підрозділ при Міністерстві фінансів (що не підпорядковується податковому адміністратору) здійснює розслідування під керівництвом прокурора.

Модель 4. Розслідування проводить поліція або прокуратура.

Принцип VI. Надання адекватних ресурсів для розслідування фінансових (податкових) злочинів: фінансові ресурси; людські ресурси; проведення навчань; розвиток інфраструктури; організаційні ресурси; інформаційні ресурси (доступ до зовнішніх баз даних); технологічні ресурси.

Принцип VII. Включення фінансових (податкових) злочинів як предикатних відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом: правопорушник може бути притягнутий до кримінальної відповідальності не тільки за відмивання грошей, а й за предикатний злочин; банки та інші суб'єкти первинного фінансового моніторингу повинні повідомляти про підозрілі операції, що пов'язані з податковими злочинами; підрозділи фінансового моніторингу обмінюються інформацією про такі підозрілі операції з правоохоронними органами або прокуратурою.

Принцип VIII. Наявність ефективної міжвідомчої співпраці: оптимізований обмін інформацією; правові підстави для обміну

інформацією (меморандуми); застосування різних моделей з обміну інформацією (пряме підключення до баз даних, регулярне/ініціативне передання інформації, на підставі запиту); форми обміну інформацією: прямий, автоматизований, дискреційний, за запитом; форми співпраці: спільні слідчі групи, міжвідомчі аналітичні центри, офіцери зв'язку.

Інші моделі співпраці: надання податковому адміністратору доступу до баз даних про підозрілі операції; надання підрозділу фінансового моніторингу доступу до баз даних податкового адміністратора; створення загальної методики аналізу повідомлень про підозрілі операції; встановлення обов'язку для податкового адміністратора повідомляти про нефінансові (неподаткові) злочини національній поліції або прокурору; створення міжвідомчих слідчо-оперативних груп з протидії фінансовим злочинам; створення постійних підрозділів, до яких відряджають представників різних установ; розроблення єдиної методики розшуку та повернення активів; розвиток співпраці з приватним сектором у сфері боротьби з фінансовими (податковими) злочинами.

Принцип IX. Забезпечення ефективного міжнародного співробітництва: розвиток прямих контактів з максимально можливою кількістю юрисдикцій; використання різних форм співробітництва; наявність національної правової бази, що дає змогу визнавати отримані від іноземних партнерів інформацію/матеріали як докази й використовувати під час кримінального переслідування; оптимізація організаційної структури, необхідної для міжнародного співробітництва, що охоплює контактні підрозділи, ресурси, навчання вповноважених працівників.

Принцип X. Забезпечення захисту прав підозрюваних: презумпція невинуватості; право на роз'яснення наявних у фігуранта прав; право на отримання роз'яснення про склад обвинувачення; право не надавати показання; право на отримання консультації в адвоката, зокрема безкоштовних послуг; право на перекладача; право на доступ до документів і матеріалів провадження; право на оперативне судочинство; право на захист від подвійного покарання [9].

Висновки. Обов'язковим елементом системи протидії фінансовим злочинам, що зачіпають інтереси України та ЄС, має стати формування законодавчої бази, що сприяло б урегулюванню економічних відносин і дієвому захисту всіх форм власності, упровадженню чіткого механізму реального контролю

за доходами всіх громадян через систему електронного декларування, що в умовах тіньової економіки ринкових відносин дасть змогу відслідковувати законність походження майнових і грошових коштів.

Ураховуючи викладені вище положення, можна дійти висновку, що, попри значні труднощі як правового, так й економічного характеру, Україна протидіє злочинам та іншим ризикам, що зачіпають фінансові інтереси ЄС. З метою підвищення рівня ефективності діяльності правоохоронних органів необхідно й надалі вживати дієвих заходів щодо адаптації положень національних нормативно-правових актів до загальноєвропейського законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Договір про Європейський Союз : міжнар. док. від 7 лют. 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029. – Назва з екрана.

2. Моторенко Ж. І. Транснаціональна економічна злочинність: сучасні тенденції протидії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.sworld.com.ua/index.php/ru/legal-and-political-science-411/criminal-law-and-criminology-411/10947-411-1029. – Назва з екрана.

3. Хащевацька Ю. Є. Адаптація законодавства про фінансовий контроль до вимог актів Європейського Союзу / Ю. Є. Хащевацька, Є. С. Дмитренко // Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 23 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. – Полтава : Россава, 2017. – Ч. 2. – С. 181–183.

4. Кривонос Л. В. Міжнародний досвід реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом [Електронний ресурс] / Л. В. Кривонос // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2014. – № 6. – Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=730. – Назва з екрана.

5. Економічна злочинність: причини поширення і шляхи подолання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:vjGkGgtC76YJ:irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21. – Назва з екрана.

6. Рибікова Г. В. Особливості методів дослідження латентних економічних злочинів [Електронний ресурс] / Г. В. Рибікова, В. В. Сучкова. – Режим доступу: http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/12082/16202. – Назва з екрана.

7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. – Назва з екрана.

8. Вісімнадцятий звіт Європейського управління з питань запобігання зловживанням та шахрайству з 1 січня по 31 грудня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/anti-fraud/contacts/general-enquiries_en. – Назва з екрана.

9. 10 глобальних принципів ОЕСР у галузі боротьби з податковими злочинами [Електронний ресурс] : затв. на 5-му Форумі ОЕСР з питань податкового адміністрування та боротьби зі злочинністю (Лондон, Великобританія, 8–9 листоп. 2017 р.). – Режим доступу: http://www.oecd.org/tax/crime/fighting-tax-crime-the-ten-global-principles.pdf. – Назва з екрана.

10. Гладких Д. М. Біткоїн та інші криптовалюти: ризики та перспективи використання в Україні [Електронний ресурс] / Д. М. Гладких. – Режим доступу: http://oaji.net/articles/2017/727-1510228896.pdf. – Назва з екрана.

11. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво [Електронний ресурс] : Закон України від 5 жовт. 2010 р. № 2576-VI. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-19. – Назва з екрана.

12. Про затвердження Положення про Робочий апарат Укрбюро Інтерполу [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 16 берез. 2015 р. № 271. – Режим доступу: http://interpol.np.gov.ua/?page_id=1061. – Назва з екрана.

13. Про Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 28 серп. 2001 р. № 1124. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1124-2001-%D0%BF. – Назва з екрана.

14. Рєзнік О. М. Економічна безпека – європейський досвід запобігання та розкриття економічних злочинів / О. М. Рєзнік // Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства *:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 21–22 трав. 2015 р.). – Суми : СумДУ, 2015. – 758 с.

15. У НАВС розпочався круглий стіл у межах проекту «Cooperation project-2» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.naiau.kiev.ua/news/u-navs-rozpochavsya-kruglij-stil-v-mezhah-proektu-cooperation-project-2.html. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Dohovir pro Yevropeiskyi Soiuz: vid 7 liut. 1992 r. [Treaty on European Union from February 7, 1992]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029 [in Ukrainian].

2. Motorenko, Zh.I. Transnatsionalna ekonomichna zlochynnist: suchasni tendentsii protydii [Transnational economic crime: modern tendencies of counteraction]. (n.d.). *www.sworld.com.ua.* Retrieved from https://www.sworld.com.ua/index.php/en/legal-and-political-science-411/criminal-law-and-criminology-411/10947-411-1029 [in Ukrainian].

3. Khashchevatska, Yu.E., & Dmytrenko, Ye.S. (2017). Adaptatsiia zakonodavstva pro finansovyi kontrol do vymoh aktiv Yevropeiskoho Soiuzu [Adaptation of the law on financial control to the requirements of the acts of the European Union]. *Adaptatsiia pravovoi systemy Ukrainy do prava Yevropeiskoho Soiuzu: teoretychni ta praktychni aspekty, Adaptation of the legal s*ystem of Ukraine to the law of the European Union: theoretical and practical aspects: Proceedings of the II All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. (Vols. 2), (pp. 181-183). Poltava: Rossava [in Ukrainian].

4. Kryvonos, L.V. (2014). Mizhnarodnyi dosvid realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zapobihannia ta protydii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom [International Experience in Implementation of State Policy in the Field of Prevention and Counteraction of the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok, Public Administration: Improvement and Development, 6.* Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=730 [in Ukrainian].

5. Ekonomichna zlochynnist: prychyny poshyrennia i shliakhy podolannia [Economic crime: causes of spread and ways to overcome]. (n.d.). *webcache.googleusercontent.com.* Retrieved from http://webcache.googleusercontent.com/search?Q=cache:

vjGkGgtC76YJ:irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21 [in Ukrainian].

6. Rybikova, H.V., & Suchkova, V.V. Osoblyvosti metodiv doslidzhennia latentnykh ekonomichnykh zlochyniv [Peculiarities of methods of research of latent economic crimes]. (n.d.). *jrnl.nau.edu.ua.* Retrieved from http://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/12082/16202 [in Ukrainian].

7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

8. Visimnadtsiatyi zvit Yevropeiskoho upravlinnia z pytan zapobihannia zlovzhyvanniam ta shakhraistvu z 1 sichnia po 31 hrudnia 2017 roku [Eighteenth Report of the European Agency for the Prevention of Abuse and Fraud from 1 January to 31 December 2017]. (n.d.). *ec.europa.eu.* Retrieved from http://ec.europa.eu/anti-fraud/contacts/general-enquiries_en [in Ukrainian].

9. 10 hlobalnykh pryntsypiv OESR u haluzi borotby z podatkovymy zlochynamy [Fighting Tax Crime: The Ten Global Principles]. (n.d.). www.oecd.org. Retrieved from http://www.oecd.org/tax/crime/fighting-tax-crime-the-ten-global-principles.pdf [in Ukrainian].

10. Hladkykh, D.M. Bitkoin ta inshi kryptovaliuty: ryzyky ta perspektyvy vykorystannia v Ukraini [Bitkhin and other cripples: risks and prospects of use in Ukraine]. (n.d.). *oaji.net.* Retrieved from http://oaji.net/articles/2017/727-1510228896.pdf [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Uhody mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym politseiskym ofisom pro stratehichne spivrobitnytstvo": vid 5 zhovt. 2010 r. No. 2576-VI [Law of Ukraine "On ratification of the Agreement between Ukraine and the European Police Office on Strategic Cooperation" from October 5, 2010, No. 2576-VI]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-19 [in Ukrainian].

12. Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Robochyi aparat Ukrbiuro Interpolu": vid 16 berez. 2015 r. No. 271 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On Approval of the Regulations on the Working Apparatus of the UkrBuOr Interpol" from March 16, 2015, No. 271]. (n.d.). *interpol.np.gov.ua.* Retrieved from http://interpol.np.gov.ua/?page_id=1061 [in Ukrainian].

13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy ta Natsionalnoho banku Ukrainy "Pro Sorok rekomendatsii Hrupy z rozrobky finansovykh zakhodiv borotby z vidmyvanniam hroshei (FATF)": vid 28 serp. 2001 r. No. 1124 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the National Bank of Ukraine "About the forty recommendations of the Financial Action Task Force (FATF) from August 28, 2001, No. 1124]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1124-2001-%D0%BF [in Ukrainian].

14. Rieznik, O.M. (2015). Ekonomichna bezpeka - yevropeiskyi dosvid zapobihannia ta rozkryttia ekonomichnykh zlochyniv [Economic security - the European experience of prevention and disclosure of economic crimes]. *Diialnist orhaniv publichnoi vlady shchodo zabezpechennia stabilnosti ta bezpeky suspilstva, The activities of public authorities to ensure the stability and security of society:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. (pp. 758). Sumy: SumDuy [in Ukrainian].

15. U NAVS rozpochavsia kruhlyi stil u mezhakh proektu "Cooperation project-2" [A round table in the framework of the project "Cooperation project-2" was launched at the SDA]. (n.d.). *www.naiau.kiev.ua.* Retrieved from https://www.naiau.kiev.ua/news/u-navs-rozpochavsya-kruglij-stil-v-mezhah-proektu-cooperation-project-2.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2018

Cherniavskyi S. – Doctor of Law, Professor, Vice-Rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv; **ORCID 0000-0002-2711-3828;**

Nekrasov V. – Ph.D in Law, Leading Research Fellow of the Scientific and Research Work Unit of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv; **ORCID 0000-0002-7529-7270**

Questionnaire for Crime on the Financial Interests of Ukraine and the European Union

The purpose of this article is to identify problematic issues in dealing with crimes related to the protection of the financial interests of Ukraine and the European Union. Problems of combating crime in the field of financial security, in particular with transnational expressions, are related to the improvement of the methods of their work and the increase in the number of these acts, as evidenced by the current state of the economy. To this end, every state should have an effective mechanism for the disclosure and prevention of economic crimes. Crimes affecting the EU's financial interests, which are the responsibility of the Criminal Code of Ukraine, should be considered as: illegal actions with transfer documents, payment cards and other means of access to bank accounts, electronic money, equipment for their production (Article 200); smuggling (Article 201); illicit circulation of disks for laser reading systems, matrices, equipment and raw materials for their production (Article 203[1]); tax evasion, fees (mandatory payments) (Article 212); manipulation in the stock market (Article 222[1]); illegal use of the mark for goods and services, trade name, qualified indication of the origin of goods (Article 229); illegal collection for the purpose of using or using information constituting commercial or banking secrets (Article 231); illegal use of insider information (Article 232[1]), etc. The criminal offense is characterized by the following features: 1) masking for legitimate economic activity; 2) the ability of criminals to adapt to new forms and methods of entrepreneurial activity; 3) awareness of the market situation; 4) use of gaps in the current legislation, which regulates the financial activities of economic entities. The urgency of the research theme is confirmed by the lack of scientific developments devoted to a comprehensive analysis of the problems of combating crimes related to the protection of financial interests of Ukraine and the European Union and practical significance for improving the existing system of normative regulation measures and legal counteraction in the activity of law enforcement agencies on counteraction to crime. The directions of the prospective improvement of the system of counteraction to crimes concerning the financial interests of Ukraine and the European Union are determined.

Keywords: financial interests; transnational crime; financial security; eurointegration processes; integration activity.

УДК 343.851

Джужа А. О. – доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: adzhuzha@gmail.com; **ORCID 0000-0003-0842-7415;**

Сорокіна Л. В. – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Участь громадян у запобіганні злочинам: міжнародний досвід

Проаналізовано питання участі громадян у запобіганні злочинам, що є невід'ємною складовою дієвої державної системи протидії злочинності та передумовою її ефективного функціонування. Аспекти участі громадян і соціального середовища в руйнівному впливі на злочинність досліджували такі вчені, як Я. Гілінський, В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Ігнатов, С. Іншаков, Р. Кларк, М. Колодяжний, В. Квашис, О. Литвинов, В. Лунєєв, В. Шакун, О. Шостко, Е. Шур, В. Фокс. Водночас питання законодавчого врегулювання участі громадян у запобіганні злочинам потребують доопрацювання й удосконалення, що актуалізує обрану тему дослідження. ***Метою*** *цієї статті є аналіз засад залучення державою громадян і соціального середовища до впливу на злочинність, важливої ролі громадськості в реалізації стратегії запобігання злочинам; окреслення шляхів удосконалення нормативно-правової бази у сфері участі громадян у запобіганні злочинам, забезпеченні публічної безпеки й охорони громадського порядку, безпеки дорожнього руху, в інших сферах соціального середовища на підставі взаємодії з працівниками правоохоронних органів, зокрема Національної поліції.*

Ключові слова: запобігання; злочинність; громадськість; соціальне середовище; добровільна варта; громадська рада.

Постановка проблеми. Участь громадськості в запобіганні злочинам є необхідною умовою реалізації державної програми протидії протиправним виявам, вагомим ресурсом для забезпечення її ефективного функціонування.

Аспекти окресленої проблематики у своїх працях висвітлювали Я. Гілінський, В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Ігнатов, С. Іншаков, В. Квашис, Р. Кларк, М. Колодяжний, В. Лунєєв, О. Шостко, Е. Шур, В. Фокс. Водночас питання законодавчого врегулювання участі громадян у запобіганні злочинам потребують додаткового вивчення, доопрацювання й удосконалення, що актуалізує обрану тему дослідження.

Метою цієї статті є аналіз засад залучення державою громадян і соціального середовища до впливу на злочинність, важливої ролі громадськості в реалізації стратегії запобігання протиправним виявам; окреслення шляхів удосконалення нормативно-правової бази у сфері участі громадян у запобіганні

© Джужа А. О., Сорокіна Л. В., 2018

злочинам, забезпеченні публічної безпеки й охорони громадського порядку, безпеки дорожнього руху, в інших сферах соціального середовища на підставі взаємодії з працівниками правоохоронних органів, зокрема Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. Принцип гуманізму передбачає послідовне подолання чи принаймні зменшення масштабів соціального зла. Ті засоби, які цілком ефективні з позицій профілактики злочинності, можуть бути неприйнятними в контексті потреб суспільства.

Цілковите знищення злочинності є неможливим і не може бути самоціллю. Прагнення отримати швидкі результати зазвичай призводить лише до трансформації зла. За таких обставин процес протидії злочинності може виявитися суспільно небезпечнішим, ніж злочинність. Із цього приводу ще за часів Античності Аристотель зазначав, що державу створюють не заради того, щоб жити, а переважно для того, щоб жити щасливо [1, с. 460].

Залежність між ступенем криміналізації суспільства й патологічними процесами, які відбуваються в ньому, неоднозначна: не завжди низький рівень злочинності в державі свідчить про суспільне здоров'я. Тоталітаризм, криваві режими досить швидко позбавляються від злочинності, проте така влада становить вищу небезпеку, ніж навіть злочинність.

Принцип гуманізму спрямований на перешкоджання трансформації зла. У цьому контексті надзвичайно цінними є ідеї німецького мислителя І. Канта щодо карального імперативу, згідно з якими обмеження свободи одних може бути виправдане лише тоді, коли воно сприяє забезпеченню свободи інших, причому загальний обсяг свободи в суспільстві неодмінно має зростати.

Розвитком ідей Аристотеля й І. Канта можна вважати принцип щастя, сформульований П. А. Сорокіним. Це найважливіший методологічний орієнтир під час визначення соціальної цінності певних перетворень у суспільстві, адже «будь-який прогрес, що призводить до обмеження щастя чи посилення страждання, не є прогресом» [2, с. 512]. Уникнути трансформації зла можна лише шляхом розроблення коректної концепції запобігання злочинам, напрацювання принципів цієї діяльності, а також визначення адекватних показників для оцінювання ефективності впровадження в практику розроблених методик. Це той фундамент, на якому слід вибудовувати загальнодержавний механізм протидії злочинності.

Соціальне середовище, головним складником якого є громадяни, завжди позначається на рівні злочинності. Подеколи вплив соціального середовища на злочинність буває настільки

дієвим, що воно безпосередньо перетворюється на орган запобігання протиправним виявам. Така трансформація сприяє суттєвому підвищенню ефективності протидії злочинності загалом.

Вплив соціального середовища на злочинність передбачає два вектори реалізації: 1) залучення державою громадян до реалізації стратегії в запобіганні злочинам; 2) вплив народу на політиків.

Досвід країн Західної Європи щодо участі громадськості в аналізованій діяльності засвідчує, що найефективнішими заходами було створення не лише оперативних груп і педагогічних асоціацій, а й наукових структур, які активно здійснювали кримінологічні дослідження, організовували обмін досвідом, засновували спеціальні друковані органи. Ці дослідження дали імпульс новому напряму кримінології – так званій мікрокримінології. Основне завдання мікрокримінології – розроблення заходів ситуаційної профілактики, спрямованих на зміну умов, щоб ускладнити дії злочинцям. Об'єкти такої профілактики – потенційні жертви.

У розвинених країнах світу цей принцип активно реалізують в антикримінальній практиці. Наприклад, у Великій Британії на добровільних засадах для допомоги поліції активно залучають громадян.

Відповідно до планів уряду цієї країни, чисельність підрозділів «добровільної варти» в перспективі сягне 5 млн осіб – кількість досить значна. На добровільних помічників покладено обов'язки з патрулювання та повідомлення про злочини мобільним зв'язком черговому поліцейському підрозділу швидкого реагування. Припинення злочинів не належить до кола їхніх функцій.

У Данії, Франції, Нідерландах, Швеції, Великій Британії та Німеччині сформовано громадські ради із запобігання злочинам. Правління цих рад очолюють здебільшого авторитетні політики. Наприклад, у німецькій землі Шлезвіг-Гольштейн до правління ввійшли міністри внутрішніх справ, культури, юстиції та із соціального захисту. З-поміж завдань цих рад слід виокремити такі: уточнення рівня злочинності шляхом виявлення латентного криміналу, з'ясування локальних причин його виникнення, чинників, на які можна ефективно впливати на місцевому (регіональному) рівні. Рада надає матеріальну та педагогічну допомогу неповним сім'ям і сім'ям алкозалежних, наркоманів, сприяє організації дозвілля підлітків, консультує адміністрацію шкіл і вчителів про можливості запобігання злочинам на рівні освітніх закладів, про заходи захисту потенційної жертви [3; 4]. Ради розробляють для поліцейських рекомендації щодо методів запобігання злочинам.

Кримінологічна профілактика охоплює, крім поліцейських, також суддів, прокурорів, учителів, вихователів, архітекторів, містобудівників, соціальних працівників. Рада із запобігання злочинам у землі Шлезвіг-Гольштейн запланувала поміж іншого створення Академії запобігання злочинам [5].

Невід'ємною складовою нормативно-правових засад міжнародної практики участі громадськості в запобіганні злочинам є положення деяких декларацій, прийнятих ООН. Так, у матеріалах останніх трьох конгресів ООН із запобігання злочинам і кримінального правосуддя акцентовано увагу на реалізації аналізованої стратегії в правозастосовній практиці різних країн. Зокрема, у п. 13 Віденської декларації, прийнятій на ювілейному Десятому конгресі ООН, зазначено, що «...ефективні дії у сфері запобігання злочинам і кримінального правосуддя вимагають участі як партнерів та суб'єктів урядів, національних, регіональних, міжрегіональних і міжнародних установ, міжурядових та неурядових організацій, різних сегментів громадянського суспільства, зокрема засобів масової інформації та приватного сектору, а також визнання їх важливої ролі та внеску...» [6; 7].

У Бангкокській декларації, прийнятій на Одинадцятому конгресі ООН, у цьому контексті зауважено: «...П. 9. Ми визнаємо ту роль, яку окремі особи й групи за межами публічного сектору (наприклад, громадянське суспільство), неурядові організації та громадські організації відіграють у сприянні запобіганню злочинам і тероризму та протидії їм. Ми заохочуємо заходи щодо посилення цієї ролі в межах законності...». Окрім цього, у зазначеному документі закріплено: «...П. 34. Ми акцентуємо на необхідності розглянути заходи із запобігання розширенню масштабів злочинності в містах, зокрема шляхом удосконалення міжнародного співробітництва й нарощування потенціалу правоохоронних і судових органів у цій сфері та шляхом сприяння участі місцевих органів влади та громадянського суспільства...» [8].

Сальвадорська декларація, прийнята на Дванадцятому конгресі ООН, також не оминула увагою це питання. У ній зазначено таке: «...П. 33. Ми визнаємо, що відповідальність за розроблення та прийняття політики у сфері запобігання злочинам, а також контроль за її здійсненням та оцінюванням несуть держави. Ми вважаємо, що такі намагання мають ґрунтуватися на активній співпраці та комплексному підході, що охоплює всіх зацікавлених учасників, зокрема з громадянського суспільства...». У п. 34 цієї декларації додано: «...Ми визнаємо важливість зміцнення партнерських зв'язків між публічним і приватним секторами у справі запобігання злочинам у всіх її формах і виявах та протидії їй.

Ми впевнені, що завдяки взаємному й ефективному обміну інформацією, знаннями та досвідом, а також спільним узгодженим діям уряди і ділові кола можуть розробляти, удосконалювати та здійснювати заходи щодо запобігання злочинам, а також переслідувати і карати за вчинення злочинів, зокрема протидіяти новим змінюваним викликам...» [9].

На думку М. Г. Колодяжного [10], стратегія участі громадськості у справі протидії кримінальним посяганням не втратила актуальності й у XXI столітті. Висвітлені положення резолюцій і декларацій, хоча й мають рекомендаційний характер, однак, з огляду на їх значущість для практики запобігання злочинам і підвищення її ефективності та запровадження в роботу органів кримінальної юстиції низки країн світу, набувають рис належності й обов'язковості.

Міжнародно-правові положення рекомендаційного характеру, що стосуються громадського впливу на злочинність, стають обов'язковими для відповідних суб'єктів запобіжної діяльності на національному рівні. Зокрема, у ст. 31 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятої Резолюцією № 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 року [11], зазначено, що держави-учасниці прагнуть поглиблювати розуміння суспільством факту існування, причин і рівня небезпечності транснаціональної організованої злочинності, а також загроз, створюваних нею. Така інформація охоплює відомості про заходи для сприяння участі населення в запобіганні такій злочинності й може поширюватися через засоби масової інформації. Це рекомендаційне положення стало частиною вітчизняного правового поля, а отже, обов'язковим для виконання – після ратифікації Україною цієї Конвенції та подальшого набуття нею чинності з 21 травня 2004 року.

У преамбулі до Конвенції ООН проти корупції, прийнятої Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 31 жовтня 2003 року № A/RES/58/4 [12], ідеться про необхідність залучення громадськості до цієї діяльності. Зокрема, зазначено, що запобігання корупції має відбуватися за активного співробітництва не лише окремих країн, а й публічного та приватного секторів, до яких входять громадянське суспільство, неурядові організації та організації, що функціонують на базі громад. Також Конвенція містить ст. 13 «Участь суспільства» і ст. 39 «Співробітництво між національними органами та приватним сектором», у яких акцентовано на якомога ширшому залученні населення до запобігання корупції.

Рада Європи 1999 року видала Рекомендацію № R/96/8 «Політика боротьби зі злочинністю й кримінальне право в Європі, що змінюється», згідно з якою громадськість має бути інформована про проблеми злочинності. Ані політика протидії їй, ані система кримінальної юстиції не можуть бути ефективними без доброзичливого ставлення громадськості й активної участі населення [13].

Для визначення адекватних цілей участі громадськості в запобіганні злочинам украй важливим є об'єктивне оцінювання не тільки реальних можливостей, а й потенціал соціуму. Найтиповіший недолік розроблених проектів у цій сфері в нашій країні полягає в тому, що фінансові можливості вважають визначальним чинником, хоча орієнтуватися слід саме на потенції національно орієнтованої політики.

Розвиток системи запобігання злочинам має бути спрямований на:

– виявлення факторів злочинності;

– пошук способів їх усунення чи блокування;

– вишукування ресурсів для цього;

– комбінування в межах наявних ресурсів методів і заходів впливу за принципом їх максимальної ефективності та мінімальних витрат.

Найпоширенішими формами зв'язку з представниками громадських об'єднань є:

– обмін інформацією з депутатами, лідерами громадських рухів і релігійних конфесій;

– налагодження постійних зв'язків з керівниками та лідерами національних земляцтв, релігійних об'єднань, координація зусиль щодо запобігання міжнаціональним конфліктам серед населення, зокрема через засоби масової інформації;

– участь представників правоохоронних органів, передусім Національної поліції, у з'їздах, конференціях, інших заходах, що проводять громадські об'єднання з метою підтримання громадського порядку;

– інтерв'ювання лідерів партій, рухів, земляцтв з питань забезпечення громадського порядку та громадської безпеки в населеному пункті, який обслуговує орган Національної поліції, а також з метою з'ясування громадської думки щодо роботи поліції.

До числа громадських спеціалізованих суб'єктів було віднесено добровільні народні дружини, громадські пункти охорони порядку, різні громадські ради профілактики. Деякі із цих формувань, такі як громадські ради профілактики, майже не функціонують. Діяльність добровільних народних дружин значно звузилася та наповнилася

іншим змістом, її організовують без належної активності з боку правоохоронних органів.

Спеціалізованими недержавними суб'єктами попереджувальної діяльності є також відомчі та приватні служби безпеки, суб'єкти, які займаються приватною охоронною діяльністю.

Неспеціалізованими суб'єктами є інші організації, юридичні та фізичні особи, засоби масової інформації, які беруть участь у запобіганні злочинам під час реалізації своїх загальних повноважень, прав й обов'язків. Це окремі громадяни, сім'ї, колективи за місцем роботи чи мешкання тощо.

Якщо, наприклад, мешканці будинку домагаються організації змістовного та позитивного дозвілля молоді, вони роблять свій вагомий внесок у запобігання злочинам неповнолітніх.

Належну скоординованість зусиль різних суб'єктів запобігання злочинам, на думку сучасних кримінологів, можна забезпечити за допомогою трьох видів координації:

– горизонтальної (комплексно-територіальної);

– вертикальної (установчо-галузевої);

– міжвідомчої [14].

Дослідження прогресивного досвіду участі громадськості в запобіганні злочинам дає підстави стверджувати, що без утвердження політичної волі щодо використання сучасних альтернативних підходів до модернізації правоохоронної діяльності буде складно досягти результатів. Крім цього, нагальною є потреба в прийнятті Закону України «Про запобігання злочинам і правопорушенням», у якому буде чітко регламентовано участь громадян, громадських об'єднань й організацій, добровільних помічників поліції, зокрема у комплексних заходах запобігання злочинам та протидії злочинним виявам на рівні муніципалітету, регіону, держави.

Також потрібно поновити практику розроблення вузькопрофільних цільових програм профілактики окремих видів злочинності: неповнолітніх, рецидивної, організованої, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків тощо.

Висновки. Для того щоб кримінально-правова політика в запобіганні злочинам була економічно обґрунтованою й ефективною, потрібно, на противагу кримінальному впливу та державній репресії, застосовувати альтернативні заходи з використанням громадського впливу на злочинність. Для активізування участі громадськості в запобіганні злочинам слід удосконалити практичну реалізацію положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від

3 листопада 2010 року № 996 [15], у якій ідеться про створення й організацію діяльності громадських, наукових, консультативних рад та інших дорадчих структур у роботі центральних органів державної влади й органів місцевого самоврядування. На думку М. Г. Колодяжного [10], зазначені консультативні ради мають брати постійну участь у роботі колегій правоохоронних органів, контролювати їхню діяльність, передусім щодо законності й цільового використання бюджетних коштів, сприяти ширшому залученню громадських об'єднань й окремих громадян до сфери запобігання злочинам та охорони правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 4 ; пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
2. Сорокин П. А. Социологический прогресс и принцип счастья / П. А. Сорокин // Человек, цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 460–546.
3. Dornier W. Victimolodgy / W. Dornier, S. Lab. – N. Y., 2014. – 488 p.
4. Кухта К. И. Институт жертвы преступлений (потерпевшего) в уголовном процессе США / К. И. Кухта // Адвокатская практика. – 2007. – № 4. – С. 41–42.
5. Егер Й. Совет по предупреждению преступности в Шлезвиг-Гольштейн / Й. Егер // Криминологические исследования в мире. – М., 2001. – С. 135–139.
6. A/Conf.187/15 // Report of the Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (Vienna, Austria, 10–17 April 2000). – 43 p.
7. Лунеев В. В. Десятый конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, его место в истории конгрессов / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2000. – № 9. – С. 95–100.
8. A/Conf.203/I8 // Report of the Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Bangkok, Thailand, 18–25 April 2005). – 95 p.
9. A/Conf.213/18// Report of the Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Salvador, Brazil, 12–19 April 2010). – 90 p.
10. Колодяжний М. Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія / М. Г. Колодяжний ; за ред. В. В. Голіни. – Харків : Право, 2017. – 252 с.
11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 15 листоп. 2000 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_789. – Назва з екрана.
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 31 жовт. 2003 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_c16. – Назва з екрана.
13. Politique criminelle et droit penal dans one Europe en transformation. – Conseil del'Europe. – Mars 1999. – P. 7–38.
14. Колодяжний М. Г. Міжнародний вимір нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності / М. Г. Колодяжний // Питання боротьби зі злочинністю. – 2014. – Вип. 27. – С. 110–115.
15. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 2010 р. № 996. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Aristotel. (1983). *Politika [Politics].* (Vols. 1-4). A.I. Dovatura (Eds). Moscow: Mysl [in Russian].

2. Sorokin, P.A. (1992). Sociologicheskii progress i princip scastia [Sociological progress and the principle of happiness]. *Chelovek, civilizaciia. Obscestvo, Man, civilization. Society,* 460-546*.* Moscow [in Russian].

3. Dornier, W., & Lab, S. (2014). *Victimolodgy.*

4. Kukhta, K.I. (2007). Institut jertvy prestuplenii (poterpevshego) v ugolovnom processe SShA [The Institute for Victims of Crime (Victim) in US Criminal Procedure]. *Advokatskaia praktika, Lawyer practice, 4,* 41-42 [in Russian].

5. Eger, I. (2001). Sovet po preduprejdeniiu prestupnosti v Shlezvig-Golshtein [Council for the Prevention of Crime in Schleswig-Holstein]. *Kriminologicheskie issledovaniia v mire, Criminological studies in the world,* 135-139. Moscow [in Russian].

6. A/Conf.187/15. *Report of the Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders* (Vienna, Austria, 10-17 April 2000).

7. Luneev, V.V. (2002). Desiatyi kongress OON po preduprejdeniiu prestupnosti i obrasceniiu s pravonarushyteliami, ego mesto v istorii kongressov [Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, its place in the history of congresses]. *Gosudarstvo i pravo, State and law, 9,* 95-100 [in Russian].

8. A/Conf.203/I8. *Report of the Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice* (Bangkok, Thailand, 18-25 April 2005).

9. A/Conf.213/18. *Report of the Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice* (Salvador, Brazil, 12-19 April 2010).

10. Kolodiazhnyi, M.H. (2017). *Suchasnyi zarubizhnyi dosvid hromadskoho vplyvu na zlochynnist [Modern foreign experience of civic influence on crime].* V.V. Holiny (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

11. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti: vid 15 lystop. 2000 r. [United Nations Convention against Transnational Organized Crime from November 15, 2000]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_789 [in Ukrainian].

12. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty koruptsii: vid 31 zhovt. 2003 r. [United Nations Convention against Corruption from October 31, 2003]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_c16 [in Ukrainian].

13. Politique criminelle et droit penal dans one Europe en transformation. *Conseil delEurope.* Mars 1999.

14. Kolodiazhnyi, M.H. (2014). Mizhnarodnyi vymir normatyvnoho zabezpechennia uchasti hromadskosti u zapobihanni zlochynnosti [An International Dimension of Regulatory Provision of Public Participation in the Prevention of Crime]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu, The issue of fighting crime, 27,* 110-115 [in Ukrainian].

15. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky": vid 3 lystop. 2010 r. No. 996 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Ensuring Public Participation in the Formation and Implementation of State Policy" from November 3, 2010, No. 996]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2018

Dzhuzha A. – Doctor of Law, Associate Professor of the Department of Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: adzhuzha@gmail.com; **ORCID 0000-0003-0842-7415;**

Sorokina L. – Researcher of the Department of Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Participation of Citizens in a Devastating Way Impact on Crime: International Experience

The problems of the destructive influence of citizens and the social environment on criminality are highlighted. An attempt has been made to explore the experience of Western European countries in involving volunteer assistants, community councils, operational groups, pedagogical associations, scientific institutions that are actively conducting criminological research, and participating in the prevention of crimes. Formulation of the problem. Participation of all citizens in the impact on crime is a fundamental condition, as without a population-backed population not yet one state has been able to construct an effective system for combating crime and to find sufficient resources for its effective functioning. Some aspects of the participation of citizens and the social environment in the devastating impact on crime were studied by such scholars as J. Gilinsky, V. Golin, I. Danshin, O. Dzhuzha, A. Zakalyuk, A. Zelinsky, O. Ignatov, S. Inhacov, R. Clark, M. Kolodyazhny, V. Kvashis, V. Luneev, A. Shostko, E. Shur, V. Fox. But, unfortunately, the issues under investigation, in particular, legislation on the regulation of citizen participation in the prevention of crime need to be refined and improved. That is why the subject of our research is relevant. The purpose of this article is to analyze the state's involvement of citizens and the social environment in influencing crime and reliance on the people in the implementation of the strategy for preventing crime; improvement of the regulatory framework in the field of citizens' participation in crime prevention, public safety and public order protection, road safety and other social environment in cooperation with law enforcement officials, in particular the National Police.

Keywords: influence on crime; citizens; social environment; voluntary guard; Public Council.

УДК 341.45:351.746.2

Князєв С. М. – кандидат юридичних наук, докторант Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Правова регламентація негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності згідно з міжнародними договорами України

Визначено засади правової регламентації негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності згідно з міжнародними договорами України. Обґрунтовано, що нормативно-правову регламентацію негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності слід розглядати системно, відповідно до трьох компонентів: Конституції України, кодексів і законів України; міжнародних договорів, учасником яких є Україна; підзаконних нормативно-правових актів. Доведено необхідність дотримання положень міжнародних договорів України, які закріплюють основні права та свободи людини, під час реалізації негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності. Це Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, 11 до неї, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року тощо. Ідеться про право на життя, свободу й особисту недоторканність; свободу від катувань чи жорсткого нелюдського, такого, що принижує гідність, поводження і покарання; свободу від довільного арешту, затримання чи вигнання; право вважатися невинуватим, поки винуватість не буде встановлено; свобода від незаконного втручання в особисте й сімейне життя; право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції та ін. У межах протидії міжнародній злочинності ефективність негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності залежить від застосування заходів міжнародного співробітництва з правоохоронними органами іноземних держав. За таких умов слід керуватися спеціальними багатосторонніми та двосторонніми, а також міжвідомчими міжнародними договорами України. Ідеться про Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, низку міжвідомчих міжнародних договорів України. Реалізація євроінтеграційного напряму розвитку нашої держави передбачає продовження роботи щодо забезпечення й гарантування високих демократичних стандартів прав і свобод людини під час реалізації правоохоронної діяльності. Інший, не менш важливий, стратегічний напрям розвитку – укладення багатосторонніх і двосторонніх договорів про міжнародне співробітництво у сфері негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності з компетентними правоохоронними органами іноземних держав з метою ефективної протидії міжнародній злочинності, зокрема шляхом використання можливостей негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: негласна робота; оперативно-розшукова діяльність; міжнародний договір; міжнародне співробітництво.

© Князєв С. М., 2018

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку нашої держави означений системними кроками щодо інтеграції у світове співтовариство, забезпечення відповідності національного законодавства високим міжнародним стандартам, реалізації євроінтеграційного напряму розвитку нашої держави. Необхідним є якісно новий підхід до осмислення змісту і завдань правоохоронної діяльності, удосконалення нормативно-правової регламентації негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності. Пріоритет у правовому регулюванні правовідносин має міжнародне законодавство. Так, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань нормативно-правової регламентації негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності присвячено праці В. І. Василинчука, В. О. Глушкова, М. Л. Грібова, Е. О. Дідоренка, В. П. Євтушка, О. І. Козаченка, Я. Ю. Кондратьєва, А. М. Кислого, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, Д. Б. Сергеєвої, М. В. Стащака, С. С. Чернявського, В. В. Шендрика та інших учених.

Питання інтеграції міжнародних договорів до національного законодавства, що регламентує сферу протидії злочинності, розкрито в працях О. М. Бандурки, В. С. Кузьмічова, М. А. Макарова, В. Т. Маляренка, Ю. М. Чорноус.

Виклад основного матеріалу. Зміни, які відбуваються в правовому житті держави, практиці організації негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності, зумовлюють необхідність з'ясування особливостей правового регулювання зазначеної діяльності. Принциповим є врахування положень міжнародних договорів України, що, за умови надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовують правила міжнародного договору (ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»). Відповідно, формування досконалої правової основи негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності є першочерговим завданням на сучасному етапі.

Вивчення наукових праць засвідчує, що погляди вчених стосовно правових засад негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності різняться.

Зокрема, О. М. Бандурка правовою основою вважає положення Конституції та відповідних законів України;

нормативно-правових актів міністерств, відомств і судових органів; міжнародно-правових актів (договорів), учасником яких є Україна [1, с. 62].

Водночас І. Р. Шинкаренко пропонує таку класифікацію правових засад: законодавчі акти; нормативні акти; міжнародно-правові договори. Законодавчими є три групи актів, що визначають: а) правові засади діяльності всіх органів державної влади; б) сутність оперативно-розшукової діяльності; в) правові основи за окремими напрямами протидії злочинності. Нормативні акти поділяються на такі, що визначають: а) загальні положення оперативно-розшукової діяльності; б) завдання та компетенцію оперативних підрозділів щодо протидії злочинності; в) регламентацію проведення окремих оперативно-розшукових заходів [2, с. 24].

Натомість М. А. Погорецький виокремлює такі правові засади: а) Конституція України; б) міжнародно-правові угоди й договори, учасником яких є Україна; в) закони України за функціональним призначенням; г) закони України стосовно суб'єктів здійснення і нагляду; д) інші законодавчі, підзаконні та відомчі нормативні акти [3, с. 11].

Безперечно, правові норми, які наявні в перелічених документах та регламентують проведення гласних чи негласних оперативно-розшукових заходів, різняться за змістом і значенням. Їх система та взаємозалежність визначає правову основу негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності органів.

Розглянемо засади правової регламентації негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності відповідно до положень міжнародних договорів України.

Пріоритетне значення в правовому регулюванні заходів міжнародного співробітництва мають міжнародні договори України. Згідно з Конституцією України, «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ч. 1. ст. 9) [4].

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» [5], якщо міжнародним договором України, який набув чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовують правила міжнародного договору.

Після здобуття нашою державою незалежності Верховна Рада України ратифікувала понад триста міжнародних договорів, які стосуються сфери протидії злочинності, а деякі з них – питань правової регламентації негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності.

Передусім ідеться про багатосторонні міжнародні договори, що регламентують права та свободи людини.

У загальному значенні міжнародні стандарти прав людини можна визначити як закріплені в міжнародних нормах загальновизнані положення, які встановлюють мінімальний обов'язковий «поріг» забезпечення прав людини в демократичному суспільстві та визнають їх нормативний зміст на рівні національного законодавства [6, с. 10].

Зазначені стандарти закріплено в положеннях Загальної декларації прав людини 1948 року [7], Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, а також Першому протоколі та протоколах № 2, 4, 7, 11 до неї [8], Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року [9], Європейській конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 року [10].

Україна як держава, яка є учасницею наведених міжнародних документів, взяла на себе зобов'язання враховувати передбачені цими актами положення під час розроблення кримінального процесуального законодавства, практичної діяльності з розслідування злочинів і підготовки відповідних кадрів правоохоронних органів [11, с. 17].

У вказаних міжнародних документах регламентовано основні права людини, яких слід дотримуватися під час реалізації негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, ідеться про право на життя, свободу й особисту недоторканність; свободу від катувань чи жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження й покарання; право на ефективне відновлення в правах; свободу від довільного арешту, затримання чи вигнання; право на справедливий і гласний розгляд незалежним і безстороннім судом; право вважатися невинуватим, поки винуватість не буде встановлено; свобода від незаконного втручання в особисте і сімейне життя; право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції тощо.

Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, дотримання окреслених правових положень на міжнародному рівні забезпечує Європейський суд з прав людини – судовий орган, рішення якого є обов'язковими для держав – учасниць Конвенції [8].

У ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року визначено термін «катування»

як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або фізичне чи моральне страждання, з метою отримання від неї або від третьої особи показань чи визнання; покарання її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких її підозрюють; залякування чи примушування її або третьої особи; з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. Наведене тлумачення не містить вказівки на біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, є невіддільними від цих санкцій чи спричиняються ними випадково. Згідно зі ст. 15 Конвенції, показання особи, які було отримано внаслідок катування, не можуть бути доказами в справі, за винятком тих, які викривають діяльність особи, обвинуваченої в катуванні [9].

Ратифікувавши перелічені міжнародні договори, Україна зобов'язалася вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань, тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, а в разі їх виявлення – забезпечити їх швидке та неупереджене розслідування згідно із законодавством, надавати найповнішу допомогу з цих питань іншим державам – учасницям Конвенції [12, с. 144].

Отже, багатосторонні міжнародні договори України, які закріплюють основні права та свободи людини, визначають правові засади негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності в Україні. Вони формують своєрідний «поріг» прав і свобод людини, а також гарантій їх реалізації, який не може порушувати жодна особа та який підлягає беззаперечному дотриманню під час виконання будь-яких завдань правоохоронної діяльності.

Цей аспект пов'язаний з питаннями впливу міжнародного права на національне. На думку О. І. Ющика, наявна міжнародно-правова система активно впливає на розвиток окремих національних правових систем. Способами такого впливу стають орієнтація на загальноцивілізаційні цінності, визнання пріоритету норм міжнародного права над національним, процедур імплементації, включення ратифікованих міжнародних договорів у національну правову систему тощо [13, с. 197–198].

На думку В. В. Коваленка, для ефективної реалізації норм, закріплених на міжнаціональному рівні, Україна повинна мати не лише готовність і бажання їх дотримуватись, а й відповідне внутрішнє законодавство, адаптоване до світових стандартів.

Необхідною є уніфікація кримінального права шляхом приведення його норм у єдину для країн – учасниць співробітництва – систему, а також кримінально-процесуальної процедури притягнення винних до кримінальної відповідальності, розроблення єдиних правових гарантій забезпечення прав громадян, які потрапляють у сферу кримінально-процесуального провадження [14, с. 21–22].

У низці випадків, пов'язаних із міжнародним характером злочинності, попередженням, виявленням, розкриттям, розслідуванням злочинів, що мають транснаціональний характер, завдання негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності не можуть бути досягнуті без реалізації заходів міжнародного співробітництва.

Учені стверджують, що міжнародне співробітництво покликане подолати одну з головних суперечностей: злочинність стала інтернаціональною, а засоби боротьби з нею переважно залишаються національними [15, с. 3].

Згідно з переконанням В. Ф. Цепелєва, міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю є складною системою відносин, що включають узгоджені політику, законодавство, правозастосовну, організаційно-управлінську, інформаційну, науково-дослідну діяльність держав, державних органів і посадових осіб, а також міжнародних організацій з попередження злочинності, протидії їй і поводження з правопорушниками [15, с. 24].

Міжнародне співробітництво компетентних правоохоронних органів держав виявляє певні специфічні риси під час реалізації негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності. Пов'язані вони, передусім, з особливими суб'єктами координації діяльності та виконання поставлених завдань, нерозголошенням форм і методів роботи, використовуваними каналами зв'язку, оформленням запитів про міжнародне співробітництво тощо.

Нині, у зв'язку з набуттям злочинністю міжнародного характеру, необхідним є міжнародне співробітництво правоохоронних органів у сфері оперативно-розшукової діяльності. Важливе значення в правовому регулюванні вказаних питань має укладання міжнародних договорів з метою виконання поставлених завдань [16, с. 240–247].

Так, окремі питання міжнародного співробітництва у сфері негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності відображено в міжнародних договорах України.

Відповідно до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, ратифікованої Законом України 2004 року, з метою сприяння міжнародному співробітництву в справі більш активного попередження транснаціональної

організованої злочинності та протидії їй компетентні органи можуть створювати органи з проведення спеціальних розслідувань (ст. 19), застосовувати спеціальні методи розслідування, такі як контрольовані поставки, електронне спостереження або інші форми спостереження, агентурні операції тощо (ст. 20) [17].

На відомчому рівні співробітництво в зазначеній сфері теж не залишається поза увагою. Так, згідно з Угодою про співробітництво між МВС України та МВС Республіки Хорватія від 24 травня 1993 року, Сторони зобов'язалися співробітничати та надавати одна одній допомогу в забезпеченні громадського порядку, запобіганні, розкритті та розслідуванні злочинів. Взаємне співробітництво сторін здійснюється у формах «обміну оперативно-розшуковою, криміналістичною інформацією та матеріалами, …проведення спільних, заздалегідь погоджених дій» (ст. 3 Угоди) [18].

Відповідно до Угоди про взаємодію міністерств внутрішніх справ незалежних держав у боротьбі зі злочинністю 1992 року, Сторони, керуючись національним законодавством, зобов'язалися співробітничати в таких формах: а) виконання запитів і прохань у кримінальних справах, справах оперативного обліку й матеріалах про адміністративні правопорушення; б) обмін оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою та криміналістичною інформацією про вчинені злочини або ті, що готуються, і причетних до них осіб, а також архівною інформацією; в) сприяння в проведенні оперативно-розшукових заходів і процесуальних дій; г) обмін досвідом роботи, законодавчими й нормативними актами, навчальною літературою, а також надання на взаємній основі сприяння в підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації кадрів; д) взаємовигідні поставки автомобільної, спеціальної та криміналістичної техніки, засобів зв'язку, речового майна і продукції виробничо-технічного призначення; е) сприяння та здійснення транзитних перевезень спеціальних та інших вантажів, конвоювання та етапування; ж) обмін науково-технічною інформацією, спільного проведення наукових досліджень; з) організація шифрованого зв'язку тощо (ст. 2) [19].

Таким чином, крім ратифікованих міжнародних договорів України, важливе значення також мають міжнародні міжвідомчі договори. Відповідно до п. 4 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» 2004 року, «міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади» [5].

У п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та

денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру» від 17 червня 1994 року № 422 визначено, що міжнародні договори України міжвідомчого характеру укладають від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з відповідними державними органами іноземних держав і міжнародними організаціями, до компетенції яких належать питання, що регулюються договорами [20].

Міжнародні міжвідомчі договори, які стосуються різних напрямів міжнародного співробітництва в діяльності з попередження, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, укладають міністерства та центральні органи виконавчої влади, до компетенції яких належать питання, урегульовані в договорах.

Наприклад, МВС України уклало понад тридцять міжвідомчих договорів з компетентними правоохоронними органами іноземних держав, низка з-поміж них є багатосторонніми.

Нині, у зв'язку з реформуванням правоохоронних органів, створенням нового органу центральної виконавчої влади – Національної поліції, важливе значення має укладення міжвідомчих міжнародних договорів з компетентними органами іноземних держав, що, серед іншого, визначатимуть особливості співпраці під час виконання завдань негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності.

Міжнародне співробітництво у сфері попередження, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів передбачає проведення спільних розслідувань із застосуванням специфічних форм і методів оперативно-розшукової діяльності; обмін інформацією, що стосується правових питань, стану боротьби зі злочинністю і співробітництва з окремих питань; реалізацію заходів з розшуку особи з метою притягнення до відповідальності, забезпечення видачі або приведення вироку до виконання тощо.

Висновки. Таким чином, правове регулювання негласної роботи та оперативно-розшукової діяльності має комплексний характер, регламентується міжнародним і національним законодавством. Слід констатувати, що нині зроблено чимало кроків з метою приведення національного законодавства до високих міжнародних стандартів, однак реалізація євроінтеграційного напряму розвитку нашої держави потребує продовження роботи в цьому напрямі, забезпечення й гарантування високих демократичних стандартів прав і свобод людини під час реалізації правоохоронної діяльності. Інший, не

менш важливий, стратегічний напрям розвитку – укладення багатосторонніх та двосторонніх договорів про міжнародне співробітництво з компетентними правоохоронними органами іноземних держав з метою ефективної протидії міжнародній злочинності, зокрема шляхом використання можливостей негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність [Електронний ресурс] : підручник : у 2 ч. / О. М. Бандурка. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с. – Режим доступу: http://194.44.152.155/elib/local/r26.pdf. – Назва з екрана.

2. Шинкаренко И. Р. История, современное состояние и перспективы усовершенствования правового регулирования оперативно-розыскной деятельности в Украине / И. Р. Шинкаренко // Оперативно-розыскная деятельность полиции и неотложные правоприменительные меры: взгляды по обе стороны Атлантики : материалы науч.-практ. конф. Иллин. ун-та (Днепропетровск, 11–12 марта 2005 г.). – Днепропетровск : Юрид. акад. МВД Украины, 2005. – 44 с.

3. Погорецький М. А. Оперативно-розшукова діяльність: правові основи (структурно-логічні схеми) : навч. посіб. / М. А. Погорецький ; за ред. Ю. М. Грошевого. – Харків, 2003. – 220 с.

4. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

5. Про міжнародні договори України [Електронний ресурс] : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15. – Назва з екрана.

6. Стан та шляхи гуманізації кримінального судочинства в Україні : матеріали експерт. дослідж. / за заг. ред. О. В. Беци. – Київ : Геопринт, 2005. – 82 с.

7. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс] // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ, 1996. – С. 6–9. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Назва з екрана.

8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [Електронний ресурс] : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/475/97-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

9. Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи ображаючих гідність видів поводження і покарання, 1984 року : док. ООН A/RES/39/46 // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам ; Київ, 1996. – С. 37–44.

10. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (Страсбург, 26 листоп. 1987 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. 26 листоп. 1987 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068. – Назва з екрана.

11. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Чорноус. – Київ : Нічлава, 2005. – 446 с.

12. Чорноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія / Ю. М. Чорноус. – Київ : Скіф, 2012. – 448 с.

13. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія / О. І. Ющик. – Київ : Парламент. вид-во, 2004. – 519 с.

14. Коваленко В. В. Організація профілактики економічної злочинності в Україні : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07 / В. В. Коваленко. – Харків, 2004. – 40 с.

15. Цепелев В. Ф. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: уголовно-правовые, криминологические и организационно-правовые аспекты : монография / В. Ф. Цепелев. – М. : Акад. управл. МВД России, 2001. – 137 с.

16. Чорноус Ю. М. Міжнародне співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності / Ю. М. Чорноус // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2011. – № 1. – С. 240–249.

17. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, прийнята резолюцією 55/25 ГА ООН від 15 листоп. 2000 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – Київ, 2006. – С. 554–606.

18. Договір про співробітництво між Урядом України і Урядом Республіки Хорватія у боротьбі з тероризмом, контрабандою, зловживаннями наркотиками, організованою та іншою злочинністю [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 26 жовт. 1993 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/191_020. – Назва з екрана.

19. Соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел независимых государств в сфере борьбы с преступностью от 24 апр. 1992 г. // Правові основи міжнародної діяльності МВС України : зб. міжнар.-прав. договірних док. : у 2 т. – Київ : МВС України, 1997. – Т. 2. – С. 68–73.

20. Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 черв. 1994 р. № 422. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/422-94-%D0%BF. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Bandurka, O.M. (2002). *Operatyvno-rozshukova diialnist [Operational-search activity].* (Vols. 1). Kharkiv: Nats. un-t vnutr. Sprav. Retrieved from http://194.44.152.155/elib/local/r26.pdf [in Ukrainian].

2. Shinkarenko, I.R. (2005). Istoriia, sovremennoe sostoianie i perspektivy usovershenstvovaniia pravovogo regulirovaniia operativno-rozysknoi deiatelnosti v Ukraine [History, current state and prospects for improving the legal regulation of operational investigative activities in Ukraine]. *Operativno-rozysknaia deiatelnost policii i neotlojnye pravoprimenitelnye mery: vzglyidy po obe storony, Atlantiki, Operational-search police activities and urgent law enforcement measures: views on both sides of the Atlantic:* Proceedings of the Scientific and Practical Conference University of Illinois. Dnepropetrovsk: Yurid. akad. MVD Ukainy [in Russian].

3. Pohoretskyi, M.A. (2003). *Operatyvno-rozshukova diialnist: pravovi osnovy (strukturno-lohichni skhemy) [Operational-search activity: legal bases (structural-logic schemes)].* Yu.M. Hroshevyi (Eds.). Kharkiv [in Ukrainian].

4. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy "Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy": vid 29 cherv. 2004 r. No. 1906-IV [Law of Ukraine "On international treaties of Ukraine" from June 29, 2004, No. 1906-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15 [in Ukrainian].

6. Betsa, O.V. (Eds.). (2005). *Stan ta shlyakhy humanizatsiyi kryminal'noho sudochynstva v Ukrayini [The state and ways of humanization of criminal justice in Ukraine].* Kyiv: Heoprynt [in Ukrainian].

7. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrud. 1948 r. [The Universal Declaration of Human Rights, Adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the General Assembly of the United Nations of 10 December. 1948]. (1996). *Prava liudyny i profesiini standarty dlia yurystiv v dokumentakh mizhnarodnykh orhanizatsii, Human rights and professional standards for lawyers in documents of international organizations.* Amsterdam-Kyiv. Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv No. 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii": vid 17 lyp. 1997 r. No. 475/97-VR [Law of Ukraine "On Ratification of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, First Protocol and Protocols No. 2, 4, 7 and 11 to the Convention" from July 17, 1997, No. 475/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/475/97-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

9. Konventsiia proty katuvan ta inshykh zhorstokykh neliudskykh chy obrazhaiuchykh hidnist vydiv povodzhennia i pokarannia, 1984 roku [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984]. (1996). *Prava liudyny i profesiini standarty dlia yurystiv v dokumentakh mizhnarodnykh orhanizatsii, Human rights and professional standards for lawyers in documents of international organizations.* Amsterdam; Kyiv [in Ukrainian].

10. Yevropeiska konventsiia pro zapobihannia katuvanniam chy neliudskomu abo takomu, shcho prynyzhuie hidnist, povodzhenniu chy pokaranniu (Strasburh, 26 lystop. 1987 r.) [European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (Strasbourg, November 26, 1987)]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068 [in Ukrainian].

11. Kuzmichov. V.S., & Chornous, Yu.M. (2005). *Slidcha diialnist: kharakterystyka ta napriamy udoskonalennia [Investigative activities: characteristics and directions of improvement].* Kyiv: Nichlava [in Ukrainian].

12. Chornous, Yu.M. (2012). *Teoriia i praktyka kryminalistychnoho zabezpechennia dosudovoho slidstva u spravakh pro zlochyny mizhnarodnoho kharakteru [Theory and practice of forensic provision of pre-trial investigation in cases of international crimes].* Kyiv: Skif [in Ukrainian].

13. Yushchyk, O.I. (2004). *Teoretychni osnovy zakonodavchoho protsesu [Theoretical foundations of the legislative process].* Kyiv: Parlament. vyd-vo [in Ukrainian].

14. Kovalenko, V.V. (2004). Orhanizatsiia profilaktyky ekonomichnoi zlochynnosti v Ukraini [Organization of prevention of economic crime in Ukraine]. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

15. Cepelev, V.F. (2001). *Mejdunarodnoe sotrudnichestvo v borbe s prestupnostiu: ugolovno-pravovye, kriminologicheskie i organizacionno-pravovye aspekty [International cooperation in the fight against crime: criminal law, criminological and organizational aspects].* Moscow: Akad. upravl. MVD Rossii [in Russian].

16. Chornous, Yu.M. (2011). Mizhnarodne spivrobitnytstvo u sferi operatyvno-rozshukovoi diialnosti [International cooperation in the field of operative-search activity]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Visnyk of Lugansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko, 1,* 240-249 [in Ukrainian].

17. Konventsiia OON proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti 2000 roku, pryiniata rezoliutsiieiu 55/25 HA OON vid 15 lystop. 2000 r. [UN Convention against Transnational Organized Crime, 2000, adopted by UN General Assembly resolution 55/25 from November 15, 2000]. *Zbirnyk mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy pro pravovu dopomohu u kryminalnykh spravakh, Bahatostoronni dohovory, Collection of international treaties of Ukraine on legal assistance in criminal cases. Multilateral agreements.* Kyiv [in Ukrainian].

18. Dohovir pro spivrobitnytstvo mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Respubliky Khorvatiia u borotbi z teroryzmom, kontrabandoiu, zlovzhyvanniamy narkotykamy, orhanizovanoiu ta inshoiu zlochynnistiu: vid 26 zhovt. 1993 r. [Agreement on cooperation between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Croatia in the fight against terrorism, smuggling, drug abuse, organized crime and other crime from October 26, 1993]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/191_020 [in Ukrainian].

19. Soglashenie o vzaimodeistvii ministerstv vnutrennih del nezavisimyh gosudarstv v sfere borby s prestupnostiu ot 24 apr. 1992 g. [Agreement on the interaction of the Ministries of Internal Affairs of independent states in the field of combating crime from April 24, 1992]. *Pravovi osnovy mizhnarodnoi diialnosti MVS Ukrainy, Legal basis of international activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.* (Vols. 2), (pp. 68-73). Kyiv: MVS Ukrainy [in Ukrainian].

20. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok ukladennia, vykonannia ta denonsatsii mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy mizhvidomchoho kharakteru": vid 17 cherv. 1994 r. No. 422 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Regulation on the Procedure for the Establishment, Execution and Denunciation of Inter-Agency Agreements of Ukraine" from June 17, 1994, No. 422]. (n.d.). *zakon1.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/422-94-%D0%BF [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2018

Kniaziev S. – Ph.D. in Law, Doctoral Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Legal Regulation of Covert and Investigative-Operative Activity Performance According to International Agreements

Article presents characteristics of background of legal regulation in the area of covert and investigative-operative activity according to international agreements of Ukraine. It is justified that statutory regulation must be analyzed systemically in three components: the Constitution of Ukraine, the Codes and Laws of Ukraine; international agreements ratified by our state; by-laws. It is underlined that provisions of international agreements which enshrine the fundamental human rights and freedoms are to be observed in the course of covert and investigative-operative activity performance, in particular the Universal Declaration of *Human Rights (1948), the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), the First Protocol and Protocols № 2, 4, 7, 11, the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984) etc. In particular, we speak of right to life, freedom and personal inviolability; freedom from torture, other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; freedom from arbitrary arrest, detention or exile; right to presumption of innocence; freedom from illegal interference in private and family life et al. Within the conditions of international crime combating covert and investigative-operative activity effectiveness depends on application of measures of international cooperation between law enforcement agencies of different states. Therefore it is crucial to comply with requirements of specialized multilateral and bilateral agreements along with intergovernmental international agreements – UN Convention against Transnational Organized Crime (2000) and relevant intergovernmental agreements. European integration selected as priority goal requires ensuring the compliance with the highest democratic standards in observance and protection of human rights and freedoms in the course of law enforcement activity performance. Another equally important strategic area of development – conclusion of multilateral and bilateral agreements on international cooperation between agencies and bodies responsible tasked to perform covert and investigative-operative activity.*

Keywords: covert activity; investigative-search activity; international agreement; international cooperation.

UDC 341.45:343.974

Tronko O. – Ph.D in Law, Senior Researcher Fellow of the Interagency Scientific and Research Centre on the Problems of Combating Organized Crime under National Security and Defense Council of Ukraine, Kyiv, Ukraine; e-mail: olya_sunnyday@ukr.net; **ORCID 0000-0003-0994-1010**

Organizational and Legal Forms of Cooperation in the Field of Combating Organized Crime: European Union Experience

In the context of the integration processes in Ukraine and the European Union, police cooperation becomes of particular importance, which determines not only the need to combine the efforts of States and increase the efficiency of the use of existing capabilities of international police cooperation, but also to take coordinated measures at the national and international levels to improve appropriate legal regulation. The development of Europol as the central office of the European Union for collecting operational information is caused by the importance of identifying priorities for the study of issues of information exchange between European Union member states in the field of combating crime, terrorism, etc. The unique capabilities of the European police office to manage such information make real further dynamic development of the information base capable of facilitating an effective operational response to key security threats. In the modern world, cyberspace remains a place where the number of special military operations and confrontations is constantly increasing every year. An important component of the national cyber security system of any country in the world remains the state-guaranteed cyber defense which means a set of political, economic, social, military, scientific, scientific and technical, information, organizational and legal and other activities carried out in cyberspace and aimed at ensuring the defense of the sovereignty and defense capability of the state, preventing armed aggression. Therefore, in this article the author emphasize that there is an urgent need to accelerate the improvement of national legislation in accordance with the present challenges and application potential of the Internet to meet the challenges of armed struggle, which involves the active reformation of management systems by the relevant security sector; ordering the regulatory field, which should ensure the integrity of state policy in this area; active explanatory work among the population regarding possible risks as a result of cyber-threats; increasing the number of relevant departments involved in cyber defense system; the development of their own samples of cyber weapons and conducting trial cybernetic attacks, strikes in cyberspace; strengthening control over national cyberspace. An important development in this context was the ratification in July 2017 of the Agreement between Ukraine and the European Police Office on operational and strategic cooperation aimed at establishing cooperation between Ukraine and Europol in preventing and combating organized crime, terrorism and other forms of international crime, exchange of information through the designated Ukrainian National Contact Point.

Keywords: organization crime; co-operation; law enforcement agencies; preventive come; integration process; Europe.

© Тронько О. В., 2018

Problem statement. The issues of countering organized crime are in the focus of attention of the European community, as according to the European Parliament, criminal organizations were able to penetrate the social, political and economic structures of Europe. Among the priorities for combating crime are the collection of information, preventive measures and cooperation between law enforcement agencies, including outside the European Union (EU). Among the priorities in combating crime is the collection of information, preventive measures, as well as cooperation between law enforcement agencies, including outside the EU. An important role in the pan-European system for combating organized crime plays Europol, which as an organization evolved from data collection and conducting its analysis to supporting investigations at all levels and stages – from the beginning to the realization of the case.

Thus, on May 1, 2017, a new Europol Regulation came into force in all EU member states. On May 11, 2016, the European Parliament voted for the renewed powers of Europol, which enable it to intensify its efforts in the fight against terrorism, cybercrime and other serious and organized forms of crime. Now Europol, whose main tasks is coordinating the work of national services in the fight against international organized crime and improving the information exchange between the national police services, acquires the power to assist the competent law enforcement agencies of the EU member states in carrying out cooperation in the field of forensic and operational search activities.

The new Regulation on Europol also makes alterations to the structure of this organization and its activities. But the main thing remains the same – Europol as a specialized body of the European Union for law enforcement cooperation supports the competent authorities of the EU member states in the field of forensic and operational search activities, organizes and intensifies their cooperation in preventing, disclosing and investigating terrorist and other international crimes, which have become challenges to the rule of law and security in Europe [1].

Under the new Regulation, Europol received a possibility to create specialized units to respond immediately to emerging threats, including at the forefront combating cross-border crime and terrorism. In order to increase the effectiveness of Europol, in January 2016, the European Counter Terrorism Center (ECTC), located in The Hague (the Netherlands), which is in fact the central expert center for countering terrorism, was created. Its main tasks include: intercepting foreign militants; exchange of intelligence information, as well as experience in tracking terrorist financing

channels (involving the Financial Intelligence Unit) and the implementation of the Terrorist Finance Tracking Program; preventing the implementation of online propaganda of terrorism and extremism (carried out by the EU Internet Referral Unit); combating illicit arms trafficking, promoting international cooperation of law enforcement agencies in the fight against terrorism.

The European Counter Terrorism Center (ECTC) uses all Europol's «achievements» and counter terrorism networks. Thus, after terrorist attacks in Paris, Europol created a task force «Fraternite» from 60 police officers to assist France and Belgium in conducting investigations. In early 2016, two countries provided Europe with terabytes of data gathered by more than 800 intelligence leaders and more than 1,600 suspicious transaction tracking experts.

As part of the Operational Department of Europol, the European Center for the Suppression of Terrorism cooperates with other operational centers in Europe, such as the European Cybercrime Centre and the European Migrant Smuggling Centre. Due to the well-established exchange of operational data, Europol was given the opportunity to modernize its general counterterrorism powers. At the same time, the establishment of the European Center for the Fight against Terrorism in the structure of Europol contributed to the increased effectiveness of the management of counter-terrorist intelligence structures, making it the key partner of Interpol and Eurojust. In 2008, Europol in cooperation with the European Network of Forensic Institutions (ENFSI), developed an Internet website on crime scenes. This website facilitates the exchange of special knowledge on the inspection of crime scenes by investigative and operational services and experts in the field of forensic science and forensic expertise. The Internet resource was developed within the framework of the EU funded project «Development of standards for the inspection of the crime scene». The tasks of Europol in this context include technical issues related to access, maintenance and updating of information. The objectives of registration and forensic activity in the information systems of ENFSI, Interpol and Europol are the accumulation, storage, use and organization of the exchange of important forensic information for the purpose of the disclosure, investigation and prevention of transnational crimes. The tasks of registration and forensic activity include: harmonization of forensic and expert methods of detection and investigation of crimes in order to ensure information exchange of important forensic information between countries; providing conditions for identification and diagnostics of objects using existing accounts; Assistance in

conducting searches; increasing the effectiveness of law enforcement cooperation in combating cross-border organized crime.

On June 9, 2017, the Justice Ministers of 20 EU Member States decided to establish a European Public Prosecutor's Office, which would, under certain conditions, be empowered to investigate crimes that would harm the EU's financial interests. This is not only about corruption, money laundering and fraud with European financial resources, but also about cross-border VAT fraud, which, according to the European Commission, the EU annually loses tax revenues of at least 50 billion Euros, as well as keeping the prosecution in court. To fulfill these tasks, the Prosecutor's Office will be given a sufficiently wide scope of powers. The new structure will be able to search for property, computer systems and evidence; the retrieval of documents and electronic data, including information on bank accounts and transactions; seizure of property and proceeds from crime; interception of electronic communication of the suspect/accused; implementation of controlled delivery of goods, etc. The newly created body will have an independent status, and its competence will be much wider than any other similar institution among the EU member states. The competence of the European Office will be extended to the territory of the EU member states, which supported the initiative to establish it. At the same time, the relations of this body with third countries, including Ukraine, will be based on interstate agreements and other agreements and envisage cooperation, starting from issues of mutual exchange of information and rendering legal assistance and ending with the implementation of investigations, audits and inspections in selected spheres. In the case of the relationship between the European Prosecutor's Office and Ukraine, it may be about investigating crimes related to fraudulent schemes of embezzlement of funds allocated by the European Union to various programs introduced in Ukraine.

The European Prosecutor's Office will work as a collegiate structure consisting of two levels. It is expected that the central office of the European prosecutor will be located in Luxembourg. Its staff will consist of 115 people with at least half of the employees – today's employees of the European Union's Judicial Cooperation Unit (Eurojust) and the European Anti-Fraud Office (OLAF). The central level will be headed by the Chief Prosecutor of Europe, who will be responsible for the work of the European Public Prosecutor's Office. The second level will be located in Member States delegated by European countries prosecutors, whose duties will include conducting criminal investigations and maintaining charges in court in accordance with EU legislation and the laws of a

particular Member State. The Minister of Justice of Estonia, Urmas Reinsalu, emphasized that «the body of justice with cross-border powers of law enforcement will be established for the first time». According to preliminary forecasts, the European Prosecutor's Office will work not earlier than 2020.

In order to ensure the cooperation of states in the detection and investigation of crimes by the Council of Europe and the European Union, various legal mechanisms have been developed, as well as forensic tools and methods for its implementation. The activities of the Council of Europe are aimed at the adoption of common norms in the EU member states and the development of common law enforcement practice in the common interest, which provides that Member States shall make changes or amendments to national legislation in accordance with the conventions or decisions of the Council of Europe. This is one of the ways to bring together the national criminal procedural legislation. If the convention or agreement is ratified by any state, they are binding on the territory of that state. Agreements have the same legal effect as conventions, but may be signed with (or without) restrictive conditions, such as ratification, acceptance or approval [2].

Special attention is paid to combating economic and financial crimes in the EU. When carrying out cross-border investigations, it is not enough just to arrest and convict the accused persons, mechanisms are needed to ensure confiscation of illegally obtained income. Thus, the problem of the development of legal instruments to improve cooperation in the field of international search, arrest, seizure and confiscation of proceeds from crime, European countries have returned repeatedly in several legal acts. In 2003, the Council of the European Union adopted a framework decision on European orders for the execution of requests for seizure of property, seizure and storage of evidence, which was subsequently supplemented by a framework decision of the Council of the EU on the application of the principle of mutual recognition of orders for the confiscation of money and property obtained by criminal means, as well as physical evidence in criminal cases. It should be noted that the actions of these orders were limited to the seizure of property and the extraction of evidence, and their transmission was still carried out in accordance with the classical procedures for the provision of judicial assistance. The abovementioned «two-stage procedure» did not promote the effectiveness of cooperation in the investigation of criminal cases.

In 2007, in accordance with the decision of the Council of the EU on cooperation between the Asset Recovery Offices of the Member States in the field of tracing and identifying proceeds of crime or

other criminal assets, adopted on the initiative of the EU Member States, the National Asset Recovery Offices were established to promote cooperation between the EU member states in this field and the exchange of necessary information. Subsequently, the Criminal Assets Seizure Centre was created in Europol, which is responsible for assisting the EU Member States at the stage of identifying illegally obtained incomes in order to establish all criminal connections outside the specific state. In March 2012, the European Parliament and the Council of the EU amended the 2003 Directive in order to improve the legal framework for the length of the process of confiscation of cash and property derived from crime, envisaging the possibility of its implementation before the conviction was issued in connection with evasion of the accused from the court [3].

The advantage of a European Evidence Warrant (EEW) is that it is subject to direct recognition in the state that executes it, without the need for its confirmation at the national level; standard unified form is accepted; can contain a deadline (60 days); in the state that executes it, as well as the one requesting, the minimum guarantees are provided; the list of grounds for refusal to execute the European order has been significantly reduced. On the other hand, the EEW could only be applied to existing evidence, in connection with which only the limited range of legal assistance provided by States in criminal cases for the detection, recording, collection and storage of evidence was applied. On the other hand, the EEW could only be applied to existing evidence, and therefore only covered a limited range of legal assistance by States in criminal cases to identify, record, collect and store evidence. EWW did not cover such types of evidence as interrogations of persons participating in the case; examination, as well as obtaining various kinds of analyzes, including comparative samples for DNA analysis; obtaining information in real time; control over bank accounts; analysis of necessary objects, documents and information; obtaining information contained in open sources. Due to the very limited scope of the EEW, the competent authorities of the EU Member States were allowed to use either a new facility – a European Investigation Order (EIO) or traditional legal aid procedures that were extended to other types of evidence not provided for by the EEW. Practice has convincingly proved that the existing limitations on the collection of evidence in the cooperation of states in the field of forensic and operational search activity were so fragmented and complex that did not contribute to the effective disclosure and investigation of crimes. Thus, the mechanisms for obtaining evidence in criminal cases

developed in the EU were criticized by practitioners because they were very limited.

In 2010, eight EU Member States (Belgium, Bulgaria, Estonia, Spain, Luxembourg, Austria, Slovenia and Sweden) started implementing the European Investigation Order (EIO) in criminal cases. In December 2011, the Justice and Home Affairs Council (JHA) introduced a common approach to the application of an investigative order. In 2014, a European Investigations Order (EIO for criminal cases) was put into effect in the EU [4].

The EIO is a special mechanism for carrying out one or more investigative measures for the investigation of crimes in the requesting State for the purpose of obtaining evidence. The order applies to all types of evidence, including those in the possession of the requesting State, and replaces all previously existing documents in this area, such as the European Evidence Warrant. The adoption of this document has become a serious step towards mutual recognition of court decisions in criminal cases in EU countries. It is worth noting that some measures are provided for by special rules that are not covered by the EIO, and their delineation is dictated by practice. Such measures include, for example, the creation of joint investigation teams and the collection of evidence within their work, as well as the use of special investigative techniques such as the interception of telecommunications messages (interception with immediate transfer or interception by satellite).

Thus, separate legal instruments were integrated into a single normative act, which should improve cooperation in the field of forensic and operational search activities.

The following forms of cooperation of the EU Member States in the field of forensic and operational search activities are distinguished: through direct interaction of law-enforcement agencies of European states within the framework of the EU; through the interaction of the EU member states through the specially created institutions of the European Union, its specialized bodies and structural units of the institutions, whose competence includes cooperation in the field of forensic and operational search activities. In legal terms conceptually it seems appropriate to distinguish two forms of cooperation in this field, which today are relevant: firstly, through the direct interaction between the law enforcement agencies of the Member States and representatives of public or private companies through specially created organizations and associations; secondly, through the interaction of specially created EU institutions, specialized bodies of the EU and structural units of its institutes, which include the issues of cooperation in the field of justice and

internal affairs, in particular forensic and investigative search activities, and public or private companies directly not involved in law enforcement activities of states. At the present stage in the European Union there is a tendency to separate the independent organizational and legal form of interaction of states in the field of justice and internal affairs, which is expressed in the establishment and operation of special law-enforcement structures, which are gradually granted by powers previously characteristic of domestic law-enforcement agencies, such as investigation of criminal cases, investigations, participation in the work of joint investigative groups, conducting operational search activities, testifying to the formation in the EU of a system of «supranational» international law enforcement agencies, which are transferred to a number of functions of state power.

Conclusions. Thus, the counteraction to organized crime is on the agenda of the EU. Currently, the main task of Europol is to support the criminal authorities of the EU member states in the fight against organized crime using the following forms: 1. The exchange of police information; 2. Assessment and analysis of the criminal situation with the aim of identifying new criminal phenomena and trends (preparation of strategic reports and analytical materials based on available information); 3. The support to national criminal authorities (technical, expert assistance). Europol is carrying out a large-scale campaign to intensify research on the problems of combating organized crime and unifying norms of criminal and criminal procedural law in EU member states.

In the context of the integration processes in Ukraine and the EU, police cooperation becomes of particular importance, which determines not only the need to combine the efforts of States and increase the efficiency of the use of existing capabilities of international police cooperation, but also to take coordinated measures at the national and international levels to improve appropriate legal regulation.

The development of Europol as the central office of the EU for collecting operational information is caused by the importance of identifying priorities for the study of issues of information exchange between EU member states in the field of combating crime, terrorism, etc. The unique capabilities of the European police office to manage such information make real further dynamic development of the information base capable of facilitating an effective operational response to key security threats.

An important development in this context was the ratification in July 2017 of the Agreement between Ukraine and the European Police Office on operational and strategic cooperation aimed at establishing

cooperation between Ukraine and Europol in preventing and combating organized crime, terrorism and other forms of international crime, exchange of information through the designated Ukrainian National Contact Point. Currently, the function of the National Contact Point of Ukraine on cooperation with Europol is entrusted to the Department of International Police Cooperation of the National Police of Ukraine. The procedure for the exchange of information with the abovementioned Department and Europol is determined by the Agreement between Ukraine and the European Police Office on Operational and Strategic Cooperation (the Agreement) [5].

However, currently there is no effective organizational and legal mechanism for the use of Europol's information resources by the competent bodies of Ukraine, which, in accordance with Art. 7 of the Agreement are: National Police of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Administration of the State Border Guard Service of Ukraine, Main Directorate on Fight against Corruption and Organized Crime of the Central Department of the Security Service of Ukraine, State Fiscal Service of Ukraine, State Financial Monitoring Service of Ukraine, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, Prosecutor General's Office of Ukraine.

In order to properly implement the Agreement and improve legal cooperation in the field of combating organized crime, the following activities are necessary:

1. Regulate normatively the procedure of interaction of the competent bodies of Ukraine that are responsible for the spheres of combating crime with the National Contact Point.

2. According to subparagraph «s» of Art. 17 of the Agreement on the exchange of analytical information, it is necessary to conclude an association agreement, according to which the analysis groups formed in Europol will include the associated experts of Ukraine, which will be the next stage of Ukraine's cooperation with Europol.

3. Take the necessary measures to harmonize the provisions of the Agreement, which became part of the national legislation, with other normative legal acts of Ukraine.

4. Establish cooperation by sending relevant specialists (liaison officers) to Europol for quick access to databases in order to obtain information for the performance of the duties assigned to them, if necessary.

5. Organize consultations between the representatives of the competent authorities of Ukraine and Europol responsible for crime prevention, with a view to reconciling the most effective ways of organizing their activities in accordance with their competencies.

REFERENCES

1. Europol (01.05.2017). Europol's new regulation. (n.d.). *www.europol.europa.eu.* Retrieved from https://www.europol.europa.eu.
2. YES stvoriuie yevropeisku prokuraturu dlia borotby z transkordonnym finansovym shakhraistvom. Informatsiine ahentstvo [The EU creates a European Public Prosecutor's Office to combat cross-border financial fraud]. (n.d.). *ua.interfax.com.ua.* Retrieved from http://ua.interfax.com.ua/news/general/427421.html [in Ukrainian].
3. Evropeiska Pravda (16.02.2018). Hrantovyi revizor: shcho dast Ukraini stvorennia Yevropeiskoi prokuratury [Grant Auditor: How will Ukraine benefit from the establishment of the European Public Prosecutor's Office]. (n.d.). *www.eurointegration.com.ua.* Retrieved from https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/10/19/7072469 [in Ukrainian].
4. Europol (23.08.2017). Serious and organized crime threat assessment (SOCTA). (n.d.). *www.europol.europa.eu.* Retrieved from https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/serious-and-organised-crime-threat-assessment.
5. Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Uhody mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym politseiskym ofisom pro operatyvne ta stratehichne spivrobitnytstvo": vid 12 lyp. 2017 r. No. 2129-VIII [Law of Ukraine "On ratification of the Agreement between Ukraine and the European Police Office on Operational and Strategic Cooperation" from November 12, 2017, No. 2129-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2129-19 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2018

Тронько О. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, м. Київ; e-mail: olya_sunnyday@ukr.net; **ORCID 0000-0003-0994-1010**

Організаційно-правові форми співробітництва у сфері протидії організованій злочинності: досвід Європейського Союзу

В умовах інтеграційних процесів в Україні та Європейському Союзі поліцейська співпраця має важливе значення, що зумовлює не тільки необхідність об'єднання зусиль держав і підвищення ефективності використання наявних можливостей міжнародної поліцейської співпраці, а й ужиття на національному та міжнародному рівнях координованих заходів з удосконалення відповідного правового регулювання. Розвиток Європолу як центрального відомства Європейського Союзу зі збирання оперативної інформації пов'язаний з важливістю визначення пріоритетів для дослідження питань обміну інформацією між державами – членами Європейського Союзу у сфері протидії злочинності, тероризму тощо. Унікальний потенціал європейського поліцейського офісу з управління такою інформацією

уможливлює подальший динамічний розвиток інформаційної бази, здатної сприяти ефективному оперативному реагуванню на головні загрози безпеці. Питання протидії організованій злочинності знаходяться у фокусі уваги європейської спільноти, оскільки, на переконання Європейського парламенту, кримінальні організації дістали можливість проникати до соціальних, політичних та економічних структур Європи. Серед пріоритетів у протидії злочинності визначають збирання інформації, превентивні заходи та співробітництво між правоохоронними органами, зокрема поза межами Європейського Союзу. Важливою подією в цьому контексті стала ратифікація в липні 2017 року Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, метою якої є встановлення співробітництва між Україною та Європолом у запобіганні та протидії організованій злочинності, тероризму та іншим формам міжнародної злочинності, зокрема шляхом обміну інформацією через призначений Україною Національний контактний пункт.

Ключові слова: організована злочинність; співробітництво; правоохоронні органи; превентивні заходи; інтеграційні процеси; Європол.

УДК 341.645.2

Щербань Є. В. – аспірант Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Принцип комплементарності як конституційно-правова засада імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в національне законодавство України

Досліджено питання визнання державами принципу комплементарності як «перешкоди» для ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду на конституційному рівні. Проаналізовано наявність об'єктивних підстав нератифікації Римського статуту Україною, а саме проблему сумісності принципу комплементарності з конституційною нормою – ст. 124 Конституції України. З'ясовано наслідки визнання державами-учасницями та неучасницями Римського статуту принципу комплементарності, які полягають у поширенні юрисдикції Міжнародного кримінального суду, що має бути закріплено на конституційному рівні. Схарактеризовано поняття юрисдикції та прийнятності в межах компетенції Міжнародного кримінального суду та їх особливості, які впливають на принцип комплементарності. Розглянуто ст. 17 Римського статуту Міжнародного кримінального суду як основоположну для поширення юрисдикції Міжнародного кримінального суду у взаємозв'язку з принципом комплементарності та, як наслідок, прийняття його державами-учасницями на конституційному рівні. ***Висновок.*** *Визнання принципу комплементарності є проблемою, яку мають розв'язати на конституційному рівні держави, що прагнуть ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду шляхом закріплення та визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду в конституціях.*

Ключові слова: комплементарність; Міжнародний кримінальний суд; Римський статут; Конституція України; прийнятність; юрисдикція; імплементація.

Постановка проблеми. Римський статут Міжнародного кримінального суду [1] прийнято більшістю голосів за результатами роботи Дипломатичної конференції повноважних представників держав під егідою ООН щодо запровадження установи Міжнародного кримінального суду (МКС).

Відповідно до розділу X Декларації про державний суверенітет, Україна є повноцінним суб'єктом міжнародного права, тому, беручи на себе зобов'язання «активно сприяти зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо брати участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах», 20 січня 2000 року приєдналася до Римського статуту МКС.

Проте, згідно з Конституцією України [2], Римський статут може стати частиною національного законодавства лише після

© Щербань Є. В., 2018

надання згоди на його обов'язковість Верховною Радою України, тобто після ратифікації Статуту.

Виклад основного матеріалу. Вирішення цього питання постало на конституційному рівні, коли 13 лютого 2001 року Президент України звернувся з конституційним поданням до Конституційного Суду України.

У цьому поданні Президент України навів низку аргументів, які засвідчують невідповідність Римського статуту МКС Конституції України. На думку Глави держави, положення статей Римського статуту стосовно принципу додатковості, неприпустимості посилання на посадове становище, передачі МКС громадян України та виконання вироків у третіх країнах суперечать Конституції України.

Конституційний Суд України у своєму висновку від 11 липня 2001 року № 3-і/2001 встановив, що більшість положень Римського статуту відповідають Конституції України. Винятком є абз. 10 Преамбули та ст. 1 Статуту, у яких зазначено: «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції», що не відповідає частинам першій, третій статті 124, частині п'ятій статті 125 Конституції України, згідно з якими не допускається делегування функцій судів України іншим органам і створення судів, не передбачених Основним Законом. Згідно з частиною другою статті 9 Конституції України, укладання міжнародних договорів, що суперечать Конституції, можливе тільки після внесення відповідних змін у Конституцію України» [3].

Таким чином, однією з основних перешкод імплементації Римського статуту в національне законодавство України є принцип комплементарності.

Проаналізувавши висновок Конституційного Суду України, можна дійти висновку, що саме принцип комплементарності є тим «каменем спотикання», який істотно відрізняє Міжнародний кримінальний суд від інших органів міжнародної юстиції, зокрема від Європейського суду з прав людини, право звернення до якого з метою здійснення захисту прав і свобод закріплено в ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». У цьому контексті слід акцентувати увагу на тому факті, що ні Європейський суд з прав людини, ні будь-яка інша установа із захисту прав людини не доповнює

національну судову систему України, на відміну від МКС. Оскільки положення Конституції України не дозволяють таке доповнення, Конституційний Суд України дійшов висновку, що приєднання України до Римського статуту МКС буде можливим тільки після внесення відповідних змін до Конституції України.

2 червня 2016 року ст. 124 розділу VIII Конституції України доповнено частиною шостою, у якій зазначено, що Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом МКС, яка набирає чинності з 30 червня 2019 року.

З огляду на зазначене, окремого дослідження потребує принцип комплементарності, який має вирішальне значення для ратифікації Римського статуту Україною.

Держави – учасниці Статуту МКС мають додаткову можливість брати участь у розслідуванні та розгляді найнебезпечніших міжнародних злочинів, на які поширюється юрисдикція МКС, що дає їм змогу обмінюватися досвідом у справі забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Водночас, підписавши Статут МКС і ставши його учасницями, держави беруть на себе зобов'язання, суворе дотримання яких стає визначальним фактором ефективності діяльності Суду.

Одним із головних зобов'язань, на яких ґрунтується членство в МКС, є визнання принципу комплементарності, який закріплено в Статуті. Комплементарність, зазначає М. Бензінг, будучи «ключовою концепцією» МКС і «наріжним каменем» Статуту, передбачає, що МКС здійснює свої функції тільки в тому випадку, коли національні правові системи не можуть або не бажають здійснювати свою юрисдикцію [4].

Найбільш значущі практичні наслідки визнання принципу комплементарності окреслено в ст. 1 Статуту, у якій, зокрема, закріплено, що «МКС доповнює національні органи кримінальної юстиції». У статті 17 Статуту визначено, що справу може бути прийнято до провадження МКС у тих випадках, «коли держава не бажає або не здатна вести розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином».

Відповідно до ч. 3 ст. 17 Статуту, «щоб виявити в будь-якій конкретній справі нездатність, Суд ураховує, чи в змозі відповідна держава, у зв'язку з повним або істотним розпадом чи несформованістю власної національної судової системи, отримати у своє розпорядження обвинуваченого чи дістати

показання свідків; або ж вона не здатна здійснювати судовий розгляд ще з якихось причин» [1].

На думку О. М. Вєдерникової, ці положення «надають Суду право формувати судження щодо ефективності не тільки національної системи правосуддя, а й держави загалом, її здатності здійснювати судову владу на власній території». Дослідниця також зазначає, що «оцінювання держави та її судової системи вже є втручанням у внутрішні справи держави, а можливість вилучення кримінальних справ з юрисдикції національних судових органів, що володіють усією повнотою судової влади на території держави, – і поготів» [5].

У науковій літературі обстоюють і протилежну думку. Так, деякі вчені зазначають, що приписи Статуту МКС орієнтують національного правозастосовувача на об'єктивний розгляд справи. Також стверджують, що за умови, якщо національні суди під час прийняття рішень буде додатково «простимульовано» положеннями Статуту МКС, то слід очікувати становлення справді неупередженого й об'єктивного правосуддя.

Уважаємо за необхідне акцентувати увагу, що МКС не володіє пріоритетом перед національними судами. Його мета – не конкурувати з національними органами юрисдикції, а доповнювати діяльність держав щодо припинення міжнародних злочинів. Тому Суд має право втручатися тільки в тому випадку, коли національні органи юрисдикції не вживають жодних дій, а якщо й здійснюють їх, то не спроможні або не бажають на належному рівні розслідувати та карати за злочини, передбачені Статутом.

Хоча згідно з принципом комплементарності національні судові органи мають перевагу перед юрисдикцією МКС, кінцевим і єдиним арбітром режиму додатковості є безпосередньо Суд, а не держави-учасниці [6].

Попри це, реалізуючи свою діяльність як арбітра, МКС має керуватися положеннями ст. 17 Статуту, відповідно до якої Суд діє як «бар'єр на шляху здійснення юрисдикції МКС» [4].

Крім того, Правила процедури і доказування МКС передбачають, що Суд спочатку виносить рішення стосовно будь-якого протесту щодо юрисдикції, а потім вирішує питання прийнятності [7].

Таким чином, з огляду на те, що підписання Статуту МКС накладає на державу зобов'язання узгодити своє національне законодавство та правозастосовну практику з положеннями Статуту, держави-учасниці повинні закріпити на законодавчому

рівні принцип комплементарності юрисдикції МКС щодо юрисдикції національних судів.

Отже, під час імплементації положень Статуту МКС чимало труднощів постає з приводу сумісності принципу комплементарності з конституційними нормами, що встановлюють порядок здійснення правосуддя в кримінальних справах; конституційну заборону видачі власних громадян і процедуру передання обвинувачених до МКС; імунітету посадових осіб і парламентаріїв; принципу *ne bis in idem* і винятків з нього, які містяться в Римському статуті; внутрішньодержавних прерогатив щодо помилування засуджених осіб.

На нашу думку, перш ніж досліджувати питання відповідності принципу комплементарності МКС конституційним нормам Української держави, що встановлює порядок здійснення правосуддя в кримінальних справах, слід проаналізувати загалом співвідношення міжнародної та національної кримінальних юрисдикцій.

Крім того, одним із найскладніших питань є визначення територіальної та персональної юрисдикції МКС.

Держави, які заснували МКС, дійшли згоди стосовно того, що злочини, учинені на їх території або їхніми громадянами, підпадають також і під юрисдикцію МКС.

Безсумнівно, юрисдикція окремих держав щодо відповідних злочинів ширша, ніж юрисдикція, якою наділений МКС. Розробники Статуту прагнули обмежити можливості Суду з розгляду справ, які підпадають під його юрисдикцію, унаслідок чого МКС може здійснити свою юрисдикцію лише в тих випадках, коли держава не спроможна (unable) або не бажає (unwilling) переслідувати підозрюваних [8]. У Статуті це визначено як «прийнятність».

Статут МКС розрізняє два взаємопов'язані поняття – «юрисдикція» і «прийнятність». Юрисдикція є правовим параметром діяльності Суду з позицій предметної юрисдикції Суду (ratione materiae), меж дії Статуту в часі (ratione temporis), територіальної юрисдикції Суду (ratione loci), а також осіб, які підпадають під його юрисдикцію (ratione personae).

Питання прийнятності постає на наступному етапі, коли Суд має визначити, чи може справу, що підпадає під його юрисдикцію, бути прийнято до провадження МКС.

Таким чином, Статут розрізняє ситуації попереднього аналізу та розслідування злочинів. Перед тим як розпочати розслідування, Прокурор МКС повинен проаналізувати наявну

інформацію й упевнитись у тому, що це розслідування не буде суперечити положенням Статуту. Суд може також прийняти рішення про розгляд прийнятності справи до свого провадження з власної ініціативи, навіть якщо це питання не ініціюють учасники Статуту.

Комплементарність є основним концептуальним принципом діяльності Суду [9], у зв'язку із чим можуть виникнути проблеми щодо сумісності норм Статуту з конституційними нормами, які встановлюють основи процедури здійснення правосуддя щодо кримінальних справ. Такі норми передбачає і Конституція України.

Відповідно до ч. 1, 2 ст. 124 розділу VIII Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами є недопустимими.

Конституційний підхід до питання здійснення правосуддя в кримінальних справах дає підстави засвідчити наявність протиріч із нормами Римського статуту щодо комплементарності, оскільки в Конституції України досить чітко встановлено перелік органів, які здійснюють правосуддя, серед яких про МКС не йдеться, навіть з урахуванням обмеженого кола діянь, щодо яких Суд здійснює юрисдикцію.

Висновки. МКС не підміняє, а доповнює національні системи правосуддя в тих випадках, коли вони можуть виявитися неефективними. Це означає, що основне навантаження в протидії міжнародним злочинам лягає на держави, які є учасниками договору про створення Суду. Принцип комплементарності, який закріплено в Римському статуті, ґрунтується на пріоритеті національної кримінальної юрисдикції, що з позицій реалізації державного суверенітету є безумовною перевагою [10].

Якщо національна судова система держави-учасниці функціонує нормально та здатна переслідувати винних у злочинах, які підпадають під юрисдикцію МКС, то у втручанні останнього немає потреби.

Держави – неучасниці Статуту не зобов'язані дотримуватися його положень щодо комплементарності, проте це не стосується випадків, коли зазначені держави виявлять бажання запобігти здійсненню юрисдикції МКС стосовно громадян цієї держави, яких звинувачено в учиненні злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС на території держав – учасниць Статуту.

Доходимо висновку, що визнання принципу комплементарності державами, які мають намір ратифікувати

Римський статут, слід вирішувати на конституційному рівні, оскільки комплементарність є визначальною для поширення юрисдикції МКС на здійснення проваджень щодо злочинів, учинених навіть державами – неучасницями Статуту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998) // United Nations, Treaty Series. – Vol. 2187. – P. 3.

2. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

3. Висновок Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 лип. 2001 р. № 3-в/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01. – Назва з екрана.

4. Benzing M. The Complementarity Regime of the International Criminal Court: International Criminal Justice between State Sovereignty and the Fight against Impunity [Electronic resource] / M. Benzing // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2003. – Vol. 7. – P. 593–594. – Access mode: http://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_benzing_7.pdf. – Title from the screen.

5. Ведерникова О. Н. К вопросу о ратификации Римского статута Международного уголовного суда [Електронний ресурс] / О. Н. Ведерникова. – Режим доступу: http://justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=1815. – Назва з екрана.

6. Ушацка А. Режим дополнительности Международного уголовного суда / А. Ушацка // Международное право. – 2007. – № 1 (29). – С. 6.

7. Правила процедуры и доказывания Международного уголовного суда, правило 58 (4) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/rules/icc_rules.pdf. – Загл. с экрана.

8. Bartram B. Primacy or Complementarity: Reconciling the Jurisdictions of National Courts and International Tribunals [Electronic resource] / B. Bartram // The Yale Journal of International Law. – 1998. – Vol. 23. – № 2. – P. 383–436. – Access mode: https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1076&context=yjil. – Title from the screen.

9. Schabas W. The International Criminal Court: A Commentary on The Rome Statute [Electronic resource] / W. Schabas. – Access mode: https://books.google.com.ua/books?id=JHAYjgEACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false. – Title from the screen.

10. Каюмова А. Р. Принцип комплементарности в системе принципов уголовной юрисдикции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://shgpi.edu.ru/biblioteka/cgi-bin/search/search.exe. – Загл. с экрана.

REFERENCES

1. Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998). *United Nations, Treaty Series, 2187,* 3.

2. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

3. Vysnovok Konstytutsiinoho sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Prezydenta Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy Rymskoho Statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu (sprava pro Rymskyi Statut) vid 11 lyp. 2001 r. No. 3-v/2001 [Conclusion of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of the President of Ukraine on the conclusion of the Constitution of Ukraine of the Rome Statute of the International Criminal Court (Case of the Rome Statute) from July 11, 2001 No. 3-a/2001]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01 [in Ukrainian].

4. Benzing, M. (2003). The Complementarity Regime of the International Criminal Court: International Criminal Justice between State Sovereignty and the Fight against Impunity. *Max Planck Yearbook of United Nations Law, 7,* 593-594. Retrieved from http://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_benzing_7.pdf.

5. Vedernikova, O.N. *K voprosu o ratifikacii Rimskogo statuta Mejdunarodnogo ugolovnogo suda [On the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court].* Retrieved from http://justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=1815 [in Russian].

6. Ushacka, A. (2007). Rejim dopolnitelnosti Mejdunarodnogo ugolovnogo suda [Complementarity regime of the International Criminal Court]. *Mejdunardnoe pravo, International law, 1(29),* 6 [in Russian].

7. Pravila procedury i dokazyvaniia Mejdunarodnogo ugolovnogo suda, pravilo 58(4) [Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court, rule 58(4)]. (n.d.). *www.un.org.* Retrieved from http://www.un.org/ru/documents/rules/icc_rules.pdf [in Russian].

8. Bartram, B. (1998). Primacy or Complementarity: Reconciling the Jurisdictions of National Courts and International Tribunals. *The Yale Journal of International Law, 2, 383-436. (Vol. 23).* Retrieved from https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1076&context=yjil.

9. Schabas, W. *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute.* Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=JHAYjgEACAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.

10. Kaiumova, A.R. *Princip komplementarnosti v sisteme principov ugolovnoi yurisdikcii [The principle of complementarity in the system of principles of criminal jurisdiction].* Retrieved from http://shgpi.edu.ru/biblioteka/cgi-bin/search/search.exe [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2018

Shcherban Ye. – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

The Principle of Complementarity as a Constitutional and Legal Basis for the Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court in National Legislation of Ukraine

The article is devoted to the study of recognition by the states of the principle of complementarity as a «bodyline» for the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court at the constitutional level. The author analizes the existence of objective grounds for non-ratification of the Rome Statute by Ukraine, namely, the question of the compatibility of the principle of complementarity with the constitutional norm – the 124th Article of the Constitution of Ukraine. It was cleared up the consequences of the recognition by the participating States and non-participants of the Rome Statute of the principle of complementarity, which lie in the extension of the jurisdiction of the International Criminal Court, which in turn should be enshrined at the constitutional level. The concept of jurisdiction and admissibility within the competence of the International Criminal Court and their peculiarities that influence the principle of complementarity are researched. An analysis of Article 17th of the Rome Statute of the International Criminal Court as the basis for the extension of the jurisdiction of the International Criminal Court, in conjunction with the principle of complementarity and, as a result, its acceptance by the constituent States. It is concluded that recognizing the principle of complementarity is a problem that should be resolved at constitutional level by states intending to ratify the Rome Statute of the International Criminal Court by consolidating and recognizing the jurisdiction of the International Criminal Court in the Basic Laws.

Keywords: complementarity; International Criminal Court; Rome Statute; Constitution of Ukraine; admissibility; jurisdiction; execution.

УДК 341.45:343.974:343.53

Полянська В. С. – аспірант Університету державної фіскальної служби України, м. Ірпінь

Питання європейського співробітництва в протидії транснаціональній організованій економічній злочинності

Досліджено специфіку співробітництва з питань протидії транснаціональній організованій економічній злочинності в межах регіональних європейських організацій – Ради Європи та Європейського Союзу. Констатовано, що суттєвий внесок у розвиток міжнародного співробітництва з означених питань зробила Рада Європи, членом якої з 1995 року є Україна. Діяльність Ради Європи спрямована на налагодження співробітництва щодо протидії транснаціональній корупції, відмиванню грошей, кіберзлочинності й іншим формам транснаціональної організованої економічної злочинності. Під егідою організації прийнято низку угод, підписаних і ратифікованих Україною. Зазначено, що правовим підґрунтям співробітництва України з ЄС у галузі протидії транснаціональній економічній злочинності є положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року, відповідно до якої сторони співпрацюють у попередженні та боротьбі з незаконним переправленням через державний кордон нелегальних мігрантів, контрабандою товарів, економічними злочинами, зокрема злочинами у сфері оподаткування, корупцією як у приватному, так і в державному секторі, підробкою документів, кіберзлочинністю шляхом обміну практичним досвідом, інформацією, персоналом, вирішення питань, пов'язаних із захистом свідків та жертв злочинів. Визначено правовий статус, завдання та основні напрями діяльності Європейського поліцейського офісу і Європейської організації з питань юстиції, а також правові підстави співробітництва правоохоронних органів України з цими організаціями. Наголошено на необхідності укладення із зазначеним офісом угоди про оперативне співробітництво та налагодження співпраці з Євроюстом з питань надання правової допомоги, розслідування і кримінального переслідування осіб, які вчиняють транснаціональні економічні злочини. Обґрунтовано, що співробітництво держав у межах Ради Європи та Європейського Союзу є неодмінною умовою успішної протидії транснаціональній організованій злочинності на континенті.

Ключові слова: злочинність; транснаціональна організована злочинність; транснаціональна організована економічна злочинність; міжнародне співробітництво; європейське співробітництво; Європейський поліцейський офіс; Європейська організація з питань юстиції.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство визнає активізацію глобальної загрози з боку транснаціональної організованої злочинності в усіх її численних виявах. Процеси розмивання політичних кордонів, відкриття економічних ринків, які раніше були закриті або жорстко регулювались державою, створюють умови для виникнення нових, більш небезпечних, форм злочинної діяльності. Злочинність стає дедалі

© Полянська В. С., 2018

організованішою та набуває глобального характеру. Злочинні організації створюють корпоративні структури для здійснення протиправної діяльності, залучають висококваліфікованих фахівців і використовують механізми, призначені для отримання та приховування доходів.

Транснаціональна організована злочинність стоїть на заваді сталого соціально-економічного розвитку держав, підриває цілісність соціального, економічного, культурного та політичного устрою.

Передумовою успішної протидії транснаціональній організованій злочинності і ліквідації організацій, що займаються такою діяльністю, є міжнародне співробітництво.

З питань протидії транснаціональній організованій економічній злочинності держави активно взаємодіють як на міжнародному, так і на регіональному рівні, що зумовлено спільністю інтересів та характером відносин між країнами певного регіону. Питання європейського співробітництва розглядають у межах таких організацій, як Рада Європи та Європейський Союз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним засадам міжнародного співробітництва у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності присвячено праці О. М. Бандурки, М. Г. Вербенського, В. В. Голіни, В. М. Дрьоміна, Г. П. Жаровської, Н. А. Зелінської, О. В. Козаченко, Г. П. Пожидаєва, О. С. Проневича, І. В. Пшеничного, Е. В. Расюка, Є. Д. Скулиша, Ю. Ю. Сорочика, О. В. Столярського, О. Ю. Шостко та інших учених.

Метою статті є аналіз специфіки співробітництва з питань протидії транснаціональній організованій економічній злочинності в межах регіональних європейських організацій – Ради Європи та Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок у розвиток міжнародного співробітництва з питань протидії транснаціональній економічній злочинності зробила Рада Європи, членом якої Україна стала з 1995 року. Діяльність цієї організації поширюється на такі сфери, як протидія корупції, відмиванню грошей і фінансуванню тероризму, кіберзлочинності й іншим формам транснаціональної організованої злочинності.

Так, на виконання прийнятої в листопаді 1996 року Комітетом Міністрів Ради Європи Програми дій по боротьбі з корупцією підготовлено і 27 січня 1998 року відкрито для підписання Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією, яку Україна ратифікувала 18 жовтня 2006 року [1]. Ця конвенція містить розгорнуті формулювання складів корупційних злочинів і зобов'язує держав-учасниць криміналізувати підкуп іноземних

державних посадових осіб (ст. 2, 3), членів іноземних державних зборів (ст. 5), посадових осіб міжнародних організацій (ст. 9), членів міжнародних парламентських зборів (ст. 10), суддів і посадових осіб міжнародних судів (ст. 11), а також відмивання доходів від злочинів, пов'язаних з корупцією (ст. 13), та правопорушення, що стосуються операцій з рахунками (ст. 14).

До цієї конвенції 15 травня 2003 року прийнято Додатковий протокол, який містить стандарти криміналізації іноземних третейських судів (арбітрів) та іноземних присяжних засідателів [2].

Під егідою Ради Європи укладено Конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (Страсбург, 8 листопада 1990 року) [3], що стала правовою базою європейського співробітництва в цій сфері. Зазначену Конвенцію Україна підписала 29 травня 1997 року та ратифікувала 17 грудня 1997 року.

Подальшого розвитку ці питання набули у зв'язку з прийняттям Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму 2005 року (ратифіковано Україною 17 листопада 2010 року) [4].

Розвиток європейського співробітництва у сфері протидії транснаціональній комп'ютерній злочинності пов'язаний з підписанням 23 листопада 2001 року в Будапешті Європейської конвенції про кіберзлочинність, ратифікованої Законом України від 7 вересня 2005 року [5].

У межах Ради Європи прийнято низку інших конвенцій, так чи інакше спрямованих на протидію транснаціональній організованій злочинності у сфері економіки, які Україна підписала та ратифікувала, а саме:

– Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року (Україна ратифікувала 16 січня 1998 року) [6];

– Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року (Україна ратифікувала 16 січня 1998 року) [7];

– Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року (Україна приєдналася до конвенції 22 вересня 1995 року) [8];

– Конвенція про передачу засуджених осіб 1983 року (Україна приєдналась до конвенції 22 вересня 1995 року) [9].

Низку документів щодо протидії транснаціональній організованій злочинності у сфері економіки прийнято в Європейському Союзі (ЄС).

Так, 26 липня 1995 року Рада ЄС прийняла Конвенцію про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств, спрямовану на протидію шахрайським операціям, що заподіюють шкоду бюджету Європейських співтовариств [10]. Надалі конвенцію було доповнено Першим протоколом від 27 вересня 1996 року (криміналізовано пасивну та активну корупцію посадових осіб Європейських співтовариств) і Другим протоколом від 19 червня 1997 року (урегульовано питання відповідальності юридичних осіб, конфіскації та співробітництва між державами-членами і Європейською комісією) [11].

Рада ЄС 26 травня 1997 року прийняла Конвенцію про боротьбу з корупцією серед посадових осіб Європейських співтовариств або посадових осіб держав – членів ЄС.

Питання щодо боротьби з транснаціональною організованою злочинністю відображено в спільному Плані дій Європейського Союзу щодо боротьби з організованою злочинністю 98/733/JHA від 21 грудня 1998 року та Угоді про співпрацю у сфері попередження і боротьби з транснаціональною злочинністю (Бухарест, 26 травня 1999 року). Сформульоване в Плані дій ЄС визначення організованої злочинної групи пізніше слугувало підґрунтям Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [12, с. 168–169].

На протидію корупції в приватному секторі спрямовано Рамкове рішення Ради ЄС 2002/946/JHA від 22 липня 2003 року про боротьбу з корупцією в приватному секторі [13].

Директива ЄС 91/308/ЕЕС від 10 червня 1991 року «Про попередження використання фінансових систем з метою відмивання грошей» стала основоположним документом, що надав «Сорока рекомендаціям» FATF юридичної сили в межах ЄС [14]. Згодом ця директива втратила чинність у зв'язку з набуттям чинності Директивою 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради про запобігання використання фінансової системи з метою відмивання коштів і фінансування тероризму від 26 жовтня 2005 року [15].

Співробітництво між Україною та ЄС у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності є досить активним. Воно спочатку ґрунтувалось на Угоді про партнерство і співробітництво, підписаній у Люксембурзі 14 червня 1994 року [16], та здійснювалось на підставі Плану дій ЄС в галузі юстиції та внутрішніх справ, погодженого на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС 12 грудня 2001 року [17]. Цей план слугував підґрунтям такого співробітництва, але 18 червня 2007 року у м. Люксембурзі Радою з питань

співробітництва Україна – ЄС затверджено оновлений План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки [18]. Надалі, на засіданні підкомітету № 6 «Юстиція, свобода та безпека» Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС (10 травня 2008 року, м. Київ) було затверджено План-графік його імплементації.

План дій у сфері юстиції, свободи та безпеки та План-графік його імплементації передбачали співробітництво за низкою ключових напрямів правоохоронної сфери, серед іншого, щодо міграції, прикордонного співробітництва, боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, відмиванням грошей, зокрема протидію фінансуванню тероризму, незаконного ввезення мігрантів, незаконного переміщення наркотиків та інших заборонених товарів, корупції, підробки документів, правовому співробітництву в кримінальних справах тощо.

Правовим підґрунтям співробітництва України з ЄС у галузі протидії транснаціональній економічній злочинності є також положення третього розділу («Юстиція, свобода та безпека») Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року [19]. Відповідно до ст. 22 Угоди, сторони зобов'язались співпрацювати щодо попередження та протидії незаконним переправленням через державний кордон нелегальних мігрантів, контрабанді товарів, економічним злочинам, зокрема злочинам у сфері оподаткування, корупції як у приватному, так і в державному секторі, підробці документів, кіберзлочинності. Співробітництво передбачає обмін практичним досвідом, інформацією, персоналом, вирішення питань, пов'язаних із захистом свідків і жертв злочинів.

Стаття 20 Угоди передбачає співробітництво між ЄС та Україною з метою запобігання протидії легалізації (відмиванню) коштів і фінансуванню тероризму, а також взаємодію на оперативному рівні та імплементацію стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (FATF).

Згідно зі ст. 24 Угоди, сторони зобов'язались розвивати співробітництво в кримінальних справах, включаючи питання взаємної правової допомоги та екстрадиції.

У літературі зазначено, що особливістю сучасного етапу протидії транснаціональній організованій злочинності є активізація міжвідомчої співпраці правоохоронних і судових органів держав – членів ЄС, утворення спеціальних наднаціональних структур, таких як Європейський поліцейський офіс (Європол), Європейська організація з питань юстиції (Євроюст), а також налагодження зв'язків між ними та державами-членами [20, с. 150].

Європол було створено на основі Маастрихтського договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 року, у якому йшлося про попередження організованої злочинності, тісну співпрацю країн-членів у сфері внутрішніх справ і правосуддя. Упродовж перших років існування Європол мав відносно вільні межі діяльності, з огляду на відсутність правової основи [21, с. 163]. Лише в червні 1995 року Європейська Рада схвалила Конвенцію про заснування Європолу, яка набула чинності 1 жовтня 1998 року. Європол розпочав свою повноцінну роботу з 1 липня 1999 року [20, с. 151; 22, с. 181]. У Конвенцію 1995 року неодноразово вносили зміни, і для спрощення процесу правової регламентації діяльності служби Рада ЄС рішенням від 6 квітня 2009 року заново заснувала Європол як правоохоронну установу, цілком інтегровану в організаційну структуру ЄС [23].

Нині до компетенції Європолу належать питання протидії таким транснаціональним економічним злочинам, як незаконна діяльність із відмивання грошей, незаконний обіг ядерних і радіоактивних матеріалів, організоване розкрадання, незаконна торгівля культурними цінностями, у тому числі предметами антикваріату і творами мистецтва, шахрайство, виготовлення контрафактної та піратської продукції, підробка адміністративних документів і збут підроблених документів, фальшивомонетництво, підробка засобів платежу, комп'ютерна злочинність, корупція, незаконна торгівля видами тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення, незаконна торгівля гормональними засобами й іншими факторами росту.

Компетенція Європолу охоплює зазначені форми злочинності за умов, що вони стосуються двох або більше держав-членів, необхідність у спільних діях яких виникає з огляду на масштаб, тяжкість і наслідки відповідних злочинів.

З-поміж основних функцій Європолу слід виокремити, передусім, зберігання, обробку, аналіз та обмін поліцейською інформацією між відрядженими національними поліцейськими службами до штаб-квартири Європолу офіцерами зв'язку. У сфері протидії транснаціональній організованій злочинності Європол здійснює координацію розслідування діяльності міжнародних організованих злочинних груп. До його функцій також належать оцінка й аналіз криміногенної ситуації на континенті, підтримка національних органів кримінального переслідування (надання технічної підтримки, експертне сприяння).

Водночас Європол позбавлений будь-яких виконавчих функцій, а його персонал не має права здійснювати кримінальне переслідування чи затримувати злочинців [22, с. 186].

Це, передусім, інформаційний центр, банк даних, наданих у спільне користування всім членам Європейського Союзу, а за наявності спільних домовленостей – і третім країнам [24, с. 11].

Діяльність Європолу не обмежується державами – членами ЄС. Співпраця зазначеної організації з іншими державами й установами здійснюється на підставі стратегічних та оперативних угод. Стратегічні угоди дають змогу проводити обмін стратегічною і технічною інформацією та навчання і не передбачають обмін персональними даними. Натомість оперативні угоди уможливлюють обмін персональними даними між сторонами.

Останніми роками співробітництво Європолу з Україною активізувалося. Правовою основою взаємодії сторін у сфері боротьби з транснаціональною злочинністю є Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво від 4 грудня 2009 року, ратифікована Законом України від 5 жовтня 2010 року № 2576-VI [25]. Положеннями Угоди на сучасному етапі передбачено обмін інформацією, що не становить державну таємницю, – стратегічною та технічною інформацією про стан і розвиток злочинності, нові форми протидії їй, методи проведення поліцейських розслідувань і криміналістичних експертиз, канали переведення грошових засобів, отриманих злочинним шляхом.

У січні 2011 року в структурі робочого апарату Українського бюро Інтерполу було створено відділ взаємодії з Європолом, на який покладено функції Національного контактного пункту із взаємодії з Європейським поліцейським офісом.

Питання щодо укладення з Європолом угоди про оперативне співробітництво донині перебуває на стадії опрацювання. Укладення такої угоди є нагальною потребою, оскільки надасть можливість Україні не лише здійснювати обмін стратегічною і технічною інформацією з Європолом, як це передбачено чинною угодою, а й безпосередньо брати участь у спільних заходах із розслідування злочинів, обмінюватись оперативними та персональними даними.

Євроюст почав функціонувати в березні 2002 року в Гаазі. До складу цієї організації належать представники держав – членів ЄС, прокурори національних держав, судді високого рангу й офіцери поліції. Головними завданнями Євроюсту є координація діяльності органів національної влади, відповідальних за розслідування злочинів і підтримку обвинувачення та сприяння спрощенню процедури взаємної правової допомоги. До компетенції Євроюсту належать злочини, що становлять предмет діяльності

вказаної організації, а також інші злочини, за умови їх учинення разом зі злочинами першої групи.

Між Україною та Євроюстом угоду про співробітництво було укладено 27 червня 2016 року. Ця угода становить правове підґрунтя для використання Україною можливостей Євроюсту, покликане сприяти реальному підвищенню ефективності співпраці правоохоронних органів України та ЄС у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що співробітництво держав у межах Ради Європи та Європейського Союзу з використанням можливостей Європолу і Євроюсту є важливою передумовою успішної протидії транснаціональній організованій економічній злочинності на континенті.

Подальше адаптування національного законодавства до вимог європейських стандартів, поглиблення співпраці з Радою Європи, Європейським Союзом, окремими європейськими країнами, Європейським поліцейським офісом та Європейською організацією з питань юстиції є запорукою ефективності вказаного процесу.

Перспективними напрямами подальших досліджень є вивчення ключових тенденцій європейського співробітництва в протидії транснаціональній організованій економічній злочинності, а також проблем повноцінної участі нашої держави в цьому процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101. – Назва з екрана.

2. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 15 трав. 2005 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_172. – Назва з екрана.

3. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (Страсбург, 8 листоп. 1990 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 8 листоп. 1990 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_029. – Назва з екрана.

4. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 16 трав. 2005 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_948/page. – Назва з екрана.

5. Конвенція про кіберзлочинність [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 23 листоп. 2001 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_575. – Назва з екрана.

6. Європейська конвенція про видачу правопорушників (Париж, 13 груд. 1957 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 13 груд. 1957 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_033. – Назва з екрана.

7. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах (Страсбург, 20 квіт. 1959 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 20 квіт. 1959 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_036. – Назва з екрана.

8. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах (ETS № 73) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 15 трав. 1972 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_008. – Назва з екрана.

9. Конвенція про передачу засуджених осіб (Страсбург, 21 берез. 1983 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 21 берез. 1983 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_025. – Назва з екрана.

10. Конвенція про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств [Електронний ресурс] // Офіційний Вісник Європейських Співтовариств. – 1995. – Режим доступу: http://old.minjust.gov.ua/file/31880. – Назва з екрана.

11. Другий протокол до Конвенції про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств [Електронний ресурс] // Офіційний Вісник Європейських Співтовариств. – 1999. – Режим доступу: http:// old.minjust.gov.ua/file/31886.docx. – Назва з екрана.

12. Шостко О. Ю. Формування спільної європейської політики протидії організованій злочинності [Електронний ресурс] / О. Ю. Шостко // Проблеми законності. – 2007. – Вип. 89. – С. 166–173. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/ download/plaw_downloads/Archive/Pr_zak89.pdf. – Назва з екрана.

13. Рамкове рішення Ради № 2003/568/ПВД про боротьбу з корупцією у приватному секторі (Брюссель, 22 лип. 2003 р.) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 22 лип. 2003 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/ laws/show/994_945. – Назва з екрана.

14. Директива про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей (91/308/ЄЕС) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 19 черв. 1991 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_148. – Назва з екрана.

15. Директива 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 26 жовт. 2005 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_774. – Назва з екрана.

16. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 14 черв. 1994 р. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/998_012. – Назва з екрана.

17. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, погоджений на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС 12 грудня 2001 р. м. Київ [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 12 груд. 2001 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_494. – Назва з екрана.

18. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 18 черв. 2007 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_956. – Назва з екрана.

19. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 27 черв. 2014 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011. – Назва з екрана.

20. Столярський О. В. Діяльність Європолу та Євроюсту у протидії транснаціональній організованій злочинності / О. В. Стоялрський // Розбудова демократичного суспільства після Нюрнберзького трибуналу : матеріали Міжнар. конф. (Одеса, 22–23 жовт. 2010 р.). – Одеса, 2010. – С. 150–158.

21. Сорочик Ю. Ю. Європол: новітні тенденції у протидії організованій злочинності / Ю. О. Сорочик // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 1. – С. 162–164.

22. Проневич О. С. Європол: правові та організаційні засади участі в боротьбі з транснаціональною злочинністю / О. С. Проневич // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2002. – № 3. – С. 179–187.

23. Рішення № 2009/371/ПВД Ради про створення Європейського поліцейського відомства (Європол) [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 6 квіт. 2009 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a78. – Назва з екрана.

24. Капля О. М. Органи внутрішніх справ України в умовах її інтеграції в Європейський Союз : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. М. Капля. – Київ : КНУВС, 2007. – 20 с.

25. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 4 груд. 2009 р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_954. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Kryminalna konventsiia pro borotbu z koruptsiieiu (ETS 173) [Criminal convention against corruption (ETS 173)]. (2007). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information from the Verkhovna Rada of Ukraine, 47-48.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101 [in Ukrainian].

2. Dodatkovyi protokol do Kryminalnoi konventsii pro borotbu z koruptsiieiu (ETS 173): vid 15 trav. 2005 r. [Supplementary Protocol to the Criminal Law Convention on the fight against corruption (ETS 173) from May 15, 2005]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_172 [in Ukrainian].

3. Konventsiia pro vidmyvannia, poshuk, aresht ta konfiskatsiiu dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom (Strasburh, 8 lystop. 1990 r.) [Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime (Strasbourg, 8 November 1990)]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_029 [in Ukrainian].

4. Konventsiia Rady Yevropy pro vidmyvannia, poshuk, aresht ta konfiskatsiiu dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, ta pro finansuvannia teroryzmu: vid 16 trav. 2005 r. [Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism from May 16, 2005]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_948/page [in Ukrainian].

5. Konventsiia pro kiberzlochynnist: vid 23 lystop. 2001. r. [Convention on Cybercrime from November 23, 2001]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_575 [in Ukrainian].

6. Yevropeiska konventsiia pro vydachu pravoporushnykiv (Paryzh, 13 hrud. 1957 r.): vid 13 hrud. 1957 r. [European Convention on the Extradition of Offenders (Paris, December 13, 1957) from December 13, 1957. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_033 [in Ukrainian].

7. Yevropeiska konventsiia pro vzaiemnu dopomohu u kryminalnykh spravakh (Strasburh, 20 kvit. 1959 r.): vid 20 kvit. 1959 r. [European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters (Strasbourg, April 20, 1959) from April 20, 1959]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_036 [in Ukrainian].

8. Yevropeiska konventsiia pro peredachu provadzhennia u kryminalnykh spravakh (ETS No. 73): vid 15 trav. 1972 r. [European Convention on the Transfer of

Proceedings in Criminal Matters (ETS No. 73) from May 15, 1972). (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_008 [in Ukrainian].

9. Konventsiia pro peredachu zasudzhenykh osib (Strasburh, 21 berez. 1983 r.): vid 21 berez. 1983 r. [Convention on the Transfer of Sentenced Persons (Strasbourg, March 21, 1983) from March 21, 1983]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_025 [in Ukrainian].

10. Konventsiia pro zakhyst finansovykh interesiv Yevropeiskykh spivtovarystv [Convention for the Protection of the Financial Interests of the European Communities]. (1995). *Ofitsiinyi Visnyk Yevropeiskykh Spivtovarystv, Official Journal of the European Communities.* Retrieve from http://old.minjust.gov.ua/file/31880 [in Ukrainian].

11. Druhyi protokol do Konventsii pro zakhyst finansovykh interesiv Yevropeiskykh spivtovarystv [Second Protocol to the Convention on the Protection of the Financial Interests of the European Communities]. (1999). *Ofitsiinyi Visnyk Yevropeiskykh Spivtovarystv, Official Journal of the European Communities.* Retrieved from http://old.minjust.gov.ua/file/31886.docx [in Ukrainian].

12. Shostko, O.Yu. (2007). Formuvannia spilnoi yevropeiskoi polityky protydii orhanizovanii zlochynnosti [Formation of a Common European Policy Against Organized Crime]. *Problemy zakonnosti, Problems of Legality, 89,* 166-173. Retrieved from http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/Archive/Pr_zak89.pdf [in Ukrainian].

13. Ramkove rishennia Rady No. 2003/568/PVD pro borotbu z koruptsiieiu u pryvatnomu sektori (Briussel, 22 lyp. 2003 r.): vid 22 lyp. 2003 r. [Council Framework Decision No. 2003/568 / PVD on combating corruption in the private sector (Brussels, July 22, 2003) from July 22, 2003]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_945 [in Ukrainian].

14. Dyrektyva pro zapobihannia vykorystanniu finansovoi systemy dlia vidmyvannia hroshei (91/308/YeES): vid 19 cherv. 1991 r. [Directive on the prevention of the use of the financial system for money laundering (91/308 / EEC) from June 19, 1991]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_148 [in Ukrainian].

15. Dyrektyva 2005/60/YeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady pro zapobihannia vykorystanniu finansovoi systemy z metoiu vidmyvannia koshtiv ta finansuvannia teroryzmu: vid 26 zhovt. 2005 r. [Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council on the prevention of the use of the financial system for the purpose of money laundering and terrorist financing from October 26, 2005]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_774 [in Ukrainian].

16. Uhoda pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropeiskymy Spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy: vid 14 cherv. 1994 r. [Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their member states from June 14, 1994]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012 [in Ukrainian].

17. Plan dii Yevropeiskoho Soiuzu v haluzi yustytsii ta vnutrishnikh sprav, pohodzhenyi na IV zasidanni Komitetu z pytan spivrobitnytstva mizh Ukrainoiu ta YeS 12 hrudnia 2001 r. m. Kyiv: vid 12 hrud. 2001 r. [EU Action Plan on Justice and Home Affairs, agreed at the IVth meeting of the EU-Ukraine Cooperation Committee on December 12, 2001, Kyiv from December, 12 2001]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_494 [in Ukrainian].

18. Plan dii Ukraina - YeS u sferi yustytsii, svobody ta bezpeky: vid 18 cherv. 2007 r. [EU-Ukraine Action Plan on Justice, Freedom and Security from

June 18, 2007]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_956 [in Ukrainian].

19. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: vid 27 cherv. 2014 [The Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand: from June 27. 2014 (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].

20. Stoliarskyi, O.V. (2010). Diialnist Yevropolu ta Yevroiustu u protydii transnatsionalnii orhanizovanii zlochynnosti [The activities of Europol and Eurojust in countering transnational organized crime]. *Rozbudova demokratychnoho suspilstva pislia Niurnberzkoho trybunalu, Development of a democratic society after the Nuremberg Tribunal:* Proceedings of the International Conference. (pp. 150-158). Odesa [in Ukrainian].

21. Sorochyk, Yu.Yu. (2009). Yevropol: novitni tendentsii u protydii orhanizovanii zlochynnosti [Europol: Recent Trends in Combating Organized Crime]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys, South Ukrainian Law Journal, 1,* 162-164 [in Ukrainian].

22. Pronevych, O.Ye. (2002). Yevropol: pravovi ta orhanizatsiini zasady uchasti v borotbi z transnatsionalnoiu zlochynnistiu [Europol: Legal and organizational principles for participation in the fight against transnational crime]. *Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoi diialnosti, Problems of Law and Law Enforcement, 3,* 179-187 [in Ukrainian].

23. Rishennia No. 2009/371/PVD Rady pro stvorennia Yevropeiskoho politseiskoho vidomstva (Yevropol): vid 6 kvit. 2009 r. [Decision No. 2009/371/JHA of the Council on the establishment of a European Police Office (Europol): from 6 April. 2009]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a78 [in Ukrainian].

24. Kaplia, O.M. (2007). Orhany vnutrishnikh sprav Ukrainy v umovakh yii intehratsii v Yevropeiskyi Soiuz [Bodies of internal affairs of Ukraine in conditions of its integration into the European Union]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv: KNUVS [in Ukrainian].

25. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym politseiskym ofisom pro stratehichne spivrobitnytstvo: vid 4 hrud. 2009 r. [Agreement between Ukraine and the European Police Office on Strategic Cooperation from December 4, 2009]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_954 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 14.05.2018

Polianska V. – Postgraduate Student of the University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukraine

The Issue of European Cooperation in Countering Transnational Organized Economic Crime

The specificity of cooperation on combating transnational organized economic crime with in the frame work of regional European organizations – the Council of Europe and the European Union – has been researched. It was stated that the Council of Europe made a significant contribution to the development of international cooperation on specified issues, a member of which since 1995 is Ukraine. The work of the Council of Europe is aimed at establishing cooperation in combating transnational corruption, money laundering, cybercrime and other forms of transnational organized crime. Under the auspices of the organization, a number of agreements were signed and ratified by Ukraine. It is noted that the legal basis for cooperation between Ukraine and the EU in the field of combating transnational economic crime is the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU in 2014, according to which the parties cooperate in the prevention and struggle illegal smuggling across the state border of illegal migrants, smuggling of goods, economic crimes, including tax crimes, corruption in the private and public sector, forgery of documents, cyber crime through the exchange of practical experience, information, personnel, resolution of issues, related to the protection of wit nesses and victims of crime. The legal status, tasks and main directions of activity of the European Police Office and European Organization are determined on issues of justice, as well as the legal basis for cooperation between law enforcement agencies of Ukraine and these organizations. The necessity of concluding is emphasized with the designated office of the agreement on operative cooperation and establishment of cooperation with Eurojust on issues of legal assistance, investigation and prosecution of persons engaged in transnational economic crimes. It is substantiated that the cooperation of the states with in the Council of Europe and the European Union are a prerequisite for a successful counteraction to transnational organized crime on the continent.

Keywords: crime; transnational organized crime; transnational organized economic crime; international cooperation; European cooperation; European Police Office; European Organization for Justice.

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.98:343.72

Дудоров О. О. – доктор юридичних наук, професор, завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем попередження, припинення та розслідування злочинів територіальними органами Національної поліції України Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Сєвєродонецьк; e-mail: o.o.dudorov@gmail.com

Проблема єдності судової практики у справах про шахрайство

У контексті здійснення судової реформи органом, що призначений забезпечити єдність і сталість судової практики, є Верховний Суд. Водночас на правозастосування не може не впливати масив рішень, ухвалених Верховним Судом України з питань неоднакового застосування одних і тих самих норм закону про кримінальну відповідальність у таких правовідносинах. Шляхом висвітлення спірних аспектів кримінально-правової характеристики складу злочину «шахрайство» можна з'ясувати, наскільки виважено та професійно працює Верховний Суд з відповідною кримінально-правовою спадщиною. На підставі здобутків доктрини та матеріалів судової практики розглянуто низку спірних питань кваліфікації злочину, передбаченого ст. 190 Кримінального кодексу України: відмежування шахрайства від крадіжки, грабежу та розбою, під час учинення яких винна особа може застосовувати обман (зловживання довірою); визначення моменту закінчення шахрайства як злочину з матеріальним складом; співвідношення складів злочинів, передбачених ст. 190, 191 Кримінального кодексу України; можливість учинення опосередкованого шахрайства тощо. Аргументовано положення про доцільність диференційованої кримінально-правової оцінки дій особи, яка застосовує обман (зловживання довірою) для отримання чужого майна нібито в тимчасове користування. Конкретизовано ті проблеми тлумачення кримінально-правової заборони, присвяченої шахрайству, які задля забезпечення єдності судової практики мають стати предметом розгляду об'єднаної палати Касаційного кримінального суду або Великої Палати Верховного Суду.

Ключові слова: шахрайство; обман; зловживання довірою; кваліфікація; злочин; єдність судової практики; Верховний Суд.

Постановка проблеми. Нині склалася досить унікальна ситуація стосовно уніфікації судової практики в процесі застосування КК України, зумовлена функціонуванням Верховного Суду (ВС) як органу, призначеного відповідно до оновленого законодавства про судоустрій і статус суддів забезпечувати сталість і єдність судової практики. Активно накопичується судова практика (громадськість прискіпливо стежить за її формуванням,

© Дудоров О. О., 2018

оскільки суспільні й фахові очікування, пов'язані з проведенням судової реформи, високі), і цілком природно, що кримінально-правова спадщина Верховного Суду України (ВСУ) також зазнає критичного аналізу.

На жаль, доводиться констатувати, що вітчизняна доктрина певною мірою завинила перед практикою в тому сенсі, що масив рішень ВСУ з питань неоднакового застосування одних і тих самих норм закону про кримінальну відповідальність у таких правовідносинах досі не став предметом окремого монографічного дослідження. Наука, за винятком поодиноких публікацій, спромоглася лише на зручну в користуванні, проте позбавлену необхідної аналітики систематизацію прецедентів у виконанні ВСУ [1; 2]. Маючи сумніви стосовно того, що таку працю буде врешті-решт підготовлено, водночас, зауважимо, що, крім перегляду тих рішень ВСУ, які містять неоднозначні положення, пов'язані з тлумаченням норм КК України, видається нераціональним ігнорувати здобутки минулого у вигляді слушних правових висновків ВСУ з питань застосування норм цього Кодексу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних умовах кримінально карані посягання на власність залишаються одними з найпоширеніших злочинів, про що свідчать періодично оприлюднювані дані судової статистики. Вагомий внесок у розроблення проблематики кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти власності зробили, зокрема, такі науковці, як Н. О. Антонюк, Д. О. Калмиков, Д. В. Каменський, О. О. Книженко, В. М. Куц, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, М. І. Панов, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, Н. М. Ярмиш. Водночас чимало питань кваліфікації корисливих злочинів, пов'язаних з оберненням чужого майна на свою користь чи користь інших осіб, як найпоширеніших злочинів проти власності залишаються дискусійними. Зазначене безпосередньо стосується і ст. 190 КК України «Шахрайство», яка, не будучи, на відміну від багатьох зарубіжних аналогів, казуїстичною та охоплюючи побутову, професійну й економічну сфери життєдіяльності людини, належить до активно затребуваних на практиці.

Мета цієї публікації полягає в тому, щоб, висвітлюючи на підставі матеріалів судової практики спірні аспекти кримінально-правової характеристики складу злочину «шахрайство», з'ясувати, наскільки якісно функціонує фільтр ВС щодо тлумачення та застосування положень КК України, зокрема, чи враховують ті правові позиції ВСУ, які дійсно заслуговують на те, щоб їх дотримувалися й розвивали. Формулювання такої мети

узгоджено з потребою розв'язувати будь-які кримінально-правові проблеми професійно, виважено та конструктивно.

Виклад основного матеріалу. Перша проблема кваліфікації шахрайства, на якій доцільно акцентувати увагу в контексті забезпечення єдності судової практики, стосується відмежування цього злочину від крадіжки, грабежу та розбою, під час учинення яких винний також може вдаватися до обману. Так, останніми роками поширеними стали випадки отримання працівниками фальшивих пунктів обміну валюти грошей і подальшої втечі з ними, а так само насильницького заволодіння автомобілями під час тест-драйву (послуга, яку надають окремі автосалони). У судовій практиці окреслена проблема кваліфікації постає передусім у зв'язку з поширеністю випадків, за яких винний просить у потерпілого мобільний телефон для тимчасового користування (зателефонувати, відправити повідомлення, послухати музику тощо), а потім зникає з чужим майном.

Усталений теоретичний підхід, який може бути корисний під час розв'язання порушеної кримінально-правової проблеми, обстоюваний і нами в науково-практичному коментарі до ст. 190 КК України, ґрунтується на тому, що в тих випадках, коли обман або зловживання довірою є лише способом забезпечення доступу до чужого майна, а власне викрадення останнього відбувається таємно або неприховано, учинене не можна розцінювати як шахрайство. Такі дії залежно від конкретних обставин слід кваліфікувати за ст. 185, 186 або 187 КК України. Для відмежування шахрайства від крадіжки, грабежу та розбою, під час учинення яких винна особа може застосовувати обман (зловживання довірою), пропонуємо передусім встановлювати його функціональне призначення. Якщо в шахрайстві обман (зловживання довірою) є способом заволодіння чужим майном, то в решті посягань на власність обман (зловживання довірою), відіграючи допоміжну роль, використовують для того, щоб створити умови для подальшого заволодіння майном усупереч або поза волею потерпілого, полегшити доступ до майна. Під час учинення «шахрайських» крадіжки, грабежу чи розбою суто обману (зловживання довірою) недостатньо для закінчення заволодіння чужим майном – потрібно вчинити й інші дії, які в сукупності з обманом (зловживанням довірою) надають можливість винному реалізувати свій злочинний умисел. У зв'язку з цим доходимо висновку про відсутність складу злочину «шахрайство» в діях тієї особи, яка протиправно заволодіває майном, переданим їй для винятково технічних або обслуговувальних функцій, що не породжують майнових

правовідносин (для примірювання, тимчасового зберігання, перенесення, поїздки, догляду тощо) [3, с. 152].

На нашу думку, слід зауважити, що і в таких випадках між особами виникають майнові правовідносини, які з різним ступенем деталізації та завершеності врегульовані чинним цивільним законодавством. Також у кримінально-правовій доктрині однією з обов'язкових ознак шахрайства вважають те, що, крім фактичного доступу до майна, винний має одержати від потерпілого право здійснювати щодо цього майна певні повноваження (правомочності) [4, с. 100, 104–105; 5, с. 321–322; 6, с. 282].

У юридичній літературі неодноразово акцентують на тому, що як грабіж, а не як шахрайство слід розцінювати випадки, коли винний просить у потерпілого мобільний телефон для разового користування, а потім утікає з ним [7, с. 619–620; 8, с. 237; 9, с. 395]. Так, О. О. Книженко, поділяючи цю позицію, зауважує про брак у розглядуваній ситуації притаманних складу злочину «шахрайство»: а) передачі винному правомочності розпоряджатися річчю, належною потерпілому; б) упевненості останнього у вигідності чи обов'язковості передачі майна [10, с. 82–83].

Як приклад так званого шахрайства з мобільними телефонами А. В. Савченко та Ю. Л. Шуляк спочатку наводять ситуацію, стосовно якої винесено вирок одного з районних судів, яким за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України, був засуджений Ф. Перебуваючи в гостях у свого знайомого, він з його дозволу взяв належний потерпілому мобільний телефон для прослуховування музики. Після цього Ф., сказавши потерпілому, що має вийти ненадовго, і реалізуючи умисел, спрямований на заволодіння чужим майном, зник з місця вчинення злочину та розпорядився чужим телефоном на власний розсуд. Зазначені автори зауважують, що у випадках, коли обман (зловживання довірою) винний використовує для спрощення доступу до чужого майна, під час вилучення якого такі дії викриває інша особа (наприклад власник), але вони продовжуються, учинене залежно від застосування насильства та його інтенсивності слід кваліфікувати не як шахрайство, а як грабіж або розбій. Наприклад, якщо винний звертається до певної особи з проханням дати мобільний телефон для тимчасового користування, а потім зникає із цим телефоном, учинене утворює склад злочину «грабіж» [11, с. 69, 78]. У міркуваннях А. В. Савченка та Ю. Л. Шуляк вбачається певна непослідовність, яку, однак, можна пояснити в контексті

засвідченого матеріалами судової практики різноманіття життєвих ситуацій, які підлягають кримінально-правовій оцінці.

У підготовленому ВСУ «Узагальненні судової практики у справах про злочини проти власності» наведено приклад, який можна визнати типовим. Ішлося про те, що Шосткинський міськрайонний суд Сумської області за ч. 2 ст. 186 КК України засудив Ш., який попросив у потерпілої Б. її мобільний телефон, щоб зателефонувати, а потім, отримавши телефон, утік із ним. Апеляційний суд Сумської області вирок міськрайонного суду змінив, перекваліфікував дії Ш. на ч. 2 ст. 190 КК України, пославшись на те, що потерпіла добровільно передала свій телефон Ш., який скористався її довірою [12]. Таку позицію обстоює колегія суддів Судової палати у кримінальних справах ВСУ, яка, керуючись тим, що засуджений заволодів мобільним телефоном шляхом обману, перекваліфікувала дії Н. з ч. 2 ст. 186 на ч. 2 ст. 190 КК України. Маючи намір заволодіти мобільним телефоном, належним потерпілій М., Н. попросив у неї дозволу зателефонувати, а після передачі йому телефону втік з ним [13, с. 125–126]. Так само не грабежем, а шахрайством (оскільки потерпілий добровільно передав майно винному, який не заволодів ним відкрито) визнала колегія суддів Судової палати у кримінальних справах ВСУ дії С., який, попросивши в потерпілого належний тому велосипед, щоб покататися, сів на нього й утік із місця вчинення злочину [14].

Нещодавно з приводу кримінально-правової оцінки дій винного в таких ситуаціях висловився ВС. Колегія суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду ВС, поділяючи позицію прокурора і змінивши вирок Роздільнянського районного суду й ухвалу Апеляційного суду Одеської області, з ч. 1 ст. 186 на ч. 1 ст. 190 КК України перекваліфікувала дії суб'єкта, який, попросивши у свого знайомого мобільний телефон для того, щоб послухати музику, і, пообіцявши його незабаром повернути, поклав цей телефон у кишеню. Згодом суб'єкт, зайшовши в магазин, заклав телефон за алкогольні напої та цигарки, завдавши потерпілому матеріальних збитків у сумі 1200 грн. Зазначену перекваліфікацію обґрунтовує ВС як відсутністю у винного умислу на вчинення грабежу, тобто відкритого викрадення чужого майна, так і тим, що потерпілий, будучи введеним в оману, сам добровільно передав своє майно засудженому, а це характерно для складу злочину «шахрайство» [15].

З питання кваліфікації аналізованих злочинних дій схвальну (на перший погляд) наступність, чи є така недиференційована

позиція безспірною, передусім з огляду на те, що в юридичній літературі нерідко обґрунтовують інший підхід.

На наш погляд, кримінально-правова оцінка дій, коли винний застосовує обман (зловживання довірою) для спрощення доступу до чужого майна (коли обман полягає в проханні передати мобільний телефон або іншу річ нібито для тимчасового користування), слід розрізняти залежно від того, чи є підстави визнавати посягання на чуже майно закінченим. Шахрайство, визначене в ст. 190 КК України як заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживання довірою (про придбання права на майно в цьому разі не йдеться), зазвичай визнають закінченим з моменту виникнення у винного реальної можливості користуватися чи розпоряджатися майном потерпілого (докладніше про це йтиметься нижче). Закінчений злочин означений єдністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, повною реалізацією об'єктивної сторони суспільно небезпечного діяння, передбаченого диспозицією норми Особливої частини КК України.

Якщо суб'єкт, навіть отримавши чужий мобільний телефон, в умовах конкретної ситуації не дістав поки що зазначеної можливості та вимушений діяти далі так, щоб досягнути злочинної мети, то, вочевидь, є підстави констатувати переростання шахрайства в інший злочин проти власності – крадіжку, грабіж або розбій. У цьому разі заволодіння мобільним телефоном потерпілого відбувається внаслідок застосування не обману (зловживання довірою), а таємного чи відкритого викрадення (у такий спосіб винний остаточно реалізує свій умисел на заволодіння чужим майном), учинене в змодельованій ситуації, що не є шахрайством, слід розцінювати як «шахрайські». Видається, що така позиція узгоджена з традиційним доктринальним міркуванням про функціональне призначення обману (зловживання довірою) під час розмежування складів злочинів проти власності, передбачених ст. 185–187, 190 КК України.

Натомість за наявності закінченого в юридичному сенсі шахрайства і, відповідно, відсутності ознак його переростання в інший злочин проти власності вчинене слід кваліфікувати за ст. 190 КК України, причому на таку кваліфікацію не має впливати те, як винний розпоряджається чужим мобільним телефоном, яким він успішно заволодів шляхом застосування обману (зловживання довірою), – таке розпорядження знаходиться поза межами складу злочину «шахрайство». У цьому разі вважаємо неправильним (зіставляючи, наприклад, з діями попутника, якому водій доручає контролювати вантаж і

який за відсутності водія, користуючись нагодою, таємно заволодіває вантажем, тобто вчиняє класичну «шахрайську» крадіжку) акцентувати увагу на відсутності передачі потерпілим винному повноважень на вчинення юридично значущих дій щодо певного майна. Адже повноваження (хай і не на розпорядження) у разі тимчасового користування чужим мобільним телефоном передають, і відбувається це на виконання укладеного між фізичними особами в усній формі договору позички речі побутового призначення, згідно з яким одна сторона безоплатно передає другій стороні річ (у цій ситуації – мобільний телефон) для користування протягом встановленого строку, як це передбачено ст. 827, 828 Цивільного кодексу України.

Відмежовуючи кримінально каране шахрайство від цивільно-правових деліктів, слід керуватися тим, що отримання майна з умовою виконання зобов'язання може бути кваліфіковане як шахрайство лише в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння цим майном мала на меті його привласнити, а зобов'язання – не виконувати. У таких випадках винна особа укладає цивільно-правовий договір (кредитний, купівлі-продажу, оренди, позички, комісії, довічного утримання тощо) для того, щоб приховати справжній характер власних дій, спрямованих на незаконне й безоплатне заволодіння чужим майном.

До речі, у постанові Судової палати ВСУ, у якій сформульовано правову позицію щодо співвідношення ст. 289 і 190 КК України, було визнано неправильною здійснену Апеляційним судом Хмельницької області перекваліфікацію дій засудженого з ч. 2 ст. 289 на ч. 1 ст. 190 КК України. Спершу винного засудили за ч. 2 ст. 289 КК України за те, що він, використовуючи дружні стосунки з потерпілим, під приводом поїздки до магазину для придбання продуктів харчування попросив дати йому мотоцикл і ключі від нього, на що потерпілий, довіряючи суб'єкту і будучи впевненим у його порядності, погодився. Надалі винний незаконно заволодів мотоциклом і розпорядився ним на власний розсуд, завдавши потерпілому матеріальної шкоди в розмірі 2171 грн. На думку ВСУ, за матеріалами справи встановлено, що засуджений шляхом обману та зловживання довірою потерпілого заволодів транспортним засобом (мотоциклом) і розпорядився ним на власний розсуд [16].

Погоджуючись із висновком ВСУ про співвідношення ст. 190 і 289 КК України як, відповідно, загальної і спеціальної кримінально-правових норм і зумовлену цією обставиною неправильність інкримінування засудженому ст. 190 КК України,

слід констатувати, що зловживання довірою в розглядуваній ситуації відіграло роль способу отримання доступу до чужого майна, а це виключає кримінально-правову оцінку вчиненого як діяння, учиненого шляхом зловживання довірою; стверджувалося, що засуджений заволодів мотоциклом таємно [3, с. 155]. Ми схиляємося до думки про слушність обстоюваного ВСУ положення про те, що засуджений заволодів мотоциклом саме шляхом зловживання довірою: потерпілий на виконання укладеного в усній формі договору позички передав винному повноваження з володіння та користування належною йому річчю (мотоциклом), що, з огляду на фактичні обставини, дає підстави стверджувати про закінчене шахрайство, яке з огляду на співвідношення кримінально-правових заборон підлягає кваліфікації не за ст. 190, а за ст. 289 КК України.

Оскільки розмежування суміжних складів злочинів проти власності, під час учинення яких винні особи вдаються до обману (зловживання довірою), є досить ускладненим, вважаємо, що розглянута вище кримінально-правова проблема цілком заслуговує на те, щоб стати предметом розгляду Великої Палати ВС або об'єднаної палати Касаційного кримінального суду ВС.

Наступна проблема, яка постає в судовій практиці та варта уваги з погляду забезпечення єдності правозастосування, стосується законодавчої конструкції складу злочину «шахрайство» і зумовленого цією обставиною моменту закінчення злочину, передбаченого ст. 190 КК України. Від правильного визначення цього моменту залежить щонайменше: а) кваліфікація вчиненого як закінченого або незакінченого злочину, що, відповідно до ст. 68 КК України, впливає на призначення покарання; б) можливість добровільної відмови від доведення злочину до кінця вчинення злочину, а так само переростання вчиненого в інший злочин проти власності; в) кримінальна відповідальність співучасників, зокрема в аспекті їхньої добровільної відмови та відмежування співучасті від причетності (зокрема описаної в ст. 198 КК України).

Крадіжку (так само це питання вирішено в юридичній літературі щодо шахрайства) визнано закінченим злочином не з того моменту, коли майно вийшло з володіння власника (уповноваженої ним особи), позбавленого(-ої) внаслідок цього можливості володіти, користуватися чи розпоряджатися майном, а з моменту одержання винним можливості користуватися або розпоряджатися викраденим майном (заховати, передати іншим особам, застосувати за призначенням тощо). Концепція «реальної можливості», яку послідовно втілено в рішеннях

ВСУ [17–18], чітко відображена і в постанові колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду ВС від 27 лютого 2018 року. Це судове рішення стосувалося питання кваліфікації дій командира роти однієї з військових частин, який, зловживаючи службовим становищем і ввівши підлеглого в оману, дав вказівку іншим підлеглим поставити перед потерпілим вимогу про передання 2500 грн за непроведення службового розслідування, непритягнення до дисциплінарної відповідальності за фактом нібито пошкодження службового автомобіля, втрати його акумулятора та вирішення цього питання в органах Військової інспекції безпеки дорожнього руху. ВС слушно зазначив, що склад злочину «шахрайство» належить до матеріальних, а його обов'язковою ознакою є настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяної шкоди через заволодіння майном або придбання права на нього в певний спосіб. Шахрайство визнають закінченим злочином, якщо винний заволодіває предметом злочину за допомогою обману або зловживання довірою і після цього має реальну можливість розпорядитися ним як власним. Це означає, що шахрайство передбачає такий перехід певного предмета у володіння винного, який дає йому змогу реально здійснити хоча б первісне розпорядження. Тому якщо особа, яка протиправно заволоділа майном, такої реальної можливості не мала, то її дії слід розглядати залежно від обставин справи як закінчений або незакінчений замах на вчинення шахрайства. З огляду на зазначене, вирок Миргородського міськрайонного суду й ухвалу Апеляційного суду Полтавської області було змінено, а дії засудженого, який не дістав реальної можливості розпорядитися на власний розсуд коштами введеного в оману потерпілого (адже підлеглі засудженого, які мали передати йому ці кошти, були затримані правоохоронцями одразу після отримання грошей від потерпілого), перекваліфіковані з ч. 2 ст. 190 на ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 190 КК України [19].

Поділяючи позицію суддів ВС в частині встановлення моменту закінчення такого злочину проти власності, як шахрайство, водночас, слід висловити сумнів з приводу того, що суб'єкт, дії якого зрештою було кваліфіковано за ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 190 КК України, учинив хоч і не закінчене, однак шахрайство. Адже службова особа, яка заволодіває чужим майном шляхом обману або зловживання довірою з використанням службового становища, має нести відповідальність не за ст. 190, а за ст. 191 КК України. Зокрема, Судова палата у кримінальних справах ВСУ сформулювала положення про розмежування складів

злочинів, передбачених ст. 190 і 191 КК України, що ґрунтується на думці про специфічну і водночас підпорядковану (щодо зловживання службовим становищем) роль обману, використаного службовою особою для заволодіння чужим майном. Цей обман є різновидом обману, який через його підвищену суспільну небезпеку і специфічні ознаки був виокремлений як форма злочинів проти власності [20].

Збереження в чинному КК України заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою службовим становищем як самостійної форми розкрадання майна (попри умовність цього терміна), а також поширення сфери дії відповідної кримінально-правової заборони на всі форми власності унеможливлюють: 1) визнання суб'єктом шахрайства службової особи (вона за посягання на власність, поєднані з одночасним використанням свого службового становища й обману, має нести відповідальність за ст. 191 КК України); 2) сприйняття «морально застарілого» положення про кваліфікацію відповідних дій службової особи за сукупністю злочинів, передбачених ст. 190 і 364 (364[1]) КК України.

Прикро, що виважена правова позиція ВСУ стосовно співвідношення складів злочинів, передбачених ст. 190, 191 КК України, яка ґрунтується на здобутках кримінально-правової доктрини (праці В. П. Діденка, П. С. Матишевського та інших), залишилася неврахованою Касаційним кримінальним судом ВС.

Стосовно моменту закінчення шахрайства слід зауважити, що в цьому аспекті значний інтерес становить постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС від 5 квітня 2018 року, відповідно до якої було змінено вирок Каховського міськрайонного суду й ухвалу Апеляційного суду Херсонської області, а дії засудженого, який як оплату за нібито продану ним сою отримав від потерпілого 408 200 грн і втік із цими грошима, перекваліфіковано з ч. 5 ст. 186 на ч. 4 ст. 190 КК України. Верховний Суд, частково задовольняючи скаргу засудженого, вирішив, що дії останнього було розпочато і закінчено як шахрайські, у зв'язку із чим їх цілком охоплює диспозиція ч. 4 ст. 190 КК України. Шахрайство вважають закінченим з моменту фактичного одержання винним майна чи права на нього. На думку ВС, потерпілий зрозумів, що його ввели в оману, уже після добровільної передачі ним грошових коштів засудженому, який сів в автомобіль, і той почав рухатися, тобто фактично після завершення шахрайських дій. Отже, подальші дії засудженого та його спільника (а саме застосування

щодо потерпілого насильства, яке не є небезпечним для життя і здоров'я), не впливають на кваліфікацію злочину [21].

Фактичні обставини різні представники суддівського корпусу піддають різній кримінально-правовій оцінці; зумовлено це складністю, непорівнюваністю, унікальністю життєвих ситуацій. Якщо порівняти постанову колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду ВС від 27 лютого 2018 року і постанову колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС від 5 квітня 2018 року, то доходимо висновку, що на рівні однієї поважної установи (ВС), яка має бути взірцевою в аспекті кваліфікованого тлумачення та застосування кримінально-правових заборон, сформульовано фактично дві різні правові позиції з питання про момент закінчення шахрайства. Якщо ж ВС вирішив відійти від дотримання традиційної концепції «реальної можливості» з питання про момент закінчення корисливих злочинів, пов'язаних з оберненням чужого майна на свою користь чи користь інших осіб, склади яких побудовані за типом матеріальних, то, на наш погляд, такий відхід (а на його користь за бажання можна відшукати аргументи в кримінально-правовій доктрині) має бути чітко артикульований (вочевидь, знову на рівні Великої Палати ВС або об'єднаної палати Касаційного кримінального суду ВС); інакше дезорганізаційного впливу рішень ВС на судову практику не уникнути.

З огляду на панівний у вітчизняному кримінальному праві та висвітлений вище підхід до моменту закінчення шахрайства, складно схвалити здійснену «у справі про сою» перекваліфікацію дій засудженого з ч. 5 ст. 186 на ч. 4 ст. 190 КК України. Як і суддя ВС М. В. Мазур, який був змушений у цій справі висловлювати окрему думку, вважаємо, що обман викрив потерпілий до того, як засуджений та його спільник змогли покинути місце вчинення злочину (територію сільськогосподарської бази), де вони ще не мали реальної можливості розпорядитися грошима, які їм передав потерпілий. Останній намагався зупинити автомобіль, у салоні якого перебували винні особи, проте ті на законні вимоги потерпілого не реагували й, використовуючи фізичне насильство, яке не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, покинули територію бази й уникли його переслідування. Викладене засвідчує, що винні особи після того, як їх обман було викрито, але до того, як злочин, передбачений ст. 190 КК України, було закінчено, продовжили здійснювати дії, спрямовані на заволодіння чужим майном, і ці дії полягали саме у відкритому викраденні чужого майна. Потерпілий усвідомлював, що в нього відкрито викрадають грошові кошти, так і винні особи розуміли це. За таких обставин суд

першої інстанції правильно кваліфікував злочин за ч. 5 ст. 186 КК України, а апеляційний суд слушно зазначив, що дії, спрямовані на заволодіння майном, які були розпочаті як шахрайські, після викриття їх потерпілим і намагання ним повернути грошові кошти переросли у відкрите викрадення чужого майна [22].

Традиційно в доктрині та судовій практиці у випадках переростань одного злочину проти власності в інший остаточну кваліфікацію здійснюють лише за кримінально-правовою нормою про відповідальність за трансформований злочин, який скасовує (поглинає) незакінчений первинний злочин.

Ознайомлення з постановою колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС від 5 квітня 2018 року дало змогу встановити ще декілька формулювань, пов'язаних із кримінально-правовою характеристикою шахрайства, які змушують висловити застереження. Ідеться про те, що: 1) обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) у разі шахрайства застосовує винна особа з метою сформувати в потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна чи права на нього; 2) особливість шахрайства полягає в тому, що винний заволодіває чужим майном шляхом спонукання потерпілого до передачі йому майна чи права на майно, тобто в разі шахрайства потерпілий, будучи введеним в оману, добровільно передає винному майно чи право на нього.

По-перше, ВС некритично відтворює позицію, зафіксовану в абз. 2 п. 17 постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року № 10, схарактеризовану вище. Насправді концепція «вигідності або обов'язковості», відображена в цьому традиційному для вітчизняної судової практики роз'ясненні, суперечить положенням кримінального закону, означає його обмежувальне тлумачення та безпідставно не дає змоги визнавати шахрайством випадки «виманювання» майна під виглядом збирання благодійної допомоги (наприклад, військовим, пораненим, біженцям, хворим), добровільних внесків, пожертв, подарунків тощо. Однак і таке заволодіння чужим майном за наявності підстав можна кваліфікувати за ст. 190 КК України. Наприклад, як готування до кваліфікованого (особливо кваліфікованого) шахрайства слід розцінювати випадки розсилання та публікації повідомлень з проханнями надати матеріальну допомогу, які поєднуються з повідомленням неправдивих відомостей про нібито скрутне становище осіб. Чинна редакція ст. 190 КК України не виключає такого її тлумачення: особа, яку винний вводить в оману,

переконана в тому, що розпоряджається майном за власною волею, у своїх інтересах (якщо потерпілий – власник майна), інтересах власника (якщо особа, яку вводить винний в оману, не є власником майна) або принаймні не на шкоду цим інтересам. Добровільність передачі майна як одну з ознак складу злочину «шахрайство» немає достатніх підстав завжди пов'язувати з вигідністю або обов'язковістю такої поведінки потерпілого. У підготовленому доцентом К. П. Задоєю за дорученням судді ВСУ Б. М. Пошви науковому висновку в кримінальному провадженні щодо В. Ю. Юрченко, засудженої за ч. 3 ст. 15, ч. 4 ст. 190 КК України, слушно зазначено, що функціонально обман і зловживання довірою під час учинення шахрайства не завжди спрямовані на формування в потерпілого уявлення про вигідність чи обов'язковість передачі майна (наприклад, це стосується випадків передачі майна в тимчасове безоплатне користування).

По-друге, відтворювані ВС усталені міркування про роль потерпілого в передачі винному майна (права на нього) під час учинення шахрайства ґрунтуються на тому, що обману чи зловживання довірою не може бути поза спілкуванням між людьми. Однак якщо в оману з метою заволодіння чужим майном вводять, наприклад, суддю чи нотаріуса, то і в цьому разі є підстави стверджувати про наявність обману як інформаційного (інтелектуального) впливу однієї людини на свідомість і волю іншої. Так, в одній зі справ різновидом обману як способу вчинення шахрайства Судова палата у кримінальних справах ВСУ визнала подання безпідставного (завідомо неправдивого) позову. Таким чином, адресатами обману в разі вчинення шахрайства можуть бути не лише власники, а й інші особи, уповноважені на вчинення юридично значущих дій стосовно майна. Уведення таких осіб в оману дає підстави констатувати опосередковане вчинення шахрайства, оскільки ст. 190 КК України не вимагає, щоб особа, яку вводять в оману під час учинення шахрайства, і потерпілий від цього злочину (тобто той, кому заподіюють майнову шкоду) збігалися [23].

Висновки. За результатами розгляду матеріалів судової практики у справах про шахрайство встановлено, що виваженого ставлення до кримінально-правової спадщини з боку ВС поки що не досягнуто. Водночас постала низка конкретних кримінально-правових проблем, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням ст. 190 КК України, які задля забезпечення єдності судової практики та прогнозованості судових рішень заслуговують на те, щоб стати предметом розгляду об'єднаної палати Касаційного

кримінального суду ВС або Великої Палати ВС. Зазначене стосується, зокрема, кваліфікації дій особи, яка застосовує обман (зловживання довірою) для отримання чужого майна нібито в тимчасове користування, а також визначення моменту закінчення шахрайства. Надмірна поточна завантаженість ВС, яка лише частково виправдовує прийняття неякісних судових рішень, не звільняє найвищу судову інстанцію країни від обов'язку забезпечити кваліфіковану єдність судової практики, украй необхідну в контексті втілення юридичної визначеності як одного з аспектів верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Практика застосування Верховним Судом України положень Загальної частини Кримінального кодексу України / уклад. О. П. Горох ; за заг. ред. А. А. Музики. – Київ : ЦУЛ, 2017. – 524 с.

2. Практика застосування Верховним Судом України положень Особливої частини Кримінального кодексу України / уклад. О. П. Горох ; за заг. ред. А. А. Музики. – Київ : ЦУЛ, 2017. – 915 с.

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Дакор, 2017. – 448 с.

4. Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества / В. А. Владимиров. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.

5. Бойцов А. И. Преступления против собственности [Электронный ресурс] / А. И. Бойцов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 775 с. – Режим доступа: http://adhdportal.com/book_1655.html. – Загл. с экрана.

6. Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теоретико-прикладное исследование / Н. А. Лопашенко. – М. : ЛексЭкст, 2005. – 408 с.

7. Яни П. С. Очерк 16. Проблемы квалификации хищений / П. С. Яни // Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики : сб. очерков / под ред. В. В. Лунеева. – М. : Юрайт, 2010. – С. 570–623.

8. Энциклопедия уголовного права : в 35 т. / за ред. В. Б. Малинина. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2011. – Т. 18 : Преступления против собственности. – 1018 с.

9. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посіб. / Н. О. Антонюк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – 514 с.

10. Книженко О. Актуальні питання відмежування шахрайства від суміжних злочинів [Електронний ресурс] / О. Книженко // Вісник прокуратури. – 2016. – № 3. – С. 81–88. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/announcer.html. – Назва з екрана.

11. Савченко А. В. Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно-правове дослідження : монографія / А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк. – Київ : Інтерсервіс, 2013. – 216 с.

12. Вісник Верховного Суду України [Електронний ресурс] / [редкол.: В. П. Барбара, О. Ф. Волков, В. В. Городовенко та ін.]. – 2009. – № 2 (102). – С. 23. – Режим доступу: http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f60f97f190ae072ec22580c90052cff2/$FILE/Visnyk_02_2009.pdf. – Назва з екрана.

13. Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах за 2008–2009 роки / за ред. П. П. Пилипчука. – Київ : Істина, 2011. – 736 с.

14. Вісник Верховного Суду України [Електронний ресурс] / [редкол.: О. Ф. Волков, Ю. М. Кармазін, С. В. Ківалов]. – 2004. – № 1 (41). – С. 14–15. – Режим доступу: http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/21d53777bd603b5dc22581d3004abc25/$FILE/Visnyk_01_2004.pdf. – Назва з екрана.

15. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 липня 2018 року. Справа № 511/2191/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75447915. – Назва з екрана.

16. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 21 січня 2016 року. Справа № 5-365кс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF7EB426638F4BF8C2257F4900415D6B. – Назва з екрана.

17. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 24 жовтня 2013 року. Справа № 5-40кс13 // Рішення Верховного Суду України. – 2014. – Вип. 1 (28). – С. 68–71.

18. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 червня 2015 року. Справа № 5-96кс15 // Рішення Верховного Суду України. – 2015. – Вип. 2 (31). – С. 72–75.

19. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 лютого 2018 року. Справа № 541/440/15-к [Електронний ресурс] // Єдиний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72587787. – Назва з екрана.

20. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 14 листопада 2013 року. Справа № 5-30кс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/677A2DE87A7FDE68C2257C92003A4385. – Назва з екрана.

21. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 5 квітня 2018 року. Справа № 658/1658/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73304838. – Назва з екрана.

22. Окрема думка судді Касаційного кримінального суду Верховного Суду М. В. Мазура до постанови колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 5 квітня 2018 року [Електронний ресурс] // Єдиний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73369257. – Назва з екрана.

23. Постанова Судової палати в кримінальних справах Верховного Суду України від 24 листопада 2016 року. Справа № 5-250кс(15)16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6B4941568A7118C8C225808A0049A5AE. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Horokh, O.P. (2017). *Praktyka zastosuvannia Verkhovnym Sudom Ukrainy polozhen Zahalnoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [The practice of applying the provisions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine to the Supreme Court of Ukraine].* A.A. Muzyka (Eds.). Kyiv: TsUL [in Ukrainian].

2. Horokh, O.P. (2017). *Praktyka zastosuvannia Verkhovnym Sudom Ukrainy polozhen Osoblyvoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [The practice of applying the provisions of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine to the Supreme Court of Ukraine].* A.A. Muzyka (Eds.). Kyiv: TsUL [in Ukrainian].

3. Khavroniuk, M.I. (Ed.). (2017). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Zlochyny proty vlasnosti [Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine. Offenses against property].* Kyiv: Dakor [in Ukrainian].

4. Vladimirov, V.A. (1974). *Kvalifikaciia pohiscenii lichnogo imuscestva [Qualification of kidnapping of personal property].* Moscow: Yurid. lit. [in Russian].

5. Boicov, A.I. (2002). *Prestupleniia protiv sobstvennosti [Crimes against property].* SPb.: Yurid. centr Press. Retrieved from http://adhdportal.com/book_1655.html [in Russian].

6. Lopashenko, N.A. (2005). *Prestupleniia protiv sobstvennosti: teoretiko-prikladnoe issledovanie [Crimes against property: theoretical and applied research].* Moscow: LeksEkst [in Russian].

7. Yani, P.S. (2010). Ocherk 16. Problemy kvalifikacii hiscenii [Essay 16. Problems of qualification of thefts]. *Ugolovnoe pravo. Aktualnye problemy teorii i praktiki, Criminal law. Actual problems of theory and practice.* (pp. 570-623). V.V. Luneev (Ed.). Moscow: Yurait [in Russian].

8. Malinin, V.B. (Ed.). (2011). *Enciklopediia ugolovnogo prava [Encyclopaedia of Criminal Law].* (Vols. 1-35). SPb.: Izd. prof. Malinina [in Russian].

9. Antoniuk, N.O. (2012). *Kryminalno-pravova okhorona vlasnosti [Criminal protection of property].* Lviv: LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].

10. Knyzhenko, O. (2016). Aktualni pytannia vidmezhuvannia shakhraistva vid sumizhnykh zlochyniv [Topical issues of delimitation of fraud against related offenses]. *Visnyk prokuratury, Bulletin of the Prosecutor's Office, 3,* 81-88. Retrieved from https://www.gp.gov.ua/ua/announcer.html [in Ukrainian].

11. Savchenko, A.V., & Shuliak, Yu.L. (2013). *Kryminalna vidpovidalnist za shakhraistvo v Ukraini ta za kordonom: porivnialno-pravove doslidzhennia [Criminal liability for fraud in Ukraine and abroad: comparative legal study].* Kyiv: Interservis [in Ukrainian].

12. Barbara, V.P., Volkov, O.F., & Horodovenko, V.V. (et al.). (2009). *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Bulletin of the Supreme Court of Ukraine], 2(102),* 23. Retrieved from http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f60f97f190ae072ec22580c90052cff2/$FILE/Visnyk_02_2009.pdf [in Ukrainian].

13. Pylypchuk, P.P. (Ed.). *Sudova praktyka Verkhovnoho Sudu Ukrainy u kryminalnykh spravakh za 2008-2009 roky [Trial practice of the Supreme Court of Ukraine in criminal cases for 2008-2009].* Kyiv: Istyna [in Ukrainian].

14. Volkov, O.F., Karmazin, Yu.M., & Kivalov, S.V. (et al.). (2004). *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Bulletin of the Supreme Court of Ukraine], 1(41),* 14-15. Retrieved from http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/21d53777bd603b5dc22581d3004abc25/$FILE/Visnyk_01_2004.pdf [in Ukrainian].

15. Postanova kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 17 lypnia 2018 roku. Sprava No. 511/2191/16-k [Decree of the panel of judges of the First Chamber of the Cassation Court of the Supreme Court of July 17, 2018. Case No. 511/2191/16-k]. Yedynyi reiestr sudovykh rishen, The only register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75447915 [in Ukrainian].

16. Postanova Sudovoi palaty u kryminalnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 21 sichnia 2016 roku. Sprava No. 5-365ks15 [Resolution of the Chamber of Criminal Cases of the Supreme Court of Ukraine dated January 21, 2016. Case No. 5-365ks15]. (n.d.). *www.scourt.gov.ua.* Retrieved from http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF7EB426638F4BF8C2257F4900415D6B [in Ukrainian].

17. Postanova Sudovoi palaty u kryminalnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 24 zhovtnia 2013 roku. Sprava No. 5-40ks13 [Decision of the Chamber of Criminal Cases of the Supreme Court of Ukraine dated October 24, 2013. Case No. 5-40ks13]. *Rishennya Verkhovnoho Sudu Ukrainy, The decision of the Supreme Court of Ukraine, 1(28),* 68-71 [in Ukrainian].

18. Postanova Sudovoi palaty u kryminalnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 25 chervnia 2015 roku. Sprava No. 5-96ks15 [Resolution of the Chamber of Criminal Cases of the Supreme Court of Ukraine dated June 25, 2015]. Case No. 5-96ks15]. *Rishennya Verkhovnoho Sudu Ukrainy, The decision of the Supreme Court of Ukraine, 2(31),* 72-75 [in Ukrainian].

19. Postanova kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 27 liutoho 2018 roku. Sprava No. 541/440/15-k [Decree of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Cassation Court of the Supreme Court of February 27, 2018. Case No. 541/440/15-k]. Yedynyi reiestr sudovykh rishen, The only register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72587787 [in Ukrainian].

20. Postanova Sudovoi palaty u kryminalnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 14 lystopada 2013 roku. Sprava No. 5-30ks13 [Decree of the Chamber of Criminal Cases of the Supreme Court of Ukraine dated November 14, 2013. Case No. 5-30ks13]. (n.d.). *www.scourt.gov.ua.* Retrieved from http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/677A2DE87A7FDE68C2257C92003A4385 [in Ukrainian].

21. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 5 kvitnia 2018 roku. Sprava No. 658/1658/16-k [Resolution of the panel of judges of the Second Chamber of the Cassation Court of the Supreme Court of 5 April 2018. Case No. 658/1658/16-k]. Yedynyi reiestr sudovykh rishen, The only register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73304838 [in Ukrainian].

22. Okrema dumka suddi Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu M.V. Mazura do postanovy kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 5 kvitnia 2018 roku [A separate opinion of the judge of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court M.V. Mazur against the decision of the panel of judges of the Second Chamber of the Cassation Court of the Supreme Court of April 5, 2018].Yedynyi reiestr sudovykh rishen, The only register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/73369257 [in Ukrainian].

23. Postanova Sudovoy palaty v kryminalnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 24 lystopada 2016 roku. Spprava No. 5-250ks(15)16 [Decree of the Chamber of Criminal Cases of the Supreme Court of Ukraine of November 24, 2016. Case No. 5-250ks(15)16]. (n.d.). *www.scourt.gov.ua.* Retrieved from http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6B4941568A7118C8C225808A0049A5AE [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 12.04.2018

Dudorov O. – Doctor of Law, Professor, Head of the Research Laboratory on Issues of Prevention, Termination and Investigation of Crimes by the Territorial Bodies of the National Police of Ukraine of the Luhansk State University of Internal Affairs named E. O. Didorenko, Sieverodonetsk, Ukraine; e-mail: o.o.dudorov@gmail.com

In the Search of Unity of Judicial Practice in Fraud Cases

In connection with the judicial reform, the Supreme Court is the body, called to ensure the unity and consistency of judicial practice. At the same time, the body of decisions made by the Supreme Court of Ukraine on issues of unequal application of the same rules of the law on criminal liability in similar legal relations cannot but influence law enforcement as well. By disclosing certain controversial aspects of the criminal law characterization of the crime of «fraud», it is decided on how well the Supreme Court works with the relevant criminal law legacy. With the involvement of the achievements of the doctrine and the materials of the court practice, a number of disputed issues of qualification of the crime prescribed by Article 190 of the Criminal Code of Ukraine are considered: the distinction between fraud against theft, robbery and aggravated robbery, in which the guilty person can commit fraud (abuse of trust); determination of the moment of fraud termination as a crime with material structure; the relation of crimes stipulated by Articles 190, 191 of the Criminal Code of Ukraine; the possibility of committing indirect fraud, etc. Among other things, the position is argued about the expediency of a differentiated criminal-law assessment of actions of a person who uses fraud (abuse of trust) to obtain someone else's property allegedly for temporary use. The problems of interpreting the criminal law provision related to fraud, which, in order to ensure the unity of judicial practice, should be the subject of consideration of the joint chamber of the Cassation criminal court of the Supreme Court or the Grand Chamber of the Supreme Court are specified.

Keywords: fraud; deception; abuse of trust; qualification; crime; unity of judicial practice; Supreme Court.

UDC 351.746.1(477)

Kobko Ye. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Administrative Law and Procedure of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Legal Regulation of the National Security of Ukraine: the Current State and Directions of Improvement

In the conditions of modern transformations in the field of legal science, the scientific and theoretical analysis of regulatory and legal framework of the national security of Ukraine has not been carried out at the proper level. Thus, the protection of national interests and the security of the individual, society and the state as a whole remains one of the priority issues. Thus, one should emphasise the fact that one of the most important conditions for the effective functioning of any state and society as a whole is national security. In the context of this, the important task of our state is provision of national security, both nationally and internationally. This study will contribute to the formation of new legislative initiatives in the field of national security of Ukraine, in particular to the emphasis on both positive characteristics and the discussion aspects of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine». On the ground of carried out research, the following conclusions are formulated: a) it is substantiated that the adoption of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» is an important step in the field of legal regulation of the national security of Ukraine; b) emphasis is placed on both the positive characteristics and the discussion aspects and reservations of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine»; c) attention was drawn to the feasibility of introduction of monitoring of the implementation of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine», in particular on the part of the public.

Keywords: legal and regulatory framework; national security; government agencies; institution; powers of state bodies.

Problem statement. National security is one of the most important conditions for the effective functioning of any state and society as a whole. In view of this, national security is a basic necessity and an important task for each country, both nationally and internationally. Under the current conditions, the threat to the national security of one state can rapidly become a threat to international security. Despite the comprehensive legal and regulatory framework of national security, the protection of national interests and the security of individuals, societies and states in the context of the effectiveness of state regulation from external and internal threats remains one of the top priorities. Considering the acute socio-political crisis, the armed aggression of the Russian Federation, and the increase in crime, Ukraine faces issues of improving the regulatory framework of national security.

© Кобко Є. В., 2018

Analysis of recent research and publications. The problem of normative legal provision of Ukraine's national security at different stages of the formation and development of our state, as a sovereign and independent, democratic, social and legal state, was investigated, in particular, by O. Bantyshev, V. Bilous, V. Gorbulin, O. Delinskyi, V. Kartavtsev, O. Kopan, V. Krutovyi, M. Levytska, V. Lipkan, Y. Maksymenko, M. Melnyk, N. Nyzhnyk, G. Ponomarenko, O. Pulym, G. Sytnyk, A. Semenchenko and others.

The purpose of the article is a systematic analysis of the current national legislation, which in turn will ensure the implementation of new effective legislative initiatives. After all, only on the basis of the conducted analysis it is possible to identify the shortcomings of legislation in the field of national security and, on the basis thereof, determine the further ways of forming new legislative initiatives in the field of national security of Ukraine.

Presenting main material. In the context of the investigated issue, Ukraine began to develop the regulatory framework, becoming an independent state at the beginning of the 90's. It should be noted that in different countries, the security problems of the state abroad are referred to in different ways, for example, national security strategy, military doctrine, military security, defence security, etc.

The system of legal regulation of national security consists of the norms of the Constitution of Ukraine, as well as a set of laws and subordinate normative legal acts that form the legislative field for its functioning and fulfillment of its purpose [1]. However, despite the presence of a significant number of legal acts, Ukraine failed to escape the threat to national security in 2014–2015. Thus, in the first place, the review of the national legislation which regulates the issues of national security becomes an actuality.

In the scientific literature, characterizing the most significant features of the legal nature of laws in the field of national security and defence as a source of law, scientists note that:

– firstly, these laws, in view of their socio-political significance, occupy a special place after the Constitution and form a relatively independent normative and legal array of interconnected acts regulating relations in the field of national security and defence;

– secondly, laws in the field of national security and defence have priority over ordinary laws;

– thirdly, laws in the field of national security and defence have a well-defined regulatory scope;

– fourthly, in terms of content and function, the laws in the field of national security and defence are complex with a fairly wide scope of application;

– fifthly, they are characterized by increased stability and private life;

– sixthly, they have a specific regulatory action, that is, the implementation of norms in the legal relations that take place in the field of national security and defence [2, p. 71].

Since the declaration of Ukraine's independence and until now certain aspects of national security have been enshrined in normative and legal acts of various levels. It should be emphasised that some of them have ceased to exist in connection with the realities of the present and the conditions in which the national security of our country found itself. The basic normative legal act concerning national security is the Declaration on State Sovereignty. However, it should be noted that the notion of national security in the Declaration is absent, but the terms «environmental security», «external and internal security», «state security» and «international security» are found. Despite the lack of the notion of national security, the adoption of the above-mentioned document has become a significant factor in the beginning of the intensification of national security research in Ukraine.

In the Law of Ukraine «On the Defence of Ukraine» of December 6, 1991, the legislator defines the notion of armed aggression as the use by another state or group of states of armed forces against Ukraine and determines the actions considered as an armed aggression against Ukraine [4].

On January 16, 1997, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Concept (the basis of state policy) of the national security of Ukraine which defined the essence of the concept of national security, the main objects of national security and the principles of its provision; outlined the essence and priority national interests of Ukraine, identified the main threats to the national security of Ukraine, outlined the main directions of the state policy of national security of Ukraine [5]. In March 1998 the Law of Ukraine «On the National Security and Defence Council of Ukraine» was adopted, which defined its composition, structure, competence and function [6].

On June 19, 2003, the Law of Ukraine «On the Fundamentals of National Security of Ukraine» [7] was adopted, but considering the fact that it did not correspond to the realities of the present, as well as the conditions in which the national security of Ukraine found

itself, one of the urgent tasks arose before the state authorities, that is on the necessity of cardinal actions in the sphere of determining the national interests of the state, ways of their achievement and ensuring national security as an integral part of the conditions of the existence and development of Ukraine. After all, taking into account the time of adoption of this law, the dynamics of global change, we can focus on its functional inapplicability.

Adoption of these normative legal acts should be considered as an extremely important step towards the creation of legal regulation in the field of national security. Thus, the aforementioned laws, including the part which has expired, are fundamental legal principles of state policy aimed at protecting national interests and guaranteeing the security of individuals, societies and states in Ukraine from external and internal threats in all spheres of life of the Ukrainian state and society [8].

Taking into account the fact that due to Russia's armed aggression against Ukraine within the framework of legal regulation, there were problems in protecting the interests of our state more systematically on the renewed fundamental institutional basis. Issues related to the resolution of threats to state sovereignty and the creation of ways to restore the territorial integrity of Ukraine within its internationally recognized state border become matters of actuality. In order to solve these urgent tasks, an updated legal framework is required, the action of which is aimed directly at protecting the vital interests of man and citizen, society and the state and guaranteeing the security of individuals, societies and state in Ukraine from both external and internal threats. In the context of solving these problems, an effective mechanism was the reappraisal of the National Security Strategy and the Military Doctrine of Ukraine, the Laws of Ukraine «On the Basics of National Security of Ukraine» and «On the Principles of Internal and Foreign Policy».

One of the latest regulatory and legal decisions was the creation of the Military Cabinet of the National Security and Defence Council of Ukraine as a working body of the National Security and Defence Council of Ukraine during a special period [9]. In accordance with Ukrainian legislation, a special period is a period that begins after the announcement of a mobilization decision (other than a targeted one) or bringing it to the executors about latent mobilization, or since the introduction of a martial law in Ukraine or in its separate areas, and includes the time of mobilization, wartime and partially rebuilding period after the end of hostilities [4].

Among the normative legal acts, the Decree of the President of Ukraine «On the Strategy of National Security of Ukraine» dated May 26, 2015 [10], as well as the new version of the Military Doctrine of Ukraine 2015, occupy an important place. Thus, in the Strategy of 2015 it is stated that the complex improvement of legislation on national security and defence of Ukraine, in particular, the adoption of the Law of Ukraine on amendments to the Law of Ukraine «On the Fundamentals of National Security of Ukraine», which will define the mechanisms of national security and defence leadership, will regulate the structure and composition of the sector of security, defence, management, coordination and interaction of its organs [10]. In the National Security Strategy of Ukraine, dated May 26, 2015, in its general provisions, it is stated that our country will defend its fundamental values as defined by the Constitution and laws of Ukraine – independence, territorial integrity and sovereignty, dignity, democracy, human rights and freedoms, supremacy rights, prosperity, peace and security [10]. However, the question arises as to why there is no such sphere as humanitarian, since ignoring this particular sphere may pose a real threat to preserving the statehood of Ukraine.

It should be emphasised that the reform of the national security and defence system became a priority of the state in accordance with the Strategy for Sustainable Development «Ukraine 2020», approved by the Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015, No. 5/2015 [11] and the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine «On urgent measures to protect Ukraine and strengthen its defence capability» of August 28, 2014, entered into force by Decree of the President of September 24, 2014, No. 744/2014 [12].

In addition, Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated June 4, 2015 No. 509-VIII adopted the Legislative Reform Plan in Ukraine [13], the second section of which, «National Security and Defence System Reform», envisaged the consideration and adoption during 2015–2016 of 48 legislative acts, which in turn should provide the normative basis for carrying out reforms in the field of national security of Ukraine. The draft Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» was identified as one of the priorities of the Plan.

According to I. Gerashchenko, People's Deputy of Ukraine, systemic changes in the security sector are key for bringing Ukraine closer to NATO standards. Thus, the bill enhances democratic civilian control over the security and defence sector, introduces a new command system and fixes an important provision for a civilian defence

minister, introduces systemic changes to the profile of the Ukrainian Defence Ministry, which is approaching NATO standards [14].

D. Snegyriov, a military expert, believes that this bill is the reformation of the army into the European, NATO format, when the head of the Armed Forces of Ukraine will be a civilian person, who must personify the control of the society over the activities of the Armed Forces [14].

In pursuance of the Plan of Legislative Support of Reforms in Ukraine and in order to ensure compliance of national legislation with the human rights standards enshrined in international instruments, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» on June 21, 2018, which in accordance with Articles 1, 2, 17, 18 and 92 of the Constitution of Ukraine defines the principles of national security and defence, the goals and basic principles of state policy, which will guarantee the protection of society and every citizen from threats. It also defines and delimits the powers of state bodies in the areas of national security and defence, creates a basis for the integration of policies and procedures of state authorities, other state bodies whose functions relate to national security and defence, security forces and defence forces, a system of command, control and coordination of operations of the security forces and defence forces, implements a comprehensive approach to planning in the areas of national security and defence, thus ensuring democratic civil control over the bodies and units of the security and defence sector [15]. In connection with the adoption of the law a number of laws have ceased to exist, in addition to the Law of Ukraine «On the Fundamentals of National Security of Ukraine», 2003, the Laws of Ukraine «On Democratic Civilian Control over the Military Organization and Law Enforcement Bodies of the State», 2003, and «On the Organization of Defence Planning», 2005, have expired.

In the context of our study, we consider it necessary to focus attention on both positive characteristics and the discussion aspects and reservations of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine». Among the positive characteristics, we can distinguish, in particular:

– the protection of a person and citizen is fixed as a goal of state policy in the areas of national security and defence;

– in the areas of security and defence planning is carried out in accordance with the principle of observance of Ukraine's international obligations;

– one of the tasks is to ensure the rule of law, which is singled out, in particular in the context of the concept of democratic civilian

control as a mechanism for overseeing the activities of the security and defence sector agencies;

– Ukraine's security and defence sector consists of four interconnected components: security forces; defence forces; defence industrial complex; citizens and public associations that voluntarily participate in ensuring national security (Part 1, Article 12). Functions and powers of the components of the security and defence sector are determined by the legislation of Ukraine.

Discussion topics and reservations can be summarized as follows:

– despite the consistent use of the conventional classification of armed conflicts, the law reflects an approach on the ground of which war and armed conflict act as types, and the armed conflict is seen as an international armed conflict or an internal armed conflict. So, in the part of effective implementation of the provisions of the law, in our opinion, there may be problems, because these terms play one of the key roles in this context;

–there is no such thing as occupation defined. It is also appropriate to take into account such a process as de-occupation;

– the formal distinction is made between the security forces and the defence forces of Ukraine, for example, according to pp. 17–18 Part 1, Article 1 both law enforcement and intelligence agencies are included in both categories;

– citizens and non-governmental organizations are considered as an integral part of the security and defence sector. However, at the legislative level there is no provision for legal status, authority, responsibility, etc.;

– in Article 3 of the Constitution of Ukraine the highest social value is the person, his life and health, inviolability and safety, but the notions of military security, state security, national security do not correspond to the provisions of the aforementioned norm, and directly Part 1 of Article 3 of the law;

– only general principles of democratic civil control are fixed (Part 2 of Article 4 of the law);

– Article 5 of the law contains provisions, which refer to Article 106 and 107 of the Constitution of Ukraine, relate to the exercise by the President of Ukraine of the control over the security and defence sector both directly and through the National Security and Defence Council of Ukraine headed by him and, if necessary, setting up advisory, consultative and other subsidiary bodies and

services, extend his powers, in connection with which they are unconstitutional;

– in establishing requirements for the publication of strategic documents for long-term planning in the areas of national security and defence, there is a selectivity, so under these fall only the Strategy of National Security of Ukraine (Part 4, Article 26) and the Strategy of Public Security and Civil Protection of Ukraine (Part 4 Article 29).

Conclusions. Consequently, modern international and national security actualizes the relations between the states, on the basis of which we can conclude about the trends of integration processes and the unity of the world. The state of national security is determined either by existing or potential threats that are associated with both current and projected internal and external assessment of the nature of these threats. But it is inappropriate to create rational countermeasures for all cases of life because, firstly, it is impossible to foresee them all, and secondly, to consolidate them in normative legal acts. Therefore, in the context of the aforementioned, the adoption of the new law has become an important step in the field of legal regulation of Ukraine's national security and compliance with its current conditions, but certain provisions of the Law of Ukraine «On National Security» require the coordination with other normative legal acts and, in the first place, with the Constitution of Ukraine. Therefore, in our opinion, it is considered expedient to introduce monitoring of the implementation of the above-mentioned law, including on the part of the public.

REFERENCES

1. Krutov, V.V. (2008). *Stanovlennia ta rozvytok nederzhavnoi systemy bezpeky pidpryiemnytstva [Stanovlennya ta rozvytok nederzhavnoyi systemy bezpeky pidpryyemnytstva].* Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

2. Antonov, V.O. (2015). Problema formuvannia novoi normatyvno-pravovoi bazy Natsionalnoi bezpeky Ukrainy na tli novykh vyklykiv ta zahroz [The problem of the formation of the new regulatory framework of the National Security of Ukraine against the background of new challenges and threats]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava, Journal of the Kyiv University of Law, 3,* 70-73 [in Ukrainian].

3. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [Declaration on State Sovereignty of Ukraine]. (1990). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR, Bulletin of Verkhovna Rada of USSR, 31* [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy "Pro oboronu Ukrainy": vid 6 hrud. 1991 r. No. 1932-XII [Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine" from December 6, 1991, No. 1932-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12 [in Ukrainian].

5. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro Kontseptsiiu (osnovy derzhavnoi polityky) natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 16 sich. 1997 r. No. 3/97-VR [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Concept (Fundamentals of State Policy) of National Security of Ukraine" from January 16, 1997, No. 3/97-VR]. (n.d.).

zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/3/97-вр [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy "Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy": vid 5 berez. 1998 r. No. 183/98-VR [Law of Ukraine "On the Council of National Security and Defense of Ukraine" from March 5, 1998, No. 183/98-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy "Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 19 cherv. 2003 r. No. 964-IV [Law of Ukraine "On the Fundamentals of National Security of Ukraine" from June 19, 2003, No. 964-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 [in Ukrainian].

8. Horbulin, V.P., & Lytvynenko, O.V. (2008). *Natsionalna bezpeka: ukrainskyi vymir [National Security: Ukrainian Dimension].* Kyiv: Inter tekhnolohiia [in Ukrainian].

9. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy "Pro dodatkovi zakhody shchodo zmitsnennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 18 liut. 2015 r. No. 139/2015 [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the Council of National Security and Defense of Ukraine" On additional measures to strengthen the national security of Ukraine" from February 18, 2015, No. 139/2015]. (n.d.). *www.president.gov.ua.* Retrieved from http://www.president.gov.ua/documents/19048.html [in Ukrainian].

10. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 26 trav. 2015 r. No. 287/2015 [Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of National Security of Ukraine" from May 26, 2015, No. 287/2015]. (n.d.). *www.prezident.gov.ua.* Retrieved from http://www.prezident.gov.ua/documents/19521.html?PrintVersion [in Ukrainian].

11. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina - 2020": vid 12 sich. 2015 r. No. 5/2015 [Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of Sustainable Development" Ukraine-2020" from January 12, 2015, No. 5/2015]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://www.zakon.rada.gov.ua/go/5/2015 [in Ukrainian].

12. Rishennia Rady Natsionalnoi bezpeky I oborony Ukrainy "Pro nevidkladni zakhody shchodo zakhystu Ukrainy ta zmitsnennia yiyi oboronozdatnosti": vid 28 serp. 2014 r. [Decision of the Council of National Security and Defense of Ukraine "On urgent measures to protect Ukraine and to protect its defense" from August 28, 2014]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://www.zakon.rada.gov.ua/go/744/2014 [in Ukrainian].

13. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro Plan zakonodavchoho zabezpechennia reform v Ukraini": vid 4 cherv. 2015 r. No. 509-VIII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Plan of Legislative Support of Reforms in Ukraine" from June 4, 2015, No. 509-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19 [in Ukrainian].

14. Ne publichnyi kontrol i standarty NATO: shcho varto znaty pro novyi zakon pro natsbezpeku [Not public control and NATO standards: what should be known about the new law on national security]. (n.d.). *24tv.ua.* Retrieved from https://24tv.ua/zakon_pro_natsionalnu_bezpeku_ukrayini_2018_vse_pro_zakon_natsbezpeki_n933297 [in Ukrainian].

15. Zakon Ukrainy "Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy": vid 21 cherv. 2018 r. No. 2469-VIII [Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" from June 21, 2018, No. 2469-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.03.2018

Кобко Є. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права та процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Правове регулювання національної безпеки України: сучасний стан і напрями вдосконалення

*Однією з найважливіших умов ефективного функціонування будь-якої держави та суспільства є національна безпека. У цьому контексті важливим завданням як на національному, так і на міжнародному рівнях постає забезпечення національної безпеки. Попри ґрунтовне нормативно-правове регулювання національної безпеки, одним із нагальних залишається питання захисту національних інтересів і гарантування безпеки особи, суспільства й держави. З огляду на гостру соціально-політичну кризу та збройну агресію Російської Федерації, у статті досліджено актуальні проблеми нормативно-правового регулювання національної безпеки України в умовах сучасних перетворень. Увагу акцентовано як на прогресивних, так і на дискусійних аспектах Закону України «Про національну безпеку України». **Мета** цієї публікації – сприяти формуванню нових законодавчих ініціатив у сфері національної безпеки України. На підставі здійсненого дослідження сформульовано такі **висновки:** по-перше, прийняття нового закону є важливим кроком у сфері правового регулювання національної безпеки України; по-друге, окремі положення Закону України «Про національну безпеку» потребують узгодження з іншими нормативно-правовими актами, передусім – із Конституцією України.*

Ключові слова: нормативно-правове забезпечення; національна безпека; державні органи; установи; засади державної політики.

УДК 343.58

Пашковська М. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем забезпечення публічної безпеки і порядку Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: vasilevich_59@ukr.net; **ORCID 0000-0002-9087-0290**

Правове регулювання в законодавстві України захисту тварин від жорстокого поводження

Мета *статті – дослідити правове регулювання суспільних відносин у сфері захисту тварин від жорстокого поводження. Висвітлено питання настання відповідальності за вчинення таких дій з тваринами. Дослідження ґрунтується на наукових працях таких учених, як Н. С. Бондаренко, О. І. Буткевич, І. А. Головко, А. О. Данилевський, Д. Є. Захаров, Н. І. Зубченко, Д. О. Калмиков, В. А. Копилян, Т. Р. Короткий, В. В. Кузнєцов, В. С. Мірошниченко, В. О. Морозова, В. О. Турська, С. А. Хімченко, і положеннях Кримінального кодексу, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження». Встановлено, що загальноєвропейська та світова тенденція в напрямі гуманного ставлення до тварин зобов'язує Україну дотримуватися міжнародних норм і правил поводження з тваринами. На підставі досвіду європейських країн у цій сфері вносять пропозиції щодо законодавчого врегулювання питання обов'язкової реєстрації тварин, процесу розведення, продажу та поховання на рівні закону з чітко визначеними санкціями за порушення цих процедур.* ***Висновки.*** *Розв'язання проблеми жорстокого поводження з тваринами можливе за умови комплексного підходу. Тільки вдосконалений адміністративно-правовий механізм відповідальності за неналежне утримання тварин здатний урегулювати питання запобігання жорстокості в ставленні до тварин. Крім того, рівень правової обізнаності населення забезпечують у межах проведення профілактичних заходів з населенням.*

Ключові слова: жорстоке поводження з тваринами; «догхантери»; відповідальність; державне регулювання; захист тварин; об'єкти реєстрації; безпритульні тварини; притулки.

Постановка проблеми. Останніми роками у світі утверджується думка, що гуманне поводження з тваринами – один із показників цивілізованості суспільства. Дані статистики засвідчують, що у близько 90 % злочинців-рецедивістів протиправні «схильності» формувалися на підставі жорстокого поводження з тваринами.

Нині відбувається занепад загальноприйнятих принципів моральності в суспільстві, що спричиняє схильність людей до виявів агресії та цинізму [1].

Крім того, ганебним явищем є активізація діяльності груп «догхантерів» через соціальні мережі, що пропагують жорстоке поводження з тваринами шляхом викладення відеоматеріалів з

© Пашковська М. В., 2018

демонстрацією безжалісних вбивств і катувань тварин. Поширеність цієї проблеми пов'язана з безкарністю таких дій [2].

Низький рівень знань громадян у сфері правового захисту тварин від жорстокого поводження мінімізує судову практику у сфері цього захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти захисту тварин від жорстокого поводження розглядали в низці робіт: з адміністративного права – Н. С. Бондаренко, В. О. Морозова; цивільного права – Д. Є. Захаров; міжнародного права – О. І. Буткевич, Н. І. Зубченко, Т. Р. Короткий; кримінального права – І. А. Головко, А. О. Данилевський, Д. О. Калмиков, В. А. Копилян, В. В. Кузнєцов, В. С. Мірошниченко, С. А. Хімченко та ін. Зазначені наукові доробки є теоретико-методологічним підґрунтям для подальших досліджень окресленої проблематики. Водночас недостатньо вивченим лишається досвід європейських країн у сфері захисту тварин від жорстокого поводження; необхідно з'ясувати роль державних органів (Національної поліції) та їхніх повноважень в аналізованій сфері.

Метою статті є дослідження питання правового регулювання в Україні захисту тварин від жорстокого поводження, вивчення досвіду європейських країн, виявлення колізій, прогалин і формулювання пропозицій щодо їх удосконалення.

Реалізація зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: з'ясувати стан правового регулювання захисту тварин від жорстокого поводження; схарактеризувати особливості адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення таких дій; вивчити досвід європейських країн, на цій підставі запропонувати шляхи подолання виявлених проблем в аналізованій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання захисту тварин від жорстокого поводження є одним із необхідних аспектів гуманізації суспільства в реаліях сьогодення. Недосконалість нормативно-правової бази у сфері поводження з домашніми тваринами та регулювання чисельності безпритульних тварин потребують удосконалення на підставі досвіду європейських країн і врахування національних особливостей. Чинна правова база досить поверхово врегульовує питання утримання домашніх тварин, захисту тварин від жорстокого поводження, регулювання чисельності безпритульних тварин гуманними методами, не ґрунтується повною мірою на прецедентах і не має чіткого механізму застосування.

Лише 2006 року було прийнято Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження», у якому передбачено

кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність за вчинення таких дій.

У законодавстві визначено поняття *жорстокого поводження з тваринами* як знущання з тварин, зокрема безпритульних, що спричинило мучення, завдало їм фізичного страждання, тілесних ушкоджень, каліцтва або призвело до загибелі, нацьковування тварин одна на одну та на інших тварин, учинене з хуліганських чи корисливих мотивів, залишення домашніх і сільськогосподарських тварин напризволяще, що стосується порушення правил утримання тварин (ст. 1) [3].

Адміністративну відповідальність за знущання над тваринами, спричинення побоїв або вчинення інших насильницьких дій, що призвели до фізичного болю, страждань і *не спричинили тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі,* встановлено в ст. 89 КУпАП. Санкція передбачає накладення штрафу від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією тварини, якщо її перебування у власника (особа, яка досягла віку 16-ти років) становить загрозу для життя або здоров'я [4].

Кримінальна відповідальність за знущання з тварин настає в разі *каліцтва чи загибелі,* учинені хуліганських чи корисливих мотивів, і передбачає арешт на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до трьох років (ст. 299 КК України).

Кваліфікований вид жорстокого поводження з тваринами наявний у разі вчинення дій у присутності малолітнього (особи, яка не досягла віку 14-ти років). Правопорушник повинен усвідомлювати присутність дитини та розуміння нею факту жорстокого поводження з тваринами. Санкція передбачає обмеження або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років [5].

Беззаперечно, небезпека злочину полягає в тому, що жорстокість, виявлена щодо тварин, стає нормою поведінки та поширюється на взаємини з людьми, крім того, відіграє негативну роль у вихованні дітей і молоді.

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», органи Національної поліції здійснюють нагляд за дотриманням порядку вигулу домашніх тварин (собак) у громадських місцях і вживають відповідних заходів у разі порушення законодавства про порядок поводження з тваринами [3]. Законодавство регламентує право поліцейських на застосування вогнепальної зброї для відбиття нападу тварин, які загрожують життю і здоров'ю [6].

Нині в Україні розроблено законопроекти щодо запровадження обов'язкової реєстрації домашніх тварин у Єдиній державній базі тварин за аналогією реєстрації сільськогосподарських тварин, яку здійснюють відповідно до Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» від 4 червня 2009 року № 1445-VI [7] з метою обліку тварин, їх власників, переміщень і загибелі.

На нашу думку, законодавче закріплення обов'язкової реєстрації тварин є необхідним й актуальним, оскільки в разі порушення законодавства щодо жорстокого поводження стане можливим накладення санкції на порушників, що матиме превентивне спрямування.

Світовий досвід засвідчує, що масове знищення тварин є незаконним, неефективним та економічно витратним методом регулювання їх чисельності, спричиняє зростання рівня жорстокості в ставленні до тварин у суспільстві.

Найефективнішим шляхом регулювання чисельності безпритульних тварин, що засвідчує досвід європейських країн, є комплексний підхід: вилов – стерилізація – повернення, ефективна законодавча база, єдина онлайн-система реєстрації та ідентифікації, контрольоване розведення, інформаційно-просвітницька робота й підвищення відповідальності у ставленні до тварин з боку їх власників і суспільства.

Важливим кроком на шляху до імплементації досвіду європейських країн у чинне законодавство стало затвердження Київською міською радою Цільової програми контролю за утриманням домашніх тварин та регулювання чисельності безпритульних тварин гуманними методами на 2017–2019 роки. Відповідно до цього документа, замість знищення тварин передбачено проведення їх стерилізації та щеплень від хвороб, після чого здорових особин відпускають на вулицю під відповідальність та опіку захисників тварин [8]. Це пов'язано зі значною кількістю безпритульних тварин й обмеженою кількістю місць для їх утримання.

Програма передбачає заходи запобігання безпритульності та жорстокому ставленню до тварин шляхом стерилізації безпритульних собак і котів, підвищення рівня соціальної свідомості власників домашніх тварин; ужиття заходів з популяризації стерилізації домашніх тварин; просвітницької роботи з населенням (соціальна реклама, відео-, аудіоролики, білборди, Інтернет-реклама, реклама в метро, освітні заходи, публікації, теле- й радіопередачі, лекційна робота в навчальних закладах тощо);

ефективної та дієвої законодавчої бази, що унеможливлює та запобігає вияви жорстокості у ставленні до тварин.

Важливе значення у сфері запобігання безпритульності та жорстокому ставленню до тварин набуває процес реєстрації домашніх тварин, передбачений Правилами утримання домашніх собак і котів у м. Києві з метою єдиного обліку цих тварин у місті; організації пошуку загублених тварин і повернення їх власникам; контролю за чисельністю безпритульних тварин, дотриманням ветеринарно-санітарних вимог; забезпечення епізоотичного благополуччя; вирішення проблемних питань і конфліктних ситуації, пов'язаних з утриманням домашніх собак і котів у м. Києві [9].

Столичний досвід почали наслідувати інші регіони. Так, згідно з Правилами утримання і поводження з тваринами, у м. Львові з 1 вересня 2016 року запроваджено цивілізовані правила утримання домашніх тварин шляхом обов'язкової реєстрації собак, яких утримують фізичні та юридичні особи, а також котів – за бажанням господарів [10].

У Полтаві з 2017 року діють Правила утримання домашніх тварин з метою здійснення контролю за кількістю домашніх і безпритульних тварин, їх станом здоров'я, санітарними й екологічними нормами. Особи, які утримують домашніх тварин, зобов'язані зареєструвати домашніх тварин віком від трьох місяців і старше, отримати під час первинної реєстрації посвідчення, а для собаки – номерний знак, який прикріплюють до нашийника [11].

Утримання домашніх тварин і поводження з ними ґрунтується на принципах недопущення жорстокого ставлення до тварин; право власності на тварин у разі жорстокого поводження з ними може бути припинене відповідно до Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»; заборони жорстоких методів умертвіння тварин; захисту тварин від жорстокого поводження.

Порушення правил утримання собак і котів, тримання собак і котів у місцях, де це заборонено відповідними правилами, утримання незареєстрованих тварин, вигулювання в громадських місцях або без повідків і намордників (крім собак, у реєстраційних свідоцтвах на яких зроблено спеціальну відмітку) чи в не відведених для цього місцях – тягне за собою попередження або накладення штрафу, розмір якого визначено в ст. 154 КУпАП. Одним з уповноважених суб'єктів, які здійснюють контроль за додержанням відповідних Правил, є Національна поліція України [4].

Європейський досвід у сфері захисту тварин від жорстокого поводження дає підстави для висновку, що визначальною у встановленні міжнародно-правових стандартів щодо поводження з домашніми тваринами є Європейська конвенція щодо захисту домашніх тварин № 125 (підписана у Страсбурзі 13 листопада 1987 року та набула чинності з 1 травня 1992 року). Україна ратифікувала Конвенцію Законом «Про ратифікацію Європейської конвенції про захист домашніх тварин» від 18 вересня 2013 року № 578-VII [12].

Цей міжнародний документ закріплює норми, що забезпечують добробут домашніх тварин, яких утримує людина для власного задоволення і дружнього спілкування. Головним принципом поводження з тваринами є неприпустиме *спричинення тварині болю, страждань або катувань.*

Зокрема, Конвенція передбачає *заборону на хірургічні операції для зміни зовнішнього вигляду* або з нелікувальною метою, а саме: купірування хвоста; вух; позбавлення голосу; видалення зубів і пазурів, окрім випадків, коли такі операції необхідні за призначенням ветеринарного лікаря, а також для запобігання розмноженню (в разі кастрації).

Процедуру *евтаназії (присипляння) тварини* здійснюють виключно ветеринарний лікар або інша компетентна особа, за винятком надзвичайних ситуацій, *коли необхідно покласти край стражданням тварини.* Присипляння проводять із спричиненням мінімальних фізичних і психічних страждань, способом швидкої втрати свідомості та смерті. Забороненими є утоплення, задушення, використання отруйних речовин (які не забезпечують необхідного ефекту) й електричного струму (якщо це не призводить до миттєвої непритомності).

Крім того, передбачено захист бездомних тварин шляхом *зменшення їх кількості* в спосіб, який не спричиняє болю, страждань або пригнічення [13].

Положення зазначеної вище Конвенції було імплементовано в національне законодавство низки країн Європи та світу, України зокрема. Проте робота в цьому напрямі триває. Слід акцентувати увагу на створенні дієвого механізму реалізації цих норм.

Досі не ухвалено *загальносвітової декларації у сфері добробуту тварин* на офіційному рівні, хоча текст документа складено, його обговорюють у колах зоозахисних організацій упродовж не одного десятиліття. Є вже декілька варіантів Всесвітньої декларації добробуту тварин, що поєднують норми піклування як про домашніх тварин, так і диких. Ініціатори цього

документа кінцевою метою визначили прийняття тексту Організацією Об'єднаних Націй [14].

Подолання розриву між законодавством щодо захисту тварин і його практичною реалізацією є можливим лише за тісної співпраці Ради Європи, Європейського Союзу та Всесвітньої ветеринарної організації.

У європейських країнах проблеми утримання домашніх тварин розв'язують на законодавчому рівні. У відповідних актах регламентовано порядок поводження, народження та смерті домашніх тварин.

У ФРН діє закон про захист тварин і розпорядження про утримання собак. У цій країні виокремлено галузь права – «права тварин». Є адвокати, які спеціалізуються на цьому праві. Купуючи собаку, власник зобов'язаний чіпувати її. Якщо собака втече, її повернуть господарям, яких оштрафують за недбальство (до 25 000 євро). Німці досить часто беруть вихованців із притулків, але більшість купує в ліцензованих «заводчиків». Продаж тварин без ліцензії підлягає штрафуванню (від 800 євро). Народжуваність тварин, зокрема тих, які мають господарів, обмежують методом стерилізації. Якщо господар не є заводчиком, то йому рекомендують одразу каструвати вихованця. Померлих тварин ховають на спеціальних приватних кладовищах. У Німеччині це коштує приблизно 210 євро.

У Нідерландах з 2013 року в країні встановлено зобов'язання чіпувати та реєструвати всіх собак. Чіпування котів рекомендовано, але не є обов'язковим. Купують домашніх улюбленців у зоомагазинах чи Інтернеті від ліцензованих заводчиків. Власникам зоомагазинів заборонено продавати тварин дітям до 16 років. Також власники всіх собак у Нідерландах мають сплачувати муніципальний податок на собаку Hondenbelasting. У різних муніципалітетах сума може різнитися, а також змінюватися залежно від кількості собак. Наприклад, у Гаазі за утримання однієї собаки господар має сплачувати 114 євро на рік, а за другу чи третю – ще по 178 євро.

У Бельгії всі домашні тварини підлягають реєстрації в органі місцевого самоврядування, що передбачає вживлення під шкіру електронного чіпа з необхідною інформацією. Це собачий або котячий біометричний паспорт. Також у Бельгії передбачено податок на тварину. На великого пса він становить близько 10 євро на рік. Формально ці кошти направляють на підтримку та розвиток системи, завдяки якій у країні розв'язано проблему безпритульних тварин.

У Фінляндії обов'язковими є вакцинація та медогляди, сплата муніципального збору, що використовують на облаштування спеціалізованих майданчиків для вигулу. Вигулювати собак без повідка заборонено. У Фінляндії популярною є мережа спеціальних «котячих» кафе, куди приходять господарі з вихованцями. Утримання в приватному порядку диких і небезпечних тварин у Фінляндії заборонено, за винятком павуків і змій, для яких обладнують спеціальні тераріуми.

У Польщі поводження з тваринами регулює закон «Про охорону тварин». Кожна домашня тварина повинна мати паспорт з відмітками про відповідні щеплення й аналізи. Такий паспорт заводять і для домашніх улюбленців, яких завозять до Польщі з інших країн, що стосується, зокрема, українців, які їдуть до Польщі на тимчасове проживання або працюють у цій країні. Водночас у Польщі вільно гуляють бездомні коти, до яких, на відміну від собак, досить поблажливе ставлення. Діє програма обов'язкової стерилізації таких тварин.

У Франції муніципалітети мають законодавство, що захищає покупців тварин (собак і котів), згідно з яким куплену тварину не може бути продано без ветеринарного обстеження. Продаж цуценят і котенят, які не досягли віку 8-ми тижнів, заборонено. Власник собаки у Франції не має права створювати незручності для інших людей, адже вона може гавкати, вити, бути агресивною. У таких випадках власнику доведеться заплатити штраф (650 євро), у разі повторного випадку – розлучитися із собакою або знайти собі інше житло. Собаку, що напала на людину, усипляють.

У Великій Британії реєстрація домашніх тварин є обов'язковою. Реєстраційні жетони може бути отримано під час сплати одноразового збору, який за нестерилізовану тварину вдвічі більший, ніж за стерилізовану. Стерилізацію підтверджують документом від ветеринара.

У США діє програма щодо контролю чисельності собак і котів, яка визначає загальні правила утримання домашніх тварин на рівні муніципалітетів американських міст. У США власники собак також повинні забезпечувати безпеку людей у місцях проведення дресирування або вигулу собак, а також зобов'язані утримувати собак на повідку в громадських місцях. Власники собак після вигулу повинні прибирати їх випорожнення. Кожну тварину необхідно зареєструвати. За відсутність реєстрації встановлено штраф від 100 до 3000 доларів (залежно від місцевості й типу тварини) [15].

Порівнюючи стан правового регулювання аналізованого питання в Україні та Європі, слід зазначити, що розбіжностей виявлено чимало, саме тому імплементація головних засад Конвенції щодо захисту домашніх тварин у національне законодавство, що враховуватиме національні особливості, є досить складним процесом. Законодавство не лише формує принципи ставлення до домашніх улюбленців, а й є показником цивілізованості суспільства, адже саме цей вектор розвитку домінує у європейському товаристві.

Спробу врегулювати питання жорстокого поводження з тваринами було здійснено в законопроекті № 7220 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо запровадження обліку домашніх і безпритульних тварин)», який відхилено з огляду на те, що запропоновані зміни щодо відповідальності за жорстоке поводження з тваринами не відповідають принципу правової визначеності. Це на практиці може призвести до розбіжностей у застосуванні правових норм [16].

Загальноєвропейська та світова тенденція щодо гуманного ставлення до тварин зобов'язує Україну дотримуватися міжнародних норм і правил поводження з ними.

Висновки. Удосконалення правового забезпечення у сфері захисту тварин від жорстокого поводження можливе за умови комплексного підходу до реалізації ефективних заходів запобігання поширенню таких випадків. Важливою складовою є правовий механізм притягнення до відповідальності осіб за неналежне утримання, а також запобігання жорстокому поводженню з безпритульними тваринами.

Нагальною є необхідність законодавчого врегулювання питання обов'язкової реєстрації тварин, процесу розведення, продажу та поховання їх на рівні закону з чітко визначеними санкціями за порушення цих процедур. Нині на місцевих рівнях проблему частково розв'язано шляхом закріплення положень про обов'язкову реєстрацію домашніх тварин з дотриманням принципів недопущення жорстокого поводження.

Незначна кількість судових рішень у сфері захисту тварин від жорстокого поводження засвідчує низький рівень правосвідомості населення. З метою підвищення їхньої правової обізнаності щодо недопущення таких випадків слід активніше проводити просвітницьку роботу громадських організацій (соціальна реклама, відео-, аудіоролики, білборди, Інтернет-реклама, реклама в метро, освітні заходи, публікації, теле- й радіопередачі, лекційна робота в навчальних закладах тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо забезпечення міжнародних стандартів у сфері охорони тваринного та рослинного світу) (реєстр. № 6598 від 18 трав. 2018 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62225. – Назва з екрана.

2. Головко І. А. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. А. Головко. – Київ : Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 20 с.

3. Про захист тварин від жорстокого поводження [Електронний ресурс] : Закон України від 21 лют. 2006 р. № 3447-IV. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3447-15. – Назва з екрана.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8074-10. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10. – Назва з екрана.

5. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. – Назва з екрана.

6. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19. – Назва з екрана.

7. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин [Електронний ресурс] : Закон України від 4 черв. 2009 р. № 1445-VI. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1445-17. – Назва з екрана.

8. Про затвердження київської міської цільової програми контролю за утриманням домашніх тварин та регулювання чисельності безпритульних тварин гуманними методами на 2017–2019 роки [Електронний ресурс] : рішення Київської міської ради від 14 груд. 2017 р. № 684/3691. – Режим доступу: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/D4839FF10A005368C22581FE006DECEA?OpenDocument. – Назва з екрана.

9. Про врегулювання питань утримання та поводження з собаками і котами в м. Києві [Електронний ресурс] : рішення Київської міської ради від 25 жовт. 2007 р. № 1079/3912. – Режим доступу: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/E52B0EC0DB10C56EC225746400688AD3?OpenDocument. – Назва з екрана.

10. Львів'яни з 1 вересня повинні реєструвати домашніх собак [Електронний ресурс] : Інструкція // Львівська міська рада : [сайт]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/lvivyany_z_1_veresnya_mayut_reiestruvaty_domashnih_sobak_instruktsiya_80469.html. – Назва з екрана.

11. Правила утримання домашніх тварин у м. Полтава від 22 грудня 2017 року [Електронний ресурс] // Полтавська міська рада : [сайт]. – Режим доступу: https://poltava.to/news/45513. – Назва з екрана.

12. Про ратифікацію Європейської конвенції про захист домашніх тварин [Електронний ресурс] : Закон України від 18 верес. 2013 р. № 578-VII. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_a15. – Назва з екрана.

13. Совет Европы, ЕС и ВВО приняли совместную декларацию о благополучии животных в Европе [Электронный ресурс] // Официальный интернет-ресурс Совета Европы. – Режим доступа: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1067611&Site=COE. – Загл. с экрана.

14. Коробко І. Міжнародно-правові стандарти захисту домашніх тварин від жорстокого поводження [Електронний ресурс] / І. Коробко // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 1/2013. – С. 70–74. http://www.academia.edu/12665099/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0. – Назва з екрана.

15. Жих В. Міжнародні приклади регулювання утримання домашніх тварин [Електронний ресурс] / В. Жих. – Режим доступу: https://www.poryad.com/?p=428. – Назва з екрана.

16. Про відхилення проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запровадження обліку домашніх та безпритульних тварин) [Електронний ресурс] : проект Постанови Верховної Ради України від 20 жовт. 2017 р. № 7220. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64063. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo zabezpechennia mizhnarodnykh standartiv u sferi okhorony tvarynnoho ta roslynnoho svitu) (reiestr. No. 6598 vid 18 trav. 2018 r.) [Explanatory note to the draft Law of Ukraine on amendments to certain legislative acts of Ukraine (regarding the provision of international standards in the field of protection of flora and fauna) (Reg. No. 6598 of May 18, 2018)]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62225 [in Ukrainian].

2. Holovko, I.A. (2010). Kryminalna vidpovidalnist za zhorstoke povodzhennia z tvarynamy [Criminal liability for cruelty to animals]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv: Nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy "Pro zakhyst tvaryn vid zhorstokoho povodzhennia": vid 21 liut. 2006 r. No. 3447-IV [Law of Ukraine "On Protection of Animals From Cruel Treatment" from February 21, 2006, No. 3447-IV]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3447-15 [in Ukrainian].

4. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: vid 7 hrud. 1984 r. No. 8074-10 [Code of Ukraine on Administrative Offenses from December 7, 1984, No. 8074-10]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 [in Ukrainian].

5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "On National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). *zakon1.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/580-19 [in Ukrainian]

7. Zakon Ukrainy "Pro identyfikatsiiu ta reiestratsiiu tvaryn": vid 4 cherv. 2009 r. No. 1445-VI [Law of Ukraine "On identification and registration of animals" from June 4, 2009, No. 1445-VI]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1445-17 [in Ukrainian].

8. Rishennia Kyivskoi miskoi rady "Pro zatverdzhennia kyivskoi miskoi tsilovoi prohramy kontroliu za utrymanniam domashnikh tvaryn ta rehuliuvannia chyselnosti bezprytulnykh tvaryn humannymy metodamy na 2017-2019 roky": vid 14 hrud. 2017 r. No. 684/3691 [Decision of the Kyiv City Council "On Approval of the Kyiv City Target Program for the Control of the Maintenance of Pets and the Regulation of the Number of Stray Animals by Humane Methods for 2017-2019" from December 14, 2017, No. 684/3691]. (n.d.). *kmr.ligazakon.ua.* Retrieved from http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/D4839FF10A005368C22581FE006DECEA?OpenDocument [in Ukrainian].

9. Rishennia Kyivskoi miskoi rady "Pro vrehuliuvannia pytan utrymannia ta povodzhennia z sobakamy i kotamy v m. Kyievi": vid 25 zhovt. 2007 r. No. 1079/3912 [Decision of the Kyiv City Council "On regulation of issues of keeping and handling of dogs

and cats in Kiev" from October 25, 2007, No. 1079/3912]. (n.d.). *kmr.ligazakon.ua.* Retrieved from http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/E52B0EC0DB10C56EC225746400688AD3?OpenDocument [in Ukrainian].

10. Sait Lvivskoi miskoi rady "Instruktsiia "Lviviany z 1 veresnia povynni reiestruvaty domashnikh sobak" [Site Lviv City Council "Instruction "Lvivites from September 1 should register domestic dogs"]. *tvoemisto.tv.* Retrieved from http://tvoemisto.tv/news/lvivyany_z_1_veresnya_mayut_reiestruvaty_domashnih_sobak_instruktsiya_80469.html [in Ukrainian].

11. Sait Poltavskoi miskoi rady "Pravyla utrymannia domashnikh tvaryn u m. Poltava vid 22 hrudnia 2017 roku" [Site Poltava City Council "Rules for keeping pets in Poltava from December 22, 2017"]. *poltava.to.* Retrieved from https://poltava.to/news/45513 [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi konventsii pro zakhyst domashnikh tvaryn": vid 18 veres. 2013 r. No. 578-VII [The Law of Ukraine "On the ratification of the European Convention for the Protection of Animals for Pets" from September 18, 2013, No. 578-VII]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_a15 [in Ukrainian].

13. Oficialnyi internet-resurs Soveta Yevropy "Sovet Yevropy, YES i VVO priniali sovmestnuiu deklaraciiu o blagopoluchii jivotnyh v Yevrope" [The official Internet resource of the Council of Europe "The Council of Europe, the EU and the BBO adopted a joint declaration on animal welfare in Europe"]. (n.d.). *wcd.coe.int.* Retrieved from https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1067611&Site=COE [in Russian].

14. Korobko, I. (2013). Mizhnarodno-pravovi standarty zakhystu domashnikh tvaryn vid zhorstokoho povodzhennia [International legal standards for the protection of domestic animals from cruel treatment]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava, Ukrainian Journal of International Law, 1/2013,* 70-74. Retrieved from http://www.academia.edu/12665099/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0 [in Ukrainian].

15. Zhykh, V. *Mizhnarodni pryklady rehuliuvannia utrymannia domashnikh tvaryn [International examples of pet animal regulation].* Retrieved from https://www.poryad.com/?p=428[in Ukrainian].

16. Proekt Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro vidkhylennia proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo zaprovadzhennia obliku domashnikh ta bezprytulnykh tvaryn)": vid 20 zhovt. 2017 r. No. 7220 [Draft Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the rejection of the draft Law of Ukraine on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine (regarding the introduction of registration of homeless and homeless animals)" from October 20, 2017, No. 7220]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64063 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2018

Pashkovska M. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Provision Public Security and Order of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: vasilevich_59@ukr.net; **ORCID 0000-0002-9087-0290**

Legal Regulation of Animal Protection Against Improper Treatment in Ukraine

Actual problems of legal regulation of social relations in the sphere of animal welfare from cruel treatment are analyzed. Questions of responsibility for carrying out such actions with animals are highlighted. The research is based on the scientific works of such scientists as N. S. Bondarenko, A. Butkevich, A. Danilevsky, I. Golovko, D. Kalmykov, S. Khimchenko, V. Kopylyan, V. Kuznetsov, V. Miroshnichenko, V. Morozova, T. Short, V. Tourist, D. Zakharov, N. Zubchenko, and the provisions of the Criminal Code, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Law of Ukraine «On the Protection of Animals from Cruel Treatment». It is established that the pan-European and world trend towards humane treatment of animals obliges Ukraine to adhere to international norms and rules for the treatment of animals. Based on the experience of European countries in this area, proposals are being made to legislatively settle the issue of compulsory registration of animals, the process of breeding, selling and burial at the level of law with clearly defined sanctions for violation of these procedures. ***Conclusions.*** *The solution of the problem of cruel treatment of animals is possible only on the basis of an integrated approach. Only an improved administrative and legal mechanism for improper maintenance of animals can resolve the issues of preventing cruelty to animals. In addition, legal awareness of the population is carried out within the framework of carrying out preventive measures with the population.*

Keywords: cruel treatment of animals; dognters; responsibility; state regulation; animal protection; registration facilities; homeless animals; shelters.

УДК 343.85:343.226:343.6

Миронюк Т. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: mirta-81@ukr.net; **ORCID 0000-0002-6902-7565**

Правове регулювання запобігання гендерному насильству

Мета *статті – дослідити механізм дій законодавчих та організаційних гарантій у сфері гендерної рівності, визначених у законах України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», окремих статтях Кримінального кодексу України й Кодексу України про адміністративні правопорушення. У межах дослідження використано комплекс загальнонаукових і спеціально-правових методів.* ***Методологічну основу*** *статті становить діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ у їх суперечностях, розвитку та змінах, що надає можливість об'єктивно оцінити рівень й ефективність запобігання правопорушенням у сфері гендерного насильства в Україні; формально-логічний метод, за допомогою якого виявлено елементи правового механізму (застосування адміністративних, кримінальних, процесуальних норм права), що регулюють запобігання гендерному насильству в Україні. Порівняльно-правовий метод використано під час аналізу правового та соціального забезпечення цього інституту в деяких зарубіжних країнах і в Україні; статистичний – під час опрацювання емпіричних даних і статистичного матеріалу дослідження.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в тому, що в ній визначено спеціальні заходи превентивного характеру, які передбачені змінами в національному законодавстві та розширюють повноваження поліції, суду, соціальних служб щодо захисту прав постраждалої жінки й дитини, що стали свідками насильства, в Україні. Акцентовано на необхідності розроблення реальних механізмів упровадження таких заходів і забезпечення їх виконання.* ***Висновок.*** *Обґрунтовано, що, попри значні позитивні зрушення в законодавстві України у сфері запобігання насильницьким правопорушенням, нагальною на всіх рівнях суспільного життя залишається проблема механізму захисту жертв і запровадження в законодавство України досудового арешту для правопорушників.*

Ключові слова: гендер; гендерна рівність; гендерне насильство; домашнє насильство; фізичне насильство; психологічне насильство; економічне насильство; сексуальне насильство.

Постановка проблеми. Гендерне насильство як порушення прав людини – це насильство, що ґрунтується на використанні сили за ознакою статі (словесні образи, погрози, побої, примус до сексуального зв'язку тощо). Поширення гендерного насильства засвідчує кризу громадського здоров'я, є перепоною для забезпечення рівності, безпеки та миру. Терміни «гендерне насильство», «насильство проти жінок» застосовують до широкого спектру зловживань, що походять від гендерної нерівності й низького статусу жінок у суспільстві.

© Миронюк Т. В., 2018

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми, пов'язані із запобіганням гендерному насильству, і питання стану його нормативно-правового забезпечення вивчали О. Б. Андреєва, О. М. Бандурка, А. Б. Блага, О. В. Бойко, А. С. Васильєв, О. В. Ковальова, К. Б. Левченко, О. В. Негодченко, І. О. Панов, Г. О. Христова та ін. З огляду на те, що останніми роками активізовано процес законодавчого регулювання запобігання насильству в сім'ї, зазначене питання потребує додаткового аналізу.

Метою статті є дослідження нормативно-правового забезпечення запобігання гендерному насильству на міжнародному, європейському й національному рівнях і перспектив його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Захист прав людини – головне завдання сучасної держави та показник розвитку країни загалом. Поряд із такими показниками, як верховенство права в демократії, існує поняття гендерної рівності, яку надзвичайно складно оцінити для надання змоги авторитетним міжнародним організаціям періодично складати відповідні рейтинги. Так, 2015 року було опубліковано The Global Gender Gap Report 2015 [1], який визначає індекс гендерного розриву. Це глобальне дослідження країн світу за показником рівноправності статей за версією Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum). Воно ґрунтувалося на вивченні таких сфер життєдіяльності, як: економічна участь і кар'єрні можливості, освіта, здоров'я та виживання, політичні права й можливості. Згідно з результатами цього дослідження, у першу десятку країн за індексом гендерної рівності ввійшли Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Ірландія, Руанда, Філіппіни, Швейцарія, Словенія та Нова Зеландія. Україна посіла 69-те місце серед 142 країн, хоча 2014 року знаходилася на 56-му [2].

Важливу роль відіграють традиційні погляди, уявлення щодо гендерних ролей, які не ґрунтуються на об'єктивних даних, не враховують значної різноманітності людей, а утверджують думку про другорядність однієї статі порівняно з іншою, їх називають гендерними стереотипами, які можуть обмежувати людину у виборі професії, чим заважають її всебічному розвитку та самореалізації. Згідно з такими стереотипами, головне призначення жінки – бути матір'ю, хатньою робітницею, а чоловіка – матеріально забезпечувати сім'ю. Такі уявлення вже давно не відповідають сучасним умовам життя і є виявами сексизму.

Тобто чоловіки, які чинять насильство в сім'ї, часто схильні утверджувати перевагу чоловічої статі, особливу

відповідальність чоловіка за добробут сім'ї, роль годувальника, лише завдяки якому сім'я існує. Це дає їм підстави вимагати від решти членів сім'ї поваги, виконання всіх примх і забаганок. Навіть у тих випадках, коли немає інших підстав для гордості, його самоповага живиться думкою про те, що він заслуговує на повагу вже тому, що він чоловік. Умовно можна укласти типологію осіб, що чинять насильство в сім'ї:

– регресивний тип, який за низького рівня власної гідності не вміє контролювати свої потяги та бажання, втрачає межі дозволеного під час виконання функції розпорядника в родині;

– морально нерозбірливий тип, якому притаманні брутальна поведінка та жорстоке ставлення до членів сім'ї, примушуванням їх вступати в сексуальний контакт із застосуванням фізичної сили, використовуючи безпорадний стан жертви;

– сексуально нерозбірливий тип, що не має жодних моральних принципів, меж і правил у сексуальному задоволенні своїх потреб;

– неадекватний тип – соціопати, які не підпорядковуються соціальним нормам і ставляться до членів сім'ї як до власності, яка не становить жодної моральної цінності та не має права на особистісні вияви.

Гендерне насильство – це проблема XXI століття, актуальна для всіх країн світу; немає жодної країни, де ця проблема була б остаточно розв'язана. Зазначимо, що у світі найпоширенішими видами гендерного насильства вважають зґвалтування, домашнє насильство (або насильство в сім'ї), проституцію, секс-торгівлю, сексуальні домагання.

Сім'я є головним середовищем гендерного насильства. У родині вчиняють насильство фізичне, психологічне, сексуальне, економічне. Ще однією формою гендерного насильства в сім'ї є прямий контроль жіночої сексуальності: примусові аборти та примусові вагітності. Іншим осередком насильства над жінками є робоче місце (як у державних, так і в приватних установах). На місці роботи вчиняють як сексуальну агресію (переслідування, залякування), так і торгівлю жінками, схиляння до проституції [3].

Найвідоміша у світі інформаційна акція, до якої щорічно під егідою ООН долучається світова спільнота, привертаючи увагу до питання гендерного насилля, проходить з 25 листопада (Міжнародний день боротьби з гендерним насильством) до 10 грудня (Міжнародний день з прав людини).

Гендерне насильство (gender-based violence) – це насильство, яке чинять здебільшого чоловіки проти жінок.

Оскільки агресивної поведінки очікують саме від чоловіків, то вони – група, яка чинить насильство будь-якого типу і яка так само страждає від насильства (у війнах, розбоях, вуличному насильстві тощо). Тобто чоловіки є як агресорами, так і жертвами насильницької поведінки. Але існують певні типи насильства, за яких жертвами є переважно жінки. Тому ООН вирішила виокремити тип насильства – гендерне насильство, або насильство проти жінок (VAW – violence against women), що ґрунтується на владних стосунках між чоловіками та жінками. Декларацію ООН про викорінення насильства щодо жінок прийнято 1993 року [4]. У статті 1 міститься таке визначення насильства проти жінок: «довільний акт насильства, учинений на підставі статевої ознаки, який спричиняє або може спричинити фізичний, статевий чи психологічний збиток або страждання жінкам, а також загрози вчинення таких актів, примусове чи довільне позбавлення свободи або особистого життя».

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) – це перший юридичний інструмент із цього питання на європейському рівні, а також один із найперспективніших міжнародних договорів у цій галузі. Конвенція закріплює абсолютну неприпустимість насильства щодо жінок і домашнього насильства. Попри позитивні зрушення в державних політиці і практиці, різноманітні форми насильства щодо жінок залишаються поширеною проблемою на всіх рівнях суспільства в усіх державах – членах Ради Європи, зокрема в Україні [5].

Законодавчими гарантіями у сфері гендерної рівності в нашій державі є закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» тощо.

Так, за повідомленням прес-служби Національної поліції України, 2017 року від громадян зареєстровано понад 80 тис. заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з насильством у сім'ї. Слідчі підрозділи закінчили 439 кримінальних проваджень, розпочатих за фактами вчинення злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї. Найпоширенішими кримінальними правопорушеннями, у яких жінки стають жертвами, є зґвалтування, торгівля людьми, грабежі. Протягом 2017 року за кримінальними провадженнями, направленими до суду, потерпілими від злочинних посягань визнано майже 77 тис. жінок, що становить 38 % від загальної кількості потерпілих. Упродовж останніх кількох років в Україні потроїлася кількість

зафіксованих випадків домашнього насильства. Майже 70 % жінок зазнають різних форм знущань і принижень [6].

Згідно з результатами дослідження Інституту соціологічних досліджень НАН України, 68 % жінок (близько 18 млн) в нашій країні зазнають знущань у сім'ї, зокрема 20 % – часто (переважно побиття з боку чоловіка) [7].

Актуальною є проблема розроблення механізмів, які реально захищали б жінок від повторюваних випадків застосування сили щодо них, а також їхніх дітей з боку партнерів, колишніх чоловіків та інших близьких.

У грудні 2017 року Верховна Рада України проголосувала за прийняття законопроектів (№ 4952 і 5294), покликаних захистити від насильства стосовно жінок і жертв домашнього насильства. Ці законопроекти пов'язані з тим, що наша країна нарешті ратифікувала Стамбульську конвенцію, вони мають покращити ситуацію щодо запобігання насильству, передусім щодо жінок і дітей, оскільки передбачають жорсткіші покарання для кривдників і дають змогу Національній поліції контролювати поведінку порушника, аби уникнути повторного насильства.

Уперше в Україні введено кримінальну відповідальність за домашнє насильство, проте навіть у новій редакції Закону низку проблем не розв'язано, серед них – брак реальних механізмів допомоги жертвам насильства.

Закон передбачає, що домашніх тиранів будуть відправляти на корекційну програму та забороняти контактувати із жінками, які стали їхніми жертвами. Постраждалим мають надавати тимчасовий притулок, де їх не зможуть дістати кривдники, і необхідну допомогу. Отже, документ передбачає створення притулків для жертв домашнього насильства, де вони будуть жити й отримувати необхідну юридичну, медичну і психологічну допомогу в разі, коли вони не можуть повернутися додому, тому що їхнє життя та здоров'я знаходиться під загрозою.

В Україні вже функціонують жіночі кризові центри. У Києві працює притулок для жінок, які страждають від насильства в сім'ї. Цей притулок організовано за рахунок державних коштів. У Дніпрі, Донецьку, Житомирі, Львові, Рівному, Херсоні, Чернівцях організація Winrock International спільно з місцевими недержавними організаціями створила центри «Жінка для жінки». Сюди мають змогу звертатися жінки, які потерпають від домашнього насильства, щоб одержати юридичну та психологічну консультацію. Згідно зі статистичними даними «Ла Страда», передбачено 25 місць на область, 50 – на Київ, їх облаштовують здебільшого громадські організації [8].

Водночас у США функціонує близько 1500 притулків для жінок, які зазнали домашнього насильства. Тому органи місцевого самоврядування мають створити необхідні установи, які будуть забезпечувати протидію цьому насильству. Передусім ідеться про притулок і юридичну та психологічну допомогу, а також про місця, де кривдники проходитимуть корекційну програму, «курси», які покликані допомогти людині відмовитися від насильницьких дій у майбутньому.

Міністерство охорони здоров'я України має розробити нормативно-правові акти за стандартами надання медичної допомоги, що потребує тривалих часових затрат і пов'язано з проблемою фінансування соціальних програм, а також реалізацією засад, передбачених новим Законом.

Цей Закон зобов'язує державу створювати та підтримувати розвиток національних «гарячих» ліній, за якими можна буде отримати оперативну інформацію про те, як захистити себе та дітей, куди звернутися за допомогою, щоб вийти з конфліктної ситуації з мінімальними втратами. Таких «гарячих» ліній має бути створено якомога більше, зокрема локальних, щоб постраждалі могли отримувати достовірну й актуальну інформацію за місцем мешкання. Слід акцентувати увагу також на проблемі низької обізнаності жінок (насамперед у сільській місцевості) з міжнародними та національними стандартами у сфері захисту від гендерної дискримінації та домашнього насильства. Більшість мешканок провінційних міст і сіл просто не знає, куди звертатись у випадках учинення стосовно них насильства. Подеколи жертви навіть не заявляють про такі злочини, а продовжують терпіти знущання, а якщо й подають заяву – невдовзі забирають її і продовжують жити з кривдниками.

Так, згідно з даними ООН, щорічно понад 1,1 млн українок стають жертвами фізичної та сексуальної агресії, тиску в сім'ї. Офіційні показники значно нижчі, оскільки більшість жінок замовчують ці факти. Український інститут соціологічних досліджень провів опитування, під час якого було з'ясовано, що 7 % жінок вважають виявом насильства образи, 32 % так оцінюють приниження, а для 49 % респонденток домашнє насильство – це виключно побої [9].

Прикро, що насильство зводиться лише до побоїв та синців і стає нормою в стосунках. У суспільстві гостро постає проблема подолання стереотипів в аналізованій сфері, а також остраху звертатися за допомогою та залишити кривдника.

Серед змін, які стосуються діяльності правоохоронців і суд, слід зауважити, що: поліція буде мати право виносити термінові

забороннi приписи (терміном до десяти днів), які, з-поміж іншого, будуть передбачати обов'язок кривдника залишити місце мешкання постраждалої особи, навіть якщо житло, у якому вона мешкає, є власністю кривдника. Тепер не жінка з дитиною будуть змушені шукати безпечне місце ночівлі, а той, хто порушив їхні права, буде змушений залишити спільне місце мешкання. Також постраждала особа буде мати право звернутись у цивільному порядку до суду із заявою про винесення обмежувального припису терміном до шести місяців. За наслідками розгляду такої заяви суд має право не лише заборонити кривднику спілкуватися з постраждалою особою, а й наближатися до неї, а також зобов'язати покинути місце її мешкання.

Це надзвичайно важливі спеціальні заходи, які мають не лише превентивний характер, а й розширюють повноваження поліції, суду та соціальних служб, спрямовані на захист прав постраждалої особи, зокрема жінок і дітей, які були або є свідками насильства, налагодити реальні механізми впровадження цих норм заходу та забезпечити його виконання.

На нашу думку, основна проблема у сфері гендерного насильства в Україні полягає в тому, що насильника не можна ізолювати від жертви. Під час конфлікту таку особу можливо затримати лише в порядку ст. 261 КУаАП максимум на 3 години. Санкція ст. 173^2 «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування» КУпАП передбачає як один з видів покарань арешт до семи (а в разі повторного вчинення – до 15) діб за рішенням суду, однак її не завжди застосовують і вона зрідка зупиняє правопорушника, щоб не продовжувати протиправні дії [10].

У європейських країнах питання насильства в сім'ї врегульовано на належному рівні. Наприклад, у Франції було прийнято акт від 4 квітня 2006 року, який вводить до Кримінального кодексу загальне [11] визначення обтяжуючих обставин для всіх злочинів, здійснених подружжям і партнерами. Закон поширює це на партнерів, які живуть із постраждалою особою за угодою громадянської солідарності, і на колишнє подружжя, на партнерів, які живуть разом, за умови, що правопорушення вчинене тоді, коли пара перебувала разом або після розлучення, учинене внаслідок стосунків між кривдником і постраждалою особою.

Обтяжуючі обставини, які загалом застосовує закон до справ насильства з боку інтимного партнера, поширюються також на випадки зґвалтування, сексуального насильства іншого, ніж

зґвалтування, і вбивства. Закон підтверджує правовий прецедент, установлений касаційним судом, що визнає зґвалтування в шлюбі. Вироки за такі правопорушення передбачають покарання у вигляді від трирічного ув'язнення і штрафу сумою 45 тис. євро до довічного ув'язнення. Заходи, ужиті до і після ув'язнення, дають санкцію на виселення кривдника з дому. До розгляду справи судовий нагляд кривдника уможливлює припинення співжиття та заборону будь-яких контактів із потерпілою особою (ст. 138^{9} Кримінально-процесуального кодексу Франції). На кривдника, який не дотримується встановлених обмежень, можуть накласти *досудовий арешт.* Суди мають повноваження заборонити кривдникам перебувати в помешканні потерпілої особи на будь-якій стадії кримінального переслідування. Цей захід можуть застосувати одразу після повідомлення про правопорушення та доповнити його зобов'язанням пройти курс медичного, соціального чи психологічного лікування. Незалежно від того, чи розпочато процес розлучення, ст. 220^{1} Цивільного кодексу Франції передбачає, що в тих випадках, коли «або чоловік, або дружина нехтують своїми обов'язками в такий спосіб, що загрожує інтересам сім'ї», суддя в сімейних справах може видати наказ про вжиття негайних заходів [11].

У Кримінальному кодексі України передбачено кримінальну відповідальність за примус до шлюбу або продовження примусово укладеного шлюбу, за примусове співжиття, примусовий шлюб з метою переміщення людини до іншої країни. За такі діяння встановлено кримінальну відповідальність у вигляді арешту до 6-ти місяців, обмеження або позбавлення волі до 3-х років. Обтяжуючою обставиною в разі вчинення злочину буде вчинення його в присутності малолітнього, злочин щодо психічно хворої людини або малолітнього, а також учинення злочину щодо як теперішнього, так і колишнього чоловіка (дружини).

З-поміж позитивних змін у законодавстві України також слід виокремити нове для юридичної практики держави поняття «гендерна ідентичність», запроваджене Законом України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу» від 12 листопада 2015 року № 785-VIII, яким заборонено дискримінацію у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від гендерної ідентичності [12; 13].

Відповідно до Указу Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини», серед основних завдань визначено забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, що констатує необхідність упровадження міжнародних стандартів щодо забезпечення гендерної рівності, зокрема на законодавчому рівні; удосконалення механізмів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, створення умов для збалансованої їх участі в громадсько-політичних процесах, прийнятті суспільно важливих рішень; здійснення комплексних заходів для подолання гендерної дискримінації, зокрема гендерних стереотипів; забезпечення рівності в доступі до правосуддя. Також самостійним завданням постає необхідність протидії гендерному насильству, торгівлі людьми та рабству. Серед заходів в освітній сфері передбачено, зокрема, включення до навчальних програм тем з питань прав і свобод людини, а саме гендерної рівності [14].

Висновки. Попри те, що гендерну політику постійно вдосконалюють як у світі, так і в нашому суспільстві, невирішеним залишається питання захисту жінок як суб'єкта за статтю. Крім того, що жінка в нашій державі є незахищеною від насилля з боку чоловіків, є низка інших проблем, що стосуються обмежень прав жінок на сучасному етапі. Привілейоване становище чоловіка в українському суспільстві, на жаль, не завжди призводить до очікуваних позитивних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The Global Gender Gap Report 2015 [Electronic resource]. – Access mode: http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2015. – Title from the screen.
2. Гендерна політика в Україні: складний шлях від декларацій до позитивних дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vylya.net/analytics/society/genderna-politika-v-ukrayini-skladniy-shlyah-vid-deklaratsiy-do-pozitivnih-diy.html. – Назва з екрана.
3. Гендерне насилля та протидія йому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yaremche.org/files/filez/genderne_nasilstvo_ta_protidiya_yomu.pdf. – Назва з екрана.
4. Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок [Електронний ресурс] : міжнар. док. від 20 груд. 1993 р. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_506. – Назва з екрана.
5. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krona.org.ua/konvenciyaypodarynok.html. – Назва з екрана.
6. Прес-служба Національної поліції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adm-makariv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=2. – Назва з екрана.
7. Інституту соціологічних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://obljustif.gov.ua/doluna/63818-2. – Назва з екрана.

8. В Україні вже з'явилися жіночі кризові центри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://womo.ua/domashnye-nasilstvo-shho-ne-zminyuyetsya-u-zakonodavstvi. – Назва з екрана.

9. Український інститут соціологічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/bolshinstvo-zhenshchin-schitaet-proyavleniem-nasiliya-tolko-poboi-1099299.html. – Назва з екрана.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10. – Назва з екрана.

11. Запобігання гендерному насильству в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13636/1/Kundelska_188-191.pdf. – Назва з екрана.

12. Рада ухвалила закон проти домашнього насильства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ttps://life.pravda.com.ua/health/2017/12/7/227813/?fb_comment_id=1681968301842933_1682259268480503#fde9c321f2ac8. – Назва з екрана.

13. Про запобігання та протидію домашньому насильству [Електронний ресурс] : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19. – Назва з екрана.

14. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу [Електронний ресурс] : Закон України від 12 листоп. 2015 р. № 785-VIII. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/785-19. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. The Global Gender Gap Report 2015. (n.d.). *reports.weforum.org.* Retrieved from http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2015.

2. Henderna polityka v Ukraini: skladnyi shliakh vid deklaratsii do pozytyvnykh dii [Gender policy in Ukraine: a complex path from declarations to positive actions]. (n.d.). *vylya.net.* Retrieved from http://vylya.net/analytics/society/genderna-politika-v-ukrayini-skladniy-shlyah-vid-deklaratsiy-do-pozitivnih-diy.html [in Ukrainian].

3. Henderne nasyllia ta protydiia yomu [Gender Violence and Resistance to it]. (n.d.). *yaremche.org.* Retrieved from http://yaremche.org/files/filez/genderne_nasilstvo_ta_protidiya_yomu.pdf [in Ukrainian].

4. Deklaratsiia OON pro vykorinennia nasylstva shchodo zhinok: vid 20 hrud. 1993 r. [UN Declaration on the Elimination of Violence against Women from December 20, 1993]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_506 [in Ukrainian].

5. Konventsiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy [Council of Europe Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence]. (n.d.). *krona.org.ua.* Retrieved from http://krona.org.ua/konvenciyaypodarynok.html [in Ukrainian].

6. Pres-sluzhba Natsionalnoi politsii Ukrainy [The press service of the National Police of Ukraine]. (n.d.). *adm-makariv.gov.ua.* Retrieved from http://adm-makariv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=2 [in Ukrainian].

7. Instytutu sotsiolohichnykh doslidzhen NAN Ukrainy [Institute of Sociological Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (n.d.). *obljustif.gov.ua.* Retrieved from http://obljustif.gov.ua/doluna/63818-2 [in Ukrainian].

8. V Ukraini vzhe ziavylysia zhinochi kryzovi tsentry [Women's crisis centers have already appeared in Ukraine]. (n.d.). *womo.ua.* Retrieved from http://womo.ua/domashnye-nasilstvo-shho-ne-zminyuyetsya-u-zakonodavstvi [in Ukrainian].

9. Ukrainskyi instytut sotsiolohichnykh doslidzhen [Ukrainian Institute of Sociological Research]. (n.d.). *ukr.segodnya.ua.* Retrieved from https://ukr.segodnya.ua/ukraine/bolshinstvo-zhenshchin-schitaet-proyavleniem-nasiliya-tolko-poboi-1099299.html [in Ukrainian].

10. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: vid 7 hrud. 1984 r. No. 8073-X [Code of Ukraine on Administrative Offenses from December 7, 1984, No. 8073-X]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 [in Ukrainian].

11. Zapobihannia hendernomu nasylstvu v Ukraini [Prevention of gender-based violence in Ukraine]. (n.d.). *dspace.nlu.edu.ua.* Retrieved from: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13636/1/Kundelska_188-191.pdf [in Ukrainian].

12. Rada ukhvalyla zakon proty domashnoho nasylstva [The council passed a law against domestic violence]. (n.d.). *life.pravda.com.ua.* Retrieved from ttps://life.pravda.com.ua/health/2017/12/7/227813/?fb_comment_id=16819683018429 33_1682259268480503#fde9c321f2ac8 [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protydiiu domashnomu nasylstvu": vid 7 hrud. 2017 r. No. 2229-VIII [Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence" from December 7, 2017, No. 2229-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19 [in Ukrainian].

14. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy shchodo harmonizatsii zakonodavstva u sferi zapobihannia ta protydii dyskryminatsii z pravom Yevropeiskoho Soiuzu": vid 12 lystop. 2015 r. No. 785-VIII [Law of Ukraine "On Amendments to the Labor Code of Ukraine on Harmonization of Legislation in the Sphere of Prevention and Counteracting Discrimination with the Law of the European Union" from November 12, 2015, No. 785-VIII]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/785-19 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 03.05.2018

Myroniuk T. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: mirta-81@ukr.net; **ORCID 0000-0002-6902-7565**

Legal on Preventing and Combating Gender Based Violence

The author aims to investigate the mechanism of action of legislative and organizational guarantees in the field of gender equality, defined in the Laws of Ukraine «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence», «On ensuring equal rights and opportunities for women and men» and separate articles of the Criminal Code of Ukraine and the Code of Administrative Offenses of Ukraine. In carrying out the research for the solution of the tasks, the general scientific and special-legal methods were used in the complex. The methodological basis of the article is the dialectical method of scientific knowledge of social and legal phenomena in their contradictions, developments and changes that makes it possible to objectively assess the level and effectiveness of preventing offenses in the field of

gender violence in Ukraine; the formal-logical method by which elements of the legal mechanism (application of administrative, criminal, procedural norms of law), which regulate the prevention of gender violence in Ukraine are revealed. The comparative legal method has been used in the analysis of legal and social provision of this institute in some foreign countries and in Ukraine; statistical – in the analysis of empirical data and in the process of studying the statistical material of the study. The scientific novelty of the article is that it specifies special preventive measures as defined by changes in national legislation and empowering the police, court and social services to protect the rights of an injured woman and child who was or is witness to violence in Ukraine. The necessity of development of real mechanisms of implementation of these measures and ensuring their implementation is emphasized. As a conclusion, the author expressed the view that despite significant positive changes in the legislation of Ukraine in the area of prevention of violent offenses, the question of the mechanism of protection of victims and the necessity of introducing into the legislation of Ukraine pre-trial detention with respect to offenders continues to be a widespread problem at all levels of society.

Keywords: gender; gender equality; gender violence; domestic violence; physical violence; psychological violence; economic violence; sexual violence.

УДК 316.324.8:004(477)

Шемчук В. В. – кандидат юридичних наук, заступник голови Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, м. Київ

Конституційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні

Проаналізовано конституційно-правові засади становлення та розвитку інформаційного суспільства. Висвітлено погляди науковців щодо сутності цієї категорії, її співвідношення з національним інформаційним простором, глобальним інформаційним простором, інформаційною цивілізацією. Констатовано наявність об'єктивних умов чи підстав існування інформаційного суспільства (організаційних, економічних, технологічних, правових). Останні охоплюють закони й інші нормативно-правові акти, що регламентують права людини на інформацію, доступ до публічної інформації, інформаційних ресурсів, технологій, телекомунікацій, захист інтелектуальної власності, недоторканність особистого життя, свободу слова, інформаційну безпеку тощо. Безпосередньо в тексті Конституції України про інформаційне суспільство майже не йдеться. Натомість, відповідно до ст. 17 Основного Закону, «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу». Згідно з іншими положеннями Конституції України (ст. 32, 34, 50), кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на власний вибір; не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Проаналізовано норми національного законодавства, що закріплюють і деталізують конституційні положення в цій сфері. Неоднозначним є питання відповідності конституційно-правового забезпечення інформаційного суспільства чинним міжнародно-правовим стандартам, зобов'язанням України в цій сфері. Вивчення конституційно-правових засад інформаційного суспільства в Україні демонструє їх вузьке розуміння, обмежене рамками прав і свобод, що реалізується через засоби масової інформації, відкритість органів влади, доступ до публічної інформації. Лише протягом останніх років законодавці почали приділяти увагу інформаційній безпеці, кібербезпеці. В умовах сьогодення варто акцентувати на державній інформаційній політиці, інформаційному суверенітеті, національному інформаційному просторі, національному інформаційному правопорядку. Ці категорії також потребують належного конституційно-правового забезпечення.

Ключові слова: інформаційне суспільство; конституційні засади; правова основа; інформаційно-комунікаційні технології; інформаційний суверенітет; інформаційний простір.

Постановка проблеми. У наукових дослідженнях останніх років активно використовують такі категорії, як «інформаційне суспільство», «глобальне інформаційне суспільство»,

© Шемчук В. В., 2018

«інформаційна цивілізація», «інформаційно-комунікаційні технології», «інформаційний суверенітет», «інформаційна безпека», «державна інформаційна політика», «інформаційний простір» тощо. Також прийнято низку відповідних нормативно-правових актів на підставі чинних міжнародно-правових актів у цій галузі, національних пріоритетів, потреб людини та громадянина в інформаційній сфері.

Водночас актуальним є аналіз власне конституційних засад, конституційно-правового регулювання передусім інформаційного суспільства. Вони становлять основу іншого прикладного галузевого правового регулювання інформаційного суспільства, його інститутів, шляхів розвитку в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні теоретико-методологічні, історичні й інші аспекти становлення та розвитку інформаційного суспільства висвітлювали у своїх працях такі вчені: В. Гавловський, І. Забара, М. Ігараші, Р. Калюжний, Н. Камінська, Дз. Камішіма, Л. Карвалікс, О. Кирилюк, В. Кір'ян, К. Курокава, А. Марущак, А. Пазюк, В. Пікард, І. Сопілко, В. Цимбалюк, Т. Умесао та ін. Водночас подеколи ототожнюють інформаційне суспільство й інформаційний простір, інформаційну цивілізацію, а також інші суміжні поняття. Нормативно-правова база становить предмет вивчення правового підґрунтя інформаційного суспільства в адміністративному й міжнародному праві.

З огляду на це, **метою статті** є дослідження сутності інформаційного суспільства, його характеристик у контексті аналізу різних концептуальних підходів, теорій, а також конституційно-правових засад регулювання інформаційного суспільства й інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Оптимальним є тлумачення інформаційного суспільства як узагальненої категорії суспільних трансформацій у постіндустріальну епоху. Саме так послідовно та логічно цю позицію обстоює Л. Карвалікс, зауважуючи, що наприкінці XX ст. концепція інформаційного суспільства стала загальновживаним терміном у словниках із соціології, політичних і бізнесових колах, друкованих й електронних мас-медіа [1].

Не цілком можна поділяти позицію японських засновників концепції інформаційного суспільства початку 1960-х років (М. Ігараші, Дз. Камішіма, К. Курокава, Т. Умесао), сформульовану в першому словнику інформаційних суспільств. Зокрема, там бракує комплексного тлумачення інформаційного суспільства, що протягом тривалого часу пов'язували лише з рівнем розвитку

техніки, обмежуючись заходами лібералізації телекомунікаційної сфери [2].

Інформаційне суспільство – це суспільство, у якому діяльність людей ґрунтується на використанні послуг, що надають за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку. Державі належить провідна роль у становленні інформаційного суспільства, координації діяльності різних його суб'єктів. Вона сприяє інтеграції людей у нову інформаційно-технологічну спільноту, розвитку галузей інформаційної індустрії, забезпеченню прогресу демократії, дотриманню прав людини та громадянина в цих умовах [3].

У широкому значенні інформаційне суспільство – складова громадянського суспільства, що функціонує в межах єдиного інформаційно-комунікаційного простору, у якому домінують нові технологічні засади, що передбачають масове використання перспективних інформаційних технологій, засобів комп'ютерної техніки, телекомунікацій; створено якісно новий розвинений ринок знань та інформації як визначальних чинників виробництва; розроблено систему державних гарантій, передусім правових і безпекових, реалізації інформаційних прав і свобод людини, зокрема прав на безпечне вільне отримання, поширення та використання інформації [4].

З метою ґрунтовного висвітлення змісту концепцій інформаційного суспільства необхідно комплексно дослідити різноманітні аспекти цього поняття, а з огляду на його багатозначність – теорії, погляди представників різних галузей сучасної науки.

Водночас термін «інформаційна цивілізація» відображає рівень розвитку суспільства на конкретному етапі, зокрема роль інформації в його житті та рівень інформаційної культури. Розрізняють такі види інформаційної цивілізації: 1) глобальна; 2) локальна (регіональна) [5].

Узагальнювальною категорією в сучасних умовах інформаційного суспільства є теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, у якій інформацію та знання продукують у єдиному інформаційному просторі [3].

За будь-яких обставин державі належить провідна роль у формуванні інформаційного суспільства, що координує діяльність різних суб'єктів суспільства в процесі його становлення, сприяє інтеграції людей у нове інформаційно-технологічне оточення,

розвитку галузей інформаційної індустрії, забезпеченню прогресу демократії, дотриманню прав особи в умовах інформаційного суспільства. Інформаційна взаємодія держави, суспільства й особистості є найбільш оптимальною за умови використання інформаційних і телекомунікаційних технологій, що спрямовано на підвищення загальної ефективності діяльності державного механізму, створення інформаційно відкритого суспільства, розвитку інститутів демократії.

Зазначене передбачає наявність принаймні об'єктивних умов чи підстав існування інформаційного суспільства:

– організаційних,
– економічних;
– технологічних;
– правових.

У контексті статті висвітлено сутність лише правових засад інформаційного суспільства, що охоплюють закони й інші нормативно-правові акти, які регламентують права людини на інформацію, доступ до публічної інформації, інформаційних ресурсів, технологій, телекомунікацій, захист інтелектуальної власності, недоторканність особистого життя, свободу слова, інформаційну безпеку тощо.

У процесі вивчення конституційно-правових засад регулювання інформаційного суспільства постають певні труднощі, пов'язані, насамперед, із тим, що на рівні Конституції України майже не йдеться про інформаційне суспільство. Натомість, відповідно до положень ст. 17 Основного Закону, «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [6].

В інших положеннях Конституції України (ст. 32, 34, 50) передбачено, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на власний вибір. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [6].

Серед норм національного права та законодавства, що закріплюють і деталізують конституційні положення в окресленій сфері, слід виокремити норми, які містяться в таких законах: «Про суспільне телебачення і радіомовлення України» від

17 квітня 2014 року, «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року, «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року, «Про відкритість використання публічних коштів» від 11 лютого 2015 року, «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 року, «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 року, «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року, «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 року, «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 року тощо.

У законодавчих актах України та законопроектах, що знаходяться на розгляді Верховної Ради України, стосовно інформаційного суверенітету містяться правові норми, які різняться і за змістом, і за напрямами діяльності.

Закон України «Про інформацію» в редакції від 1992 року встановлював, що національні інформаційні ресурси є основою інформаційного суверенітету; держава самостійно формує інформаційні ресурси на своїй території та вільно розпоряджається ними, за винятком випадків, передбачених законами й міжнародними договорами; інформаційний суверенітет України забезпечується: виключним правом власності на інформаційні ресурси, що формуються за рахунок коштів державного бюджету; створенням національних систем інформації; встановленням режиму доступу інших держав до інформаційних ресурсів України; використанням інформаційних ресурсів на підставі рівноправного співробітництва з іншими державами [7].

Слід акцентувати увагу на спеціальних актах національного законодавства, які безпосередньо стосуються розвитку інформаційного суспільства. Зокрема, це Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 року № 537-V [8], відповідно до якого одним з визначальних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині цілком реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвиткові та підвищуючи якість життя. Уже сформовано певні правові засади

побудови інформаційного суспільства: прийнято низку нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси, упровадження електронного документообігу, захисту інформації.

Основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій можливостей створювати інформацію і знання, користуватися й обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, цілком реалізовуючи свій потенціал, підвищуючи якість життя, сприяючи сталому розвитку країни на підставі цілей і принципів, проголошених Організацією Об'єднаних Націй, Декларації принципів та Плану дій, напрацьованих на зустрічах на вищому міжнародному рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, 2003; Туніс, 2005) та Постанови Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 1 грудня 2005 року.

Згідно з Основними засадами, розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя й діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Організаційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні охоплюють: інституційне, організаційне та ресурсне забезпечення; відповідні об'єднання громадян; механізми інтеграції України у світовий інформаційний простір, реалізації Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки. З-поміж очікуваних результатів упровадження Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки було визначено забезпечення позитивних змін у життєдіяльності суспільства й людини, а саме: підвищити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінні державою, сприяти розвитку демократії; підвищити конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці в усіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегменту Інтернету; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного й

інноваційного розвитку, збільшити частку наукомісткої продукції, сприяти належній якості та доступності послуг освіти, науки, культури, охорони здоров'я шляхом упровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій; розширити можливості людини отримувати доступ до національних і світових інформаційних електронних ресурсів; створити нові робочі місця, поліпшити умови роботи і життя людини; поглибити запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства [8].

На жаль, складно однозначно визначити, чи вдалося досягти очікуваних результатів, попри те, що минуло вже три роки.

Проаналізований Закон став правовим підґрунтям розроблення та реалізації *Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні*, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 року № 386-р. Стратегія визначає мету, базові принципи, пріоритетні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи й механізм реалізації цієї Стратегії в контексті сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року [9].

На наше переконання, ця Стратегія впровадила в обіг якісно нові терміни, з-поміж яких: електронна демократія (е-демократія); електронна економіка (е-економіка); електронна комерція (е-комерція); електронна послуга (е-послуга); електронна культура (е-культура); електронна освіта (е-освіта); електронна медицина (е-медицина); інформаційна інфраструктура; інформаційний ресурс – систематизована інформація або знання, що мають цінність у певній предметній галузі. Національна інформаційна сфера знаходиться на етапі активного становлення, гармонійного долучення до глобального світового інформаційного простору та є основою розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Суттєвими є результати розвитку інформаційного суспільства на регіональному та місцевому рівнях, зокрема в Дніпропетровській та Одеській областях, містах Вінниці, Львові, Славутичі [9]. Водночас рівень розбудови інформаційного суспільства в Україні не відповідає потенціалу та можливостям держави. Низка чинників призвели до гальмування розвитку інформаційного суспільства в Україні, до яких належать: брак дієвого механізму виконання завдань розвитку інформаційного суспільства; економічна криза, що спричинила скорочення обсягу фінансування робіт у межах виконання Національної програми інформатизації; розширення кола

проблем і ризиків, пов'язаних з інформаційною безпекою; нерозроблення процедури створення та розвитку інформаційно-телекомунікаційних систем, у яких опрацьовують інформацію, що є власністю держави, або інформацію з обмеженим доступом, вимогу щодо захисту якої встановлює законодавство, тощо.

Позитивною тенденцією останніми роками стало розроблення і прийняття низки нормативно-правових актів з питань національної безпеки загалом і кібербезпеки зокрема. Ідеться про Стратегію національної безпеки України, затверджену рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року й Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [10]; Стратегію кібербезпеки України, затверджену рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року та Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016 [11]; Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII [12].

До окресленої групи нормативно-правових джерел у цій сфері належать рішення Конституційного Суду України, інших органів судової влади, постанови Уряду України, накази Міністерства юстиції України, Міністерства оборони України, Міністерства закордонних справ України, Національного агентства з питань державної служби тощо.

Чинна нормативно-правова база розвитку інформаційного суспільства ґрунтується на нормах і принципах міжнародного права, серед яких слід виокремити універсальні та європейські регіональні міжнародні документи, до яких належать: Загальна декларація прав людини 1948 року; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року; Конвенція ООН «Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі вироблення рішень та доступі до правосуддя в питаннях, коли йдеться про захист довкілля», 1998 року; Конвенція Ради Європи «Про захист прав людини та основоположних свобод» 1950 року; Конвенція Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» 1981 року; Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про свободу вираження поглядів та інформації» 1982 року; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про доступ до інформації, яка знаходиться в розпорядженні державних органів» 1981 року та «Про доступ до офіційних документів» 2002 року тощо [13; 14].

Неоднозначним є питання відповідності конституційно-правового забезпечення інформаційного суспільства в Україні чинним міжнародно-правовим стандартам, зобов'язанням України в цій сфері.

Висновки. Вивчення конституційно-правових засад інформаційного суспільства в Україні засвідчує вузьке їх бачення, обмежене рамками прав і свобод, що реалізується через засоби масової інформації, відкритість органів влади, доступ до публічної інформації. Лише в останні роки законодавці приділяють увагу інформаційній безпеці, кібербезпеці. В умовах сьогодення варто брати до уваги і про державну інформаційну політику, інформаційний суверенітет, національний інформаційний простір, національний інформаційний правопорядок. Ці категорії також мають отримати належне конституційно-правове забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Karvalics L. Z. Information Society – what is it exactly? The meaning, history and conceptual framework of an expression / L. Z. Karvalics // Information Society: From Theory to Political Practice. – Budapest : Gondolat-Uj Mandatum, 2008. – P. 29–47.
2. Кирилюк О. В. Міжнародно-правове забезпечення розвитку глобального інформаційного суспільства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. В. Кирилюк. – Київ, 2016. – 248 с.
3. Інформаційне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jure.in.ua/tema-2-informatsijne-suspilstvo. – Назва з екрана.
4. Кір'ян В. О. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс] : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. О. Кір'ян. – Київ, 2013. – 20 с. – Режим доступу: https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/352/17062.html. – Назва з екрана.
5. Основи інформаційного права України [Електронний ресурс] / [В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін.]. – Режим доступу: http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/237-osnovi-informatsijnogo-prava-ukrayini-tsimbaljuk-.html. – Назва з екрана.
6. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.
7. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-12. – Назва з екрана.
8. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки [Електронний ресурс] : Закон України від 9 січ. 2007 р. № 537-V. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16. – Назва з екрана.
9. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 трав. 2013 р. № 386-р. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-р. – Назва з екрана.

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015. – Назва з екрана.

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15 берез. 2016 р. № 96/2016. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016. – Назва з екрана.

12. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2163-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2163-19. – Назва з екрана.

13. Камінська Н. В. Проблеми імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері кібербезпеки / Н. В. Камінська // Розвиток науки і практики міжнародного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю УАМП. – Київ, 2018.

14. Кушнір І. В. Конституційне право особи на доступ до публічної інформації та його забезпечення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / І. В. Кушнір. – Київ, 2018. – 20 с.

REFERENCES

1. Karvalics, L.Z. (2008). Information Society - what is it exactly? The meaning, history and conceptual framework of an expression. *Information Society: From Theory to Political Practice,* 29-47. Budapest: Gondolat-Uj Mandatum.

2. Kyryliuk, O.V. (2016). Mizhnarodno-pravove zabezpechennia rozvytku hlobalnoho informatsiinoho suspilstva [International legal framework for the development of a global information society]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

3. Informatsiine suspilstvo [Information society]. (n.d.). *jure.in.ua.* Retrieved from http://jure.in.ua/tema-2-informatsijne-suspilstvo [in Ukrainian].

4. Kirian, V.O. (2013). Pravovi zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini [Legal principles of the development of the information society in Ukraine*]. Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv. Retrieved from https://mydisser.com/ru/catalog/view/6/352/17062.html [in Ukrainian].

5. Tsymbaliuk, V.S., Havlovskyi, V.D., & Hrytsenko, V.V. (et al.). *Osnovy informatsiinoho prava Ukrainy [Fundamentals of information law of Ukraine].* Retrieved from http://uristinfo.net/2011-01-16-19-18-47/237-osnovi-informatsijnogo-prava-ukrayini-tsimbaljuk-.html [in Ukrainian].

6. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy "Pro informatsiiu": vid 2 zhovt. 1992 r. No. 2657-XII [Law of Ukraine "On Information" from October 2, 1992, No. 2657-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-12 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy "Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini na 2007-2015 roky": vid 9 sich. 2007 r. No. 537-V [The Law of Ukraine "On the Basic Principles of the Information Society Development in Ukraine for 2007-2015" from January 9, 2007, No. 537-V]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16 [in Ukrainian].

9. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro skhvalennia Stratehii rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini": vid 15 trav. 2013 r. No. 386-p [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Strategy for the Development of the Informational Society in Ukraine" from May 15, 2013, No. 386-r]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p [in Ukrainian].

10. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 26 trav. 2015 r. No. 287/2015 [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine from May 6, 2015 "On the Strategy of National Security of Ukraine" from May 26, 2015, No. 287/2015]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 [in Ukrainian].

11. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 27 sichnia 2016 roku "Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy": vid 15 berez. 2016 r. No. 96/2016 [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine from January 27, 2016 "On the Strategy of Cybersecurity of Ukraine" from March 15, 2016, No. 96/2016]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016 [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy "Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy": vid 5 zhovt. 2017 r. No. 2163-VIII [Law of Ukraine "On the Basic Principles of Cybersecurity Protection of Ukraine" from October 5, 2017, No. 2163-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2163-19 [in Ukrainian].

13. Kaminska, N.V. (2018). Problemy implementatsii mizhnarodno-pravovykh standartiv u sferi kiberbezpeky [Problems of implementation of international legal standards in the field of cybersecurity]. *Rozvytok nauky i praktyky mizhnarodnoho prava, Development of science and practice of international law:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference devoting 25th anniversary of UAMP. Kyiv [in Ukrainian].

14. Kushnir, I.V. (2018). Konstytutsiine pravo osoby na dostup do publichnoi informatsii ta yoho zabezpechennia Upovnovazhenym Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny [The constitutional right of a person to access public information and to provide it to the Human Rights Authorized Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2018

Shemchuk V. – Ph.D in Law, Deputy Chairman of the Qualifications and Disciplinary Commission of Public Prosecutors, Kyiv, Ukraine

The Constitutional and Legal Basis for Information Society Development in Ukraine

The article deals with constitutional principles, legal basis *formation and development of the information* society. Special attention paid *views of the scholars of the nature and essence of this category, her relation with the national information space, a global information space, the information civilization. Selected the existence of objective conditions or the foundations of the existence of the information society: organizational, economic; technologic; legal. The latest include the laws and other normative legal acts, regulating the human right to information, access to public information, information resources, technology, telecommunications, intellectual property protection, privacy, freedom of speech, information security, etc. At the level of the Constitution of Ukraine practically is mentioned for informational society. Instead, according to the Article 17 of the Constitution of Ukraine «With the protection of sovereignty and the territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security are the most important functions of the State, the case of the Ukrainian people». Changes according and other provisions of the Constitution, in particular Article 32, 34, 50, according to which everyone has the right freely to collect, store, use and disseminate information orally, in writing or in another way – at your choice; is allowed to collect, storage, use and dissemination of confidential information about a person without her consent, except in cases specified by law, and only in the interests of national security, economic welfare and human rights. Study of the constitutional and legal foundations of* the information society in Ukraine *demonstrates their narrow understanding of the limited scope of the rights and freedoms that are implemented through the media, the openness of the authorities power, access to public information. Only in recent years legislators pay attention to information security, kìbersecurity. In the conditions of the present worth of talk and of State information policy, information sovereignty, national information space, national information law. These categories also have to get a proper constitutional rights.*

Keywords: information societies; constitutional principles; legal framework; information and communications technology; information sovereignty; information space.

УДК 351.711

Моргун В. В. – аспірант Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Проблеми управління майном територіальної громади

Сучасний стан правового регулювання відносин комунальної власності, насамперед у частині її управління органами місцевого самоврядування, потребує негайного правового вдосконалення. Постійні зміни та доповнення чинного законодавства, невиконання конституційних норм щодо права комунальної власності територіальної громади та створення органів місцевого самоврядування, хаотична корупційна приватизація призвели до того, що проблема сягнула загальнонаціонального рівня. ***Метою*** *статті є висвітлення проблемних аспектів інститутів права комунальної власності, які регулюють майнові відносини між територіальною громадою та органами місцевого самоврядування, встановлюють належність матеріальних благ власникові – територіальній громаді; констатують підстави й умови передачі права комунальної власності від територіальної громади до органів місцевого самоврядування; визначають обсяг повноважень органів місцевого самоврядування з володіння, користування та розпорядження матеріальними благами. Констатовано, що відносини між територіальною громадою та органами місцевого самоврядування, які формуються в процесі управління комунальною власністю в Україні, недостатньо розвинені, оскільки територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах фактично позбавлені права участі в управлінні майном комунальної власності. Така тенденція зберігатиметься доти, доки члени територіальної громади не усвідомлять, що вони є власниками майна й управляють ним безпосередньо або через створені для цього органи. З огляду на це доцільно унормувати поняття «власність територіальної громади», зокрема визначити його як майно громади, яке використовують для забезпечення життєдіяльності громади села, селища, міста, районів у містах, а також визнати єдиним суб'єктом управління майном територіальну громаду. Встановлено, що тлумачення категорії «власність територіальної громади» більше відповідає визначенню первинного територіального утворення – територіальної громади: у ст. 143 Конституції України, ч. 2 ст. 327 Цивільного кодексу України чітко закріплено, що територіальні громади села, селища, міста можуть безпосередньо або через утворені ними органи управляти майном, що є в комунальній власності, тобто у власності територіальної громади.*

Ключові слова: територіальна громада; органи місцевого самоврядування; право комунальної власності; муніципальна власність; муніципальне майно; юридичні особи публічного права.

Постановка проблеми. Проблеми, пов'язані з правовим регулюванням відносин комунальної власності, нині набули загальнонаціонального масштабу, що актуалізує необхідність пошуку оптимальних способів їх розв'язання в межах сучасної юридичної науки. Інститут права комунальної власності територіальної громади підлягає поступовій ліквідації шляхом

© Моргун В. В., 2018

приватизації, а ключові його складові залишаються недостатньо розробленими на легальному та доктринальному рівнях.

Право комунальної власності територіальної громади передбачено Конституцією України, про нього йдеться в Господарському і Цивільному кодексах України, Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших актах чинного вітчизняного законодавства. Нині наявні спроби нівелювати правовий статус територіальної громади як суб'єкта права комунальної власності, звузити та навіть ліквідувати її права зі значним розширенням обсягу компетенції органів місцевого самоврядування як суб'єктів, що реалізують повноваження власника. Це призводить до нераціонального використання об'єктів права комунальної власності, розпоряджання ними всупереч інтересам територіальної громади тощо.

З огляду на зазначене, статтю присвячено аналізу деяких проблем правового регулювання відносин комунальної власності та розробленню відповідних пропозицій щодо їх розв'язання. Оскільки охопити весь спектр питань щодо практики правотворення та правозастосування в контексті актуалізованої проблематики навряд чи є можливим у межах однієї статті, увагу зосереджено передусім на розгляді одного аспекту – передачі прав комунальної власності від територіальної громади до органів місцевого самоврядування.

Теоретичну основу статті становлять наукові дослідження сутності комунальної власності й управління комунальною власністю, що містяться в працях українських учених В. М. Бабаєва, О. В. Батанова, В. І. Борденюка, І. П. Бутка, В. Є. Воротіна, М. К. Галянтича, І. А. Грицяка, Р. К. Давидова, А. П. Зайця, Н. В. Камінської, В. М. Кампо, В. М. Князєва, А. М. Колодія, М. І. Корнієнка, В. В. Кравченка, В. С. Куйбіди, Ю. П. Лебединського, В. І. Лугового, О. Г. Мордвінова, Н. Р. Нижник, В. Ф. Опришка, В. Ф. Погорілка, М. І. Пухтинського, Н. І. Рудої, В. М. Селіванова, В. І. Семчика, М. О. Теплюка, А. Ф. Ткачука, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, російських науковців Ю. А. Тихомирова, В. Є. Чиркіна. Водночас бракує єдиного підходу до визначення ролі органів місцевого самоврядування у вирішенні питань з управління комунальною власністю.

У цій статті вперше на теренах України розглянуто комунальну власність крізь призму відносин публічної власності територіальної громади й органів місцевого самоврядування. Окреслено цивільно-правові ознаки, які вказують на порушення права територіальної громади в межах управління комунальною власністю територіальної громади органами місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Після прийняття Конституції України комунальна власність разом з іншими формами власності знаходиться під захистом закону (ст. 13). Ідеться про самостійний об'єкт права власності, яким безпосередньо управляє територіальна громада або створені нею органи [1].

У ст. 142 Основного Закону визначено, що матеріальним і фінансовим підґрунтям місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, які знаходяться в управлінні районних і обласних рад [1].

Конституція України закріпила статус комунальної власності як конституційно-правового інституту, функціонування якого залежить від різних суб'єктів конституційного права: громадян, територіальних громад, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади тощо. Тобто Основний Закон визначає засади реалізації права комунальної власності, які дають змогу за допомогою конституційно-правових важелів гарантувати її належне та конституційне використання [2, с. 5].

Наділення повноваженнями органів місцевого самоврядування територіальної громади щодо права комунальної власності підтверджує залежність відповідної складової компетенції цих органів від територіальної громади, яка їх утворює. Так, згідно з ч. 1 ст. 143 Основного Закону, територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності [1].

Аналогічну позицію законодавець закріпив у ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Право комунальної власності в ньому визначено як право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися й розпоряджатися на власний розсуд та у своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. Отже, згідно із цим Законом, право комунальної власності територіальної громади поширюється не лише на комунальну власність територіальної громади, а й на власність органів місцевого самоврядування, створених територіальною громадою [3]. Можна дійти висновку, що Закон поділив комунальну власність територіальної громади на дві частини: власність безпосередньо територіальної громади; власність, яка належить органам місцевого самоврядування, створеним територіальною громадою.

Водночас у цьому нормативному акті поза увагою законодавця залишилася низка важливих питань, зокрема щодо:

– створення, ліквідації та реорганізації органів місцевого самоврядування територіальною громадою;

– прийняття статуту територіальної громади;

– наділення органів місцевого самоврядування, створених територіальною громадою, компетенцією щодо управління комунальною власністю, яка безпосередньо належить територіальній громаді;

– процедури передачі прав комунальної власності від відповідної територіальної громади до утвореного нею органу місцевого самоврядування.

Згідно з п. 1 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме й нерухоме майно. Крім цього, відповідно до п. 5, органи місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочність щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності [3]. Також у п. 8 встановлено, що право комунальної власності територіальної громади захищає закон на рівних умовах з правами власності інших суб'єктів. Об'єкти права комунальної власності не можуть бути вилучені в територіальних громад і передані іншим суб'єктам права власності без згоди безпосередньо територіальної громади або відповідного рішення ради чи вповноваженого нею органу, за винятком випадків, передбачених законом [3]. Ідеться про те, що лише територіальна громада має право приймати рішення щодо передачі комунальної власності іншим особам, наприклад, на місцевому референдумі або шляхом прийняття статуту територіальної громади на загальних зборах, у якому буде вказано реєстр майна, яке передають органам місцевого самоврядування, та повноваження органів місцевого самоврядування щодо нього.

Слід з'ясувати, як органи місцевого самоврядування реалізовують правомочність щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності. У ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено, що органи місцевого самоврядування є юридичними особами, наділеними, відповідно до цього та інших законів, власними повноваженнями, у межах яких вони діють самостійно та несуть відповідальність за свою діяльність [3].

Поняття юридичної особи закріплено в Цивільному кодексі (ЦК) України. Тут зафіксовано поділ юридичних осіб на осіб

приватного та публічного права, що дає змогу розмежувати їхній правовий статус, зауваживши, що юридичні особи публічного права в межах управління власністю територіальної громади беруть участь у цивільному обороті відповідно до норм цього Кодексу [4].

У ст. 169 ЦК України встановлено, що територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин [4]. Таке твердження є важливим, адже на підставі нього територіальна громада вчиняє правочини з комунальною власністю.

Згідно зі ст. 208 ЦК України, правочини між територіальною громадою та юридичною особою орган місцевого самоврядування вчиняє в письмовій формі. У ч. 1 ст. 207 ЦК України передбачено, що правочин вважають таким, який учинено в письмовій формі, якщо його зміст зафіксовано в одному або кількох документах, листах, телеграмах, якими обмінялися сторони [4]. Правочин є дією осіб, тобто йому завжди притаманний вольовий характер, який оформлюють шляхом фіксації волі сторони (сторін) та його змісту.

Відповідно до ст. 182 ЦК України, право власності й інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації [4]. Лише державна реєстрація прав є офіційним визнанням і підтвердженням державою фактів виникнення, переходу або припинення права власності та інших речових прав на нерухоме майно, а також права власності на об'єкти незавершеного будівництва. Державну реєстрацію правочинів проводять згідно з вимогами ЦК України шляхом унесення відповідної інформації до Державного реєстру правочинів. Такі правочини вважають учиненими з моменту їх державної реєстрації.

Тобто в ЦК України встановлено обов'язковість таких дій під час передачі прав комунальної власності:

1) державна реєстрація прав комунальної власності територіальної громади;

2) обов'язковість учинення правочину з передачі прав комунальної власності до органів місцевого самоврядування в письмовій формі;

3) обов'язковість державної реєстрації правочинів шляхом унесення відповідної інформації до Державного реєстру правочинів.

Лише наявність державної реєстрації забезпечує презумпцію законності права на нерухоме майно для правовласника. Відповідно до ч. 6 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», будь-які правочини щодо нерухомого майна (відчуження, управління,

іпотека тощо) укладають за умов, якщо право власності на таке майно зареєстровано згідно з вимогами цього Закону [5].

Державна реєстрація означає, що держава визнала за суб'єктом наявність його прав на об'єкт нерухомості. Крім цього, державна реєстрація прав на нерухоме майно є найважливішим елементом правового регулювання обігу нерухомості й захисту майнових прав його учасників.

Нині жодного правочину в письмовій формі між територіальною громадою та органами місцевого самоврядування оформлено на підставі закону не було.

Згідно зі ст. 329 ЦК України, юридична особа публічного права набуває права власності на майно, передане їй у власність, і на майно, набуте нею у власність, на підставах, не заборонених законом [4].

Здійснений аналіз законодавства дає змогу констатувати, що органи місцевого самоврядування є власниками майна, набутого ними у власність на підставах, не заборонених законом. Водночас органи місцевого самоврядування не мають права володіти, користуватися та розпоряджатися об'єктами права комунальної власності, що безпосередньо належать територіальній громаді.

Висновки. Дослідження актуалізує питання оптимізації правового регулювання відносин комунальної власності, дає змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства з метою підвищення ефективності застосування норм, які регламентують відносини з володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності. На підставі проведеного аналізу сформульовано такі основні висновки:

1. Публічний власник – територіальна громада – зобов'язана належно забезпечити реалізацію повноважень з володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності безпосередньо, зокрема шляхом прийняття статуту територіальної громади, у якому передбачено порядок обліку й використання майна територіальної громади.

2. Слід забезпечити, відповідно до Конституції України, створення та функціонування органів місцевого самоврядування територіальної громади й регламентувати на статутному рівні їхні повноваження щодо управління майном, яке є в безпосередній комунальній власності територіальної громади.

3. Територіальна громада зобов'язана здійснити інвентаризацію майна комунальної власності територіальної громади, забезпечити ведення реєстру майна комунальної

власності, реєстрацію в письмовій формі всіх правочинів між територіальною громадою та органами місцевого самоврядування.

4. Реалізація органами місцевого самоврядування повноважень з розпоряджання об'єктами права комунальної власності має відповідати конституційним вимогам про невикористання власності на шкоду суспільству та громаді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

2. Що має знати депутат місцевої ради: Комунальна власність. Житлово-комунальне господарство // Управління комунальним та житловим господарством на місцевому рівні : посібник / С. Пінчук. – Київ : ІПО, 2010. – 102 с.

3. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

4. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15. – Назва з екрана.

5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [Електронний ресурс] : Закон України від 1 лип. 2004 р. № 1952-IV. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

2. Shcho maie znaty deputat mistsevoi rady: Komunalna vlasnist. Zhytlovo-komunalne hospodarstvo [What to know about the deputy of the local council: Communal property. Utilities]. *Upravlinnia komunalnym ta zhytlovym hospodarstvom na mistsevomu rivni, Communal and Housing Management at the local level*. Kyiv: IPO [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy "Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini": vid 21 trav. 1997 r. No. 280/97-VR [Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" from May 21, 1997, No. 280/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen": vid 1 lyp. 2004 r. No. 1952-IV [Law of Ukraine "On state registration of real rights to immovable property and their encumbrances" from July 1, 2004, No. 1952-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 26.04.2018

Morhun V. – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Problems of Communal Property Management

The current state of legal regulation of communal property ownership, especially with regard to its management by local government bodies, requires immediate improvement. Constant changes and legislative alterations, non-compliance with the constitutional norms with regard to the local authorities' communal property rights and creating local governing bodies, and chaotic corrupt privatization have turned this problem into a national security challenge. The aim of this article is to draw public attention to the problems of the communal property rights legislation that governs property relations between local territorial communities and local self-government bodies, attributes property rights over material goods to local territorial communities; establishes the grounds and conditions for transfer of communal property rights from local territorial communities to local governing bodies; defines the level of authority of the local governing bodies with regard to the ownership, use and distribution of material goods. It has been established that the relations between a local territorial community and local governing bodies that are established for the purposes of community property management in Ukraine, are not developed enough, as territorial communities in rural settlements, villages, towns, and city districts are in fact denied the right to partake in communal property management. It has bred a sense of alienation from the communal property management among members of local territorial communities, resulting in cases where community property can be treated and used as if it is someone else's property. This trend will continue until the members of local territorial communities embrace the fact that they own and manage the community property directly or via established bodies. With this goal in mind, it seems reasonable to establish the notion of «territorial community property» as the community property that must be used to provide for the needs of the dwellers of rural settlements, villages, towns, and city districts, recognizing local territorial communities as sole governing entities. Territorial community property is more consistent with the definition of a primary territorial formation – «territorial community» – in Article 143 of Ukraine's Constitution, Article 327 part 2 of Ukraine's Civil Code, where it is clearly stated that territorial communities of rural settlements, villages, or towns can manage community property (i.e. territorial community property) directly or via established entities.

Keywords: territorial community; bodies of local self-government; communal property rights; municipal property; the legal entity of public law.

УДК 351.741(477)

Булаєв В. П. – здобувач Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Теоретико-методологічні засади дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності інформаційних служб системи МВС України

Висвітлено актуальні питання аналізу нормативно-правової бази державної комунікативної політики, основні цілі, функції та завдання інформаційних служб МВС України. Визначено ефективність використання інформаційних систем у діяльності правоохоронних органів, застосування інформаційно-комунікаційних технологій у межах реалізації правоохоронними органами своїх завдань. Розвиток громадянського суспільства, євроінтеграційні процеси та реалії соціально-політичної ситуації в державі суттєво підвищили вимоги до надання професійних послуг правоохоронними органами. Встановлено, що відкритість і публічність належать до основних принципів діяльності підрозділів Національної поліції України. Концептуальні ідеї гуманізації діяльності поліції закріплюють партнерську модель її взаємодії із суспільством, зокрема значущість дотримання прав і свобод людини та громадянина, гарантування безпеки окремої особи. Доведено, що запорукою повноцінного виконання функцій підрозділами Національної поліції України є належне інформаційне забезпечення, яке сприяє узгодженню та координації зусиль щодо протидії злочинності. Інформаційні служби системи МВС України здійснюють інформаційну підтримку практичних підрозділів стосовно розкриття й попередження злочинів, розшуку злочинців, надання статистичних, аналітичних і довідкових даних. Аргументовано положення, згідно з яким передумовою підвищення ефективності використання інформаційних систем у діяльності правоохоронних органів є пошук принципово нових способів організації роботи з інформаційними ресурсами, стандартизація ведення яких спрямована на створення та гармонізацію єдиного інформаційного простору правоохоронних органів, необхідного для отримання в режимі реального часу основними користувачами інтегрованих відомостей про кримінальні правопорушення та осіб, які їх учинили. Увагу акцентовано на тому, що інфраструктура інформаційних служб МВС України є досить розгалуженою у зв'язку з такими чинниками: за територіальним принципом; наявність широкого спектру носіїв інформації; різноманітність інформації за видом і правовим режимом доступу, яка циркулює в практичних підрозділах; значна кількість зовнішніх джерел інформації. Сформульовано висновок, згідно з яким ефективність функціонування інформаційних служб системи МВС України залежить від постійного моніторингу проблемних аспектів професійної діяльності, вивчення нормативних документів, технічних розробок у сфері інформатизації та комп'ютерних технологій, використання новітніх інформаційно-програмних ресурсів, методологічного вдосконалення діяльності, практичної підготовки та перепідготовки фахівців за європейськими стандартами.

Ключові слова: інформаційно-комунікативна діяльність; публічна інформація; взаємодія поліції із суспільством; адміністративно-правове регулювання діяльності інформаційних служб МВС України; підготовка аналітично-інформаційних матеріалів; надання інформаційних послуг фізичним та юридичним особам; інформаційна безпека.

© Булаєв В. П., 2018

Постановка проблеми. Розвиток громадянського суспільства, євроінтеграційні процеси та реалії соціально-політичної ситуації в державі суттєво підвищили вимоги до надання професійних послуг правоохоронними органами. У цьому контексті особливої значущості набувають положення Закону України «Про Національну поліцію», відповідно до яких відкритість і публічність належать до основних принципів діяльності підрозділів Національної поліції. Концептуальні ідеї гуманізації діяльності поліції закріплюють партнерську модель взаємодії поліції із суспільством, необхідність дотримання прав і свобод людини та громадянина, гарантування безпеки окремої особи [1].

Запорукою повноцінного виконання функцій підрозділами Національної поліції є належне інформаційне забезпечення, яке сприяє узгодженню та координації зусиль щодо протидії злочинності. Інформаційні служби системи МВС України забезпечують інформаційну підтримку практичних підрозділів щодо розкриття й попередження злочинів, розшуку злочинців, надання статистичних, аналітичних і довідкових даних. Реалізуючи інформаційну політику МВС України, підрозділи, відповідальні за організацію та підтримання взаємодії з вітчизняними, закордонними й відомчими засобами масової інформації, мають використовувати весь арсенал сучасних форм і методів взаємодії. Їхня діяльність повинна відповідати потребам громадян, відомчим інтересам МВС України, ураховувати законодавче врегулювання нових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам інформаційного забезпечення правоохоронних органів присвячено праці В. Авер'янова, Б. Андрушківа, О. Бандурки, О. Бойченка, С. Єсімова, В. Журавля, В. Захарова, Р. Калюжного, Ю. Комісарчука, В. Ліпкана, О. Логінова Є. Лук'янчикова, М. Мартинова, А. Марущака, О. Пахомова, В. Пашка, Т. Писаревської, В. Середи, В. Хахановського, В. Шамрая, В. Шепітька, І. Шинкаренка та ін.

Попри ґрунтовні напрацювання у сфері забезпечення інформаційної діяльності правоохоронних органів, недостатньо вивченими залишаються теоретичні й методологічні аспекти функціонування інформаційних служб системи МВС України.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад дослідження проблем адміністративно-правового регулювання діяльності інформаційних служб МВС України.

Виклад основного матеріалу. Інформаційне забезпечення діяльності правоохоронних органів здійснюють відповідні служби та підрозділи, серед яких: Департамент інформатизації,

Департамент комунікації, Експертна служба МВС України, сервісні центри МВС тощо.

На думку С. С. Єсімова, визначальними рисами адміністративної діяльності поліції є: підпорядкованість і підконтрольність представницьким і виконавчим органам державної влади та місцевого самоврядування, державно-владний характер, підзаконність, організаційна спрямованість, гласність і врегульованість законодавством. Інформаційно-аналітична діяльність, яка є системоутворювальним елементом будь-якої управлінської діяльності, належить до неправових форм адміністративної діяльності поліції [2, с. 187].

Слушною слід визнати позицію, яку сформулював В. С. Бондар: обов'язковою умовою підвищення ефективності використання інформаційних систем у діяльності правоохоронних органів є пошук принципово нових способів організації роботи з інформаційними ресурсами, стандартизація яких спрямована на створення та гармонізацію єдиного інформаційного простору правоохоронних органів, необхідного для отримання в режимі реального часу основними користувачами необхідних інтегрованих відомостей про кримінальні правопорушення й осіб, які їх учинили [3, с. 25].

У Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року № 1118-р, проголошено всебічну інформаційну підтримку практичної діяльності ОВС у протидії злочинності в Україні на підставі комплексу організаційних, нормативно-правових, технічних, програмних та інших заходів через максимальне використання інформаційно-комунікаційних технологій у реалізації завдань органами системи МВС. Акцентовано на реалізації таких правових принципів, як: законність, неупередженість, відкритість і публічність, забезпечення суспільної довіри та підтримки, взаємодія та співпраця, використання досягнень науки і техніки, сучасних інформаційних технологій.

Спрямованість діяльності МВС України на відновлення довіри громадян, формування позитивного іміджу працівників поліції, відкриті програми партнерської взаємодії з населенням вимагає використання принців інформаційної відкритості правоохоронних органів, їхньої діяльності, створення ефективних механізмів громадського контролю. Інформаційні служби системи МВС України мають володіти якісною та актуальною інформацією, матеріалами, які сприяли би розв'язанню громадянами нагальних проблем охорони публічного порядку та забезпечення публічної безпеки [4].

У цьому контексті В. М. Плішкін зазначає, що засади наявного інформаційного забезпечення правоохоронних органів України було закладено в колишньому СРСР, в апаратах карного розшуку. Ще в лютому 1919 року було прийнято рішення про створення при Центральному управлінні карного розшуку реєстраційного та дактилоскопічного бюро. Унаслідок об'єднання підрозділів карного розшуку та слідства в складі Центрального слідчого управління 1920 року було створено реєстраційно-дактилоскопічне відділення та новий інформаційний підрозділ – відділ кримінальної статистики. Згодом їх неодноразово реорганізовували та перейменовували. Однак основними завданнями цих підрозділів залишалися збирання й обробка даних кримінальної статистики, методичне керівництво місцевими установами, накопичення та реєстрація дактилоскопічних матеріалів щодо злочинців і довідкова робота. У 1968–1970 роках у низці управлінь внутрішніх справ (УВС) було створено перші обчислювальні центри, тобто підрозділи, призначені для експлуатації ЕОМ [5, с. 538].

Згодом, 1971 року, при МВС СРСР було створено Головний інформаційний центр, у складі якого передбачено інформаційні підрозділи, а також обчислювальний центр. Аналогічні підрозділи (інформаційні центри) було створено в усіх МВС та УВС. На черзі постало завдання створення головних науково-дослідних організацій або великих наукових підрозділів для вдосконалення управління й упровадження в нього автоматизованих систем управління. Відповідно до наказу МВС СРСР від 17 травня 1971 року № 0322, було засновано інформаційну службу, у складі Головного інформаційного центру МВС СРСР створено науково-дослідну лабораторію з розроблення проблем автоматизації управління, а власне центр перейменовано на Головний науково-дослідний центр управління та інформації МВС СРСР. Серед їхніх завдань було передбачено дослідження та оптимізацію процесів управління в системі ОВС на базі комплексного застосування сучасних математичних методів, обчислювальної техніки й засобів зв'язку, методичного і науково-технічного керівництва мережею інформаційних центрів МВС, УВС.

При МВС України на базі Першого спеціального відділу було створено Республіканський інформаційний центр, який 1974 року, згідно з постановою Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань науки і техніки, реорганізовано в Республіканський науково-дослідний інформаційний центр при МВС України. Стрімкий розвиток кібернетичної науки на початку 1990-х років зумовив необхідність наближення науки до потреб практики, створення актуальних банків даних ОВС. З огляду на

це, 1991 року на базі зазначеного підрозділу було створено Головне інформаційне бюро, яке згодом (1997 року) реорганізовано в Управління оперативної інформації.

Із 2002 року в складі МВС України почав функціонувати Департамент інформаційних технологій, який став правонаступником своїх попередників. 2007 року в міських, районних, лінійних ОВС України було створено сектори інформаційних технологій. У квітні 2011 року здійснено реорганізацію Управління інформаційних технологій в Управління інформаційно-аналітичного забезпечення, а з 2015 року – у Департамент інформаційних технологій МВС України. Ідеться про структурний підрозділ апарату МВС, що здійснює, координує та контролює інформаційне забезпечення діяльності структурних підрозділів апарату Міністерства та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовує і координує Міністр.

Адміністративно-правове регулювання діяльності інформаційних служб системи МВС слід визначити як специфічний правовий механізм, що передбачає єдність управлінських, правових і технічних засобів, методів, способів, форм, які дають змогу виконати поставлені завдання.

До основних функцій інформаційної служби належать такі:

– реалізація в межах компетенції МВС державної політики та пріоритетних напрямів створення сучасної інформаційної інфраструктури України;

– підвищення рівня інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України;

– забезпечення процесу підтримки управлінських рішень керівництвом Національної поліції України;

– об'єднання отриманої в процесі оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України інформації в єдиному інформаційному просторі з використанням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного і телекомунікаційного обладнання;

– протидія злочинності та проведення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;

– організація та здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової діяльності структурних підрозділів центрального апарату МВС, ГУ НП МВС;

– аналіз стану злочинності й підготовка аналітично-інформаційних матеріалів для прийняття управлінських рішень керівництвом МВС;

– систематизація збору, накопичення й актуалізації інформаційних обліків, що утворилися в процесі діяльності правоохоронних органів, формування централізованих інформаційних ресурсів;

– створення умов для захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах;

– надання інформаційних послуг фізичним та юридичним особам у межах законодавчих й інших нормативно-правових актів, які регулюють цю діяльність.

Інформаційні служби МВС України становлять складноструктуровану систему управління, що ґрунтується на чинних правових документах, дотримання норм яких є обов'язковим. Нормативно-правова база, передусім, охоплює Конституцію України, яка визначає, що діяльність правоохоронних органів держави здійснюється на основі відповідних законів (ст. 9) [6]; Кримінальний і Кримінальний процесуальний кодекси України, закони України «Про Національну поліцію», «Про державну таємницю», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», Постанову Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення в мережі Інтернету інформації про діяльність органів виконавчої влади», розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 15 травня 2013 року № 386-р та низку інших нормативно-правових актів.

Для ефективного функціонування інформаційних служб МВС України важливе значення має реалізація основного принципу гармонізації законодавства України з європейським правом, що має ґрунтуватися на узгодженні вітчизняного нормативно-правового забезпечення з міжнародними стандартами держав – членів Ради Європи та Європейського Союзу, котрі встановлюють стандартні принципи обробки персональних даних в автоматизованих системах [7].

Основними міжнародно-правовими документами у сфері діяльності інформаційних служб є ратифіковані Верховною Радою України: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські права, Директива Європейського парламенту та Ради Європи 95/46/ЄС «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних і вільним обігом цих даних» від 24 жовтня 1995 року, а також Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку, у яких проголошено невід'ємне право громадян на свободу інформації, непорушність основних прав людини та їх пріоритетність перед інтересами державних інституцій.

Завдання правоохоронних органів у сфері забезпечення інформаційної безпеки в контексті діяльності засобів масової інформації визначено в Указі Президента України від 3 травня 2014 року № 449/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і

оборони України від 28 квітня 2014 року "Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України"» та конкретизовано в наказі МВС України «Про деякі питання інформаційної безпеки України» від 19 серпня 2014 року № 840.

До відомчих нормативних актів, які регулюють діяльність інформаційних служб, належать Положення про Департамент інформаційних технологій МВС України, затверджене наказом МВС України від 14 грудня 2015 року № 1572, Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878, Положення про автоматизовану інформаційну систему оперативного призначення єдиної інформаційної системи, затверджене наказом МВС України від 20 жовтня 2017 року № 870. Крім того, для оптимізації взаємодії та зворотного зв'язку з громадянами в межах доручення МВС України від 2 вересня 2014 року № 18779/Ав визначено завдання щодо створення в соціальній мережі Facebook сторінок головних управлінь Національної поліції МВС України.

Загалом нормативно-правова база в галузі інформаційної діяльності забезпечує інтеграцію та сумісність баз даних, регулює процеси збирання, накопичення та передання інформації в системі правоохоронних органів, визначає правила щодо виконання технологічних процесів роботи з інформаційними банками даних, зокрема конкретизує відповідні терміни надходження й обробки інформації, вимоги до оформлення даних (повнота, вірогідність, актуальність тощо), використання інформації в службовій діяльності та персоналізує відповідальність за дотримання цих правил.

Накази з питань розроблення й упровадження інформаційних підсистем і технологій, матеріально-технічної підтримки інформаційного забезпечення можуть розробляти інформаційні підрозділи ГУ МВС в областях та їх галузеві служби за погодженням з інформаційною службою МВС України. Нормативно-правові акти щодо системи інформаційного забезпечення адаптують до чинного законодавства, його поточного стану, що відображається в службово-довідкових обліках системи. З огляду на технологічність, а отже, динамічність діяльності інформаційних служб, неможливо видати єдиний законодавчий акт, що охоплюватиме всі галузі застосування інформаційної підтримки правоохоронної діяльності. Це засвідчує потребу в удосконаленні чинного законодавства в цій сфері.

Отже, можна констатувати, що інфраструктура інформаційних служб МВС України є досить розгалуженою, що пов'язано з такими основними чинниками, як: наявність широкого

спектру носіїв інформації; різноманітність інформації за видом і правовим режимом доступу, яка циркулює в практичних підрозділах; наявність значної кількості зовнішніх джерел інформації, територіальна розгалуженість.

Оптимізація діяльності інформаційних служб системи МВС України передбачає проведення наукових досліджень у сфері адміністративно-правового регулювання, зокрема виявлення нагальних проблем у сфері практики, проведення конференцій, круглих столів, спеціалізованих нарад й обговорень, розроблення обґрунтованих методичних рекомендацій щодо можливості модернізації наявної або створення принципово нової системи інформаційного забезпечення, упровадження нових форм накопичення, оброблення та використання інформаційних ресурсів.

Висновки. Адміністративно-правове регулювання діяльності інформаційних служб системи МВС України нині активно змінюється: триває формування нормативно-правової бази, трансформація принципів та оновлення інструментів діяльності інформаційних служб системи МВС у контексті надання спеціалізованих послуг як працівникам Національної поліції, так і членам громадянського суспільства в електронному вигляді. Ефективному функціонуванню інформаційних служб системи МВС сприятиме постійний моніторинг проблемних аспектів професійної діяльності, вивчення нормативних документів, технічних розробок у сфері інформатизації та комп'ютерних технологій, використання новітніх інформаційно-програмних ресурсів, методичне вдосконалення діяльності, практична підготовка та перепідготовка фахівців за європейськими стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19. – Назва з екрана.

2. Єсімов С. С. Інформаційно-аналітична діяльність МВС України як об'єкт правового регулювання [Електронний ресурс] / С. С. Єсімов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2017. – № 1. – С. 184–195. – Режим доступу: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/01_2017/21.pdf. – Назва з екрана.

3. Бондар В. С. Концептуальні основи вдосконалення організації інформаційних систем у діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс] / В. С. Бондар // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 6. – Т. 2. – С. 25–28. – Режим доступу: http://www.academia.edu/36275301/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A6%D0%95%D0%9F%D0%A2%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%86. – Назва з екрана.

4. Про доступ до публічної інформації [Електронний ресурс] : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17. – Назва з екрана.

5. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ [Електронний ресурс] : підручник / В. М. Плішкін ; за ред. Ю. Ф. Кравченка. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – 702 с. – Режим доступу: http://lawdiss.org.ua/books/146.doc.html. – Назва з екрана.

6. Конституція України [Електронний ресурс] : Основний Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр. – Назва з екрана.

7. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "On National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19 [in Ukrainian].

2. Yesimov, S.S. (2017). Informatsiino-analitychna diialnist MVS Ukrainy yak obiekt pravovoho rehuliuvannia [Information-analytical activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as an object of legal regulation]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs, 1,* 184-195. Retrieved from http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/01_2017/21.pdf [in Ukrainian]

3. Bondar, V.S. (2015). Kontseptualni osnovy vdoskonalennia orhanizatsii informatsiinykh system u diialnosti pravookhoronnykh orhaniv [Conceptual bases for improving the organization of information systems in the activities of law enforcement agencies]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University, 6,* 25-28. Retrieved from http://www.academia.edu/36275301/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A6%D0%95%D0%9F%D0%A2%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%86 [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy "Pro dostup do publichnoi informatsii": vid 13 sich. 2011 r. No. 2939-VI [Law of Ukraine "On Access to Public Information" from January 13, 2011, No. 2939-VI]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 [in Ukrainian].

5. Plishkin, V.M. (1999). *Teoriia upravlinnia orhanamy vnutrishnikh sprav [The theory of management of internal affairs].* Yu.F. Kravchenko (Ed.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy. Retrieved from http://lawdiss.org.ua/books/146.doc.html [in Ukrainian].

6 Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy "Pro informatsiiu": vid 2 zhovt. 1992 r. No. 2657-XII [Law of Ukraine "On Information" from October 2, 1992. No. 2657-XII]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 30.04.2018

Bulaiev V. – Researcher of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Laws and Administrative Measures on Information Services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

The article covers the topical issues of the analysis of the legal and regulatory framework of the state communicative policy, the main goals, functions and tasks of the information services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the effectiveness of the use of information systems in the activity of law enforcement bodies, the use of information and communication technologies in the implementation of tasks by law enforcement bodies of the Ministry of Internal Affairs. The orientation of civil society, the course on the association of Ukraine with the European Union and the realities of the socio-political situation in the state significantly increased the requirements for the provision of professional services by law enforcement agencies. Openness and publicity are the main principles of the activities of the units of the National Police. The conceptual ideas of humanizing the activities of the police reinforce the partnership model of police and society relations, the legislator takes into account the necessity of observance of human and citizen's rights and freedoms, and ensuring the security of the individual. Full performance of the functions of the units of the National Police of Ukraine is impossible without proper information support, coordinating, co-ordinating and co-operating efforts to identify and achieve the objectives of the fight against crime through its assistance. Information services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine provide information support to practical units in the disclosure and prevention of crime, the establishment and tracing of criminals, provide multi-purpose statistical, analytical and background information. A prerequisite for increasing the effectiveness of using information systems in law enforcement agencies is the search for fundamentally new ways of organizing work with information resources, the standardization of which is aimed at creating and harmonizing a single information space of law enforcement bodies necessary for obtaining in real time basic information necessary for integrated information criminal offenses and those who committed them. Infrastructure of the information services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is diverse and ramified, which is connected with such main factors as: territorial branching; availability of a wide range of information carriers; variety of information by type and legal access regime circulating in practical units; the existence of a large number of external sources of information. For effective functioning of the information services of the Ministry of Internal Affairs, it is considered necessary to continuously monitor the problem aspects of professional activity, study normative documents, technical developments in the field of informatization and computer technologies, use of the latest information and software resources, methodological improvement of activities, practical training and retraining of specialists on the basis of European standards.

Keywords: informational and communicative activity; public information; police and society; administrative and legal regulation of the activity of information services of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; preparation of analytical and informational materials; provision of information services to individuals and legal entities; informational security.

ТЕОРЕТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЗНАВСТВА

УДК 343.915

Джужа О. М. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: adzhuzha@gmail.com; **ORCID 0000-0002-3107-146**

Проблемні аспекти кримінологічної ювенології

Розглянуто особливості захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, злочинності неповнолітніх як складного соціального явища та запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні або стосовно них. Досліджено понятійний апарат кримінологічної ювенології, питання ювенальної кримінальної політики, ювенальної кримінальної юстиції, а також методи віктимологічного запобігання злочинам проти неповнолітніх. ***Мета*** *статті – проаналізувати напрями діяльності міжнародної спільноти щодо захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, підвищення ефективності протидії злочинності неповнолітніх. Висвітлено основні здобутки ювенальної кримінальної політики, елементами якої є: ювенальна кримінальна юстиція (центральною ланкою є суди для неповнолітніх); ювенальний кримінальний процес; ювенальне кримінальне право; кримінологічна ювенологія; ювенальне кримінально-виконавче право. Проаналізовано становлення кримінологічної ювенології як підгалузі кримінологічної науки про злочинність неповнолітніх. Окреслено проблемні аспекти та перспективи розвитку ювенальної кримінальної юстиції. Увагу акцентовано на тому, що державні та громадські інститути ювенальної спрямованості використовують матеріали розробок кримінологів під час планування та організації профілактичної роботи, у процесі слідства та судового розгляду. З-поміж них слід виокремити такі: підрозділи ювенальної поліції, слідчі-ювеналісти, співробітники виховних колоній, центрів тимчасового утримання неповнолітніх і дітей, працівники дитячих навчально-виховних установ закритого й відкритого типу. Констатовано, що вивчення причин, чинників, обставин, які детермінують ювенальну злочинність, в умовах реформ видається особливо актуальним. Методика вивчення та запобігання цим різновидам злочинності становить цілісну систему, передбачає участь численних суб'єктів і має спільну мету – підвищення ефективності діяльності з протидії злочинності, зниження рівня криміналізації підліткового середовища.* ***Висновки.*** *Розв'язання проблеми захисту дітей від злочинних посягань дорослих осіб та їх підбурювальної діяльності передбачає об'єднання зусиль державних і громадських інститутів, а також розроблення послідовної кримінологічної політики у сфері запобігання ювенальній злочинності.*

Ключові слова: кримінологічна ювенологія; неповнолітній; ювенальна кримінальна політика; ювенальна кримінальна юстиція; ювенальне кримінальне право; ювенальний кримінальний процес; ювенальне кримінально-виконавче право.

© Джужа О. М., 2018

Постановка проблеми. З метою об'єднання зусиль міжнародної спільноти для захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, підвищення ефективності протидії злочинності в 80–90-х роках XX ст. було прийнято нормативні акти, у яких викладено рекомендації щодо розроблення та здійснення ювенальної кримінальної політики. Зокрема, до міжнародних документів належать:

– Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року, яка затвердила Стандартні мінімальні правила («Пекінські правила») стосовно здійснення правосуддя щодо неповнолітніх;

– Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року;

– Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 1 грудня 1990 року, що містить керівні принципи ООН із запобігання злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді) тощо.

Успіхи протидії злочинності на рівні світового співтовариства в XX–XXI ст. пов'язані, передусім, із розвитком ювенальної кримінальної політики, складовими якої є:

– ювенальна кримінальна юстиція, центральною ланкою якої є суди для неповнолітніх;

– ювенальний кримінальний процес;

– ювенальне кримінальне право;

– кримінологічна ювенологія;

– ювенальне кримінально-виконавче право.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розвиток кримінологічної ювенології значний внесок зробили як іноземні, так і вітчизняні кримінологи, серед яких: А. П. Амінов, Ю. М. Антонян, М. І. Вєтров, М. І. Гернет, А. І. Долгова, В. Д. Єрмаков, В. С. Жигарьов, А. І. Коновалова, Н. Ф. Кузнєцова, І. П. Лановенко, В. В. Лунєєв, П. І. Люблінський, А. І. Міллер, Г. М. Миньковський, П. П. Михайленко, Є. С. Назимко, Г. І. Фільченко, В. Ф. Фріденберг, Є. І. Цимбал, Д. Д. Шестаков та ін.

Водночас питання вдосконалення ювенальної кримінальної політики, зокрема ювенальної кримінології, постійно потребують доопрацювання та вдосконалення. Зазначене й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті – проаналізувати напрями діяльності міжнародної спільноти в діяльності щодо захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, підвищення ефективності протидії злочинності неповнолітніх. Основними досягненнями у сфері ювенальної кримінальної політики слід вважати розроблення

таких її елементів: ювенальна кримінальна юстиція (центральною ланкою є суди для неповнолітніх); ювенальний кримінальний процес; ювенальне кримінальне право; кримінологічна ювенологія; ювенальне кримінально-виконавче право. Нині триває становлення кримінологічної ювенології як підгалузі кримінологічної науки про злочинність неповнолітніх. Актуальною є проблематика перспектив розвитку ювенальної кримінальної юстиції, що засвідчує посилений інтерес до неї кримінологів. Державні та громадські інститути ювенальної спрямованості використовують матеріали розробок кримінологів під час планування та організації профілактичної роботи, у процесі слідства й судового розгляду. З-поміж них слід виокремити такі: підрозділи ювенальної поліції, слідчі-ювеналісти, співробітники виховних колоній, центрів тимчасового утримання неповнолітніх і дітей, працівники дитячих навчально-виховних установ закритого й відкритого типу тощо.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах відбувається становлення кримінологічної ювенології як підгалузі кримінологічної науки про злочинність неповнолітніх. Перспективність її розвитку є беззаперечною, а матеріали досліджень затребувані практикою.

У підручниках із кримінології в особливій (спеціальній) частині здебільшого є розділ (глава), у якому розглянуто питання ювенології. Однак окреслена проблематика потребує детальнішого дослідження питань, пов'язаних зі злочинністю неповнолітніх (дітей), а також запровадження спеціального курсу «Кримінологічна ювенологія» для підготовки фахівців у закладах вищої освіти юридичного та педагогічного профілів.

Термін «ювенальний» (лат. *juveniles* – юний) означає статево незрілий. Очевидно, що етимологія поняття «ювенальний» пов'язана з ювеналією – святом на честь давньоримської богині юності Ювенти [1].

У науковій і навчальній літературі запропоновано визначення злочинності неповнолітніх, обґрунтовано концепцію щодо значущості її виокремлення.

На думку І. П. Лановенка, П. П. Михайленка, проблема злочинності неповнолітніх завжди була архіактуальною для кримінології [2, с. 48].

Відомий кримінолог В. В. Лунєєв вважає, що протидія девіаціям неповнолітніх – найголовніше кримінологічне завдання суспільства [3, с. 736].

Позиції більшості іноземних кримінологів щодо цієї проблеми збігаються з поглядами вітчизняних авторів [4].

Кримінологічна ювенологія сформувалася як складова загальної кримінології, джерелом її розвитку були психолого-педагогічні теорії про виховання дітей і юнацтва.

У межах кримінологічної ювенології розробляють методи віктимологічного запобігання злочинам проти неповнолітніх. Також з'явилася підгалузь кримінологічної ювенології – віктимологічна ювенологія – вчення, сукупність знань про жертву в юнацькому віці.

Перш ніж сформулювати визначення кримінологічної ювенології, слід розглянути, що вивчає цей науковий напрям. Зокрема, вона досліджує злочинність неповнолітніх як складне соціальне явище (стан, особливості, кількісні та якісні характеристики злочинності дітей).

Предметом кримінологічної ювенології є виключно особи віком до 18-ти років.

Детермінантами загальної злочинності є 200–250 криміногенних факторів. Злочинність дітей не є винятком. Кримінологічна ювенологія, досліджуючи причиновість злочинності дітей, ураховує визначальну рису ювенальної злочинності, яка полягає в тому, що вона є поштовхом для розвитку загальної злочинності.

Частина криміногенних факторів має цільову спрямованість, тобто вони впливають тільки на формування ювенальної злочинності. Причому умови криміналізації підліткового середовища поширюються на дітей до досягнення ними відповідного віку. Кримінологічна ювенологія вивчає особу неповнолітніх девіантів, а також тих дітей, які вчиняють правопорушення та небезпечні діяння до досягнення віку притягнення до кримінальної відповідальності.

Автори кримінологічних досліджень у сфері ювенальної злочинності послуговуються різними загальнонауковими та спеціальними методами.

Останніми роками деякі вчені акцентують увагу на необхідності розвитку приватних методик запобігання різним видам злочинів і злочинності, що на наше переконання, безпосередньо стосується і ювенології.

Кримінологічна ювенологія використовує базові поняття, прийняті ООН та іншими міжнародними інститутами, серед яких: протидія злочинності, попередження, профілактика, запобігання, припинення. Водночас кримінологи-ювеналісти пов'язують їх саме з молодіжним середовищем.

Приватна методика запобігання злочинам у цій сфері вирізняється багатоелементністю. Зокрема, сформувалися самостійні напрями запобігання:

– корисливій і корисливо-насильницькій злочинності;
– злочинам проти особи;
– груповій злочинності;
– наркоманії та наркозлочинності;
– злочинному рецидиву серед неповнолітніх.

Методика вивчення та запобігання цим різновидам злочинності становить цілісну систему, передбачає участь численних суб'єктів, має на меті підвищення ефективності діяльності в напрямі протидії ювенальній злочинності, зниження рівня криміналізації підліткового середовища.

Жертву цієї категорії злочинів вивчає віктимологія – підгалузь кримінології. Попри розбіжності в поглядах учених щодо статусу віктимології, цілком закономірним є виокремлення віктимологічної ювенології як підгалузі кримінологічної ювенології та загальної кримінологічної віктимології.

Дедалі актуальнішим є розроблення заходів у межах ювенального віктимологічного запобігання злочинам проти дітей. Дітям і підліткам притаманна підвищена віктимність – схильність стати жертвою ґвалтівника, сімейного хулігана, дорожньо-транспортного злочину. У кримінологічній літературі обґрунтовують позицію щодо визнання жертвами дітей, залучених до вчинення злочину дорослими особами.

Визначення кримінологічної ювенології ґрунтується на дефініції загальної кримінології. Загальновизнаним є тлумачення, згідно з яким це наука про злочинність як складне соціальне явище, її причини, особу злочинця та заходи щодо запобігання злочинам.

Іноземні кримінологи науку кримінологію вважають соціологією злочинності (США, Велика Британія), відносять до системи природничих наук (Німеччина, Італія та Франція).

Наша позиція збігається з думкою більшості вітчизняних кримінологів, які розглядають кримінологію як самостійну юридичну, соціально-правову науку про злочинність.

Кримінологічна ювенологія успадкувала низку властивостей загальної кримінології, що стосуються предмета, цілей, завдань, методів дослідження тощо.

Таким чином, кримінологічна ювенологія – це галузь соціально-правової науки про злочинність дітей, її причини й умови, особу злочинця та жертву, загальносоціальні, спеціальні й індивідуальні заходи щодо запобігання девіантній і злочинній

поведінці, захисту від посягань дорослих злочинців [5], а також розроблення комплексного запобіжного впливу на ювенальну злочинність загалом.

Кримінологічній ювенології притаманні специфічні ознаки, на підставі яких її можна виокремити із загальної кримінології як спеціального курсу:

– особливий об'єкт кримінологічних досліджень – особа підлітка з її специфічними ознаками, особливостями поведінки;

– особливе мікросередовище дитини з його впливом на особу та поведінку. Це сім'я, школа, дозвілля, найближче оточення, робота; важливе значення виховання і впливу дорослих;

– розроблення системи заходів запобігання поведінці, що відхиляється від норми (девіантної), бездоглядності та правопорушенням неповнолітніх [6].

Превентивна частина кримінологічної ювенології безпосередньо пов'язана з ювенальною юстицією [7] в межах її запобіжного впливу на особу, її поведінку, а також із кримінальним правом і його галуззю – кримінальним ювенальним правом. Їх об'єднує загальна правова база – неповнолітні суб'єкти [8; 9].

Кримінологічна ювенологія ґрунтується на чинному кримінальному законодавстві, ураховує особливості й види покарань, застосування виховних заходів.

Правова база ювенальної юстиції та ювенального кримінального процесу, кримінально-виконавчого права об'єднана загальним матеріальним правом – кримінальним ювенальним правом [10].

Досліджуючи причини й умови злочинності підлітків, передусім – злочинного рецидиву, кримінологічна ювенологія активно використовує матеріали судової та кримінально-виконавчої практики.

Упровадження здобутків науки у процес дослідження чинників, які детермінують злочинність дітей, є важливою умовою ефективної протидії злочинності. Цьому сприяє спеціалізація слідчих, суддів, працівників Національної поліції, ювенальної превенції, підготовка та перепідготовка їх у ювенальних центрах закладів вищої освіти.

Кримінологічна ювенологія використовує не тільки кримінально-правову, а й адміністративно-правову, цивільно-правову, демографічну, економічну статистику. Педагогіка, психологія, соціологія, наркологія забезпечують підґрунтя для кримінологічної ювенології під час вивчення осіб, схильних до

вчинення злочинів, або тих, які їх учинили, а також розроблення заходів запобіжно-профілактичного спрямування.

Методологічною основою як загальної, так і кримінологічної ювенології є матеріалістична діалектика. Тому дослідження джерельної бази злочинності, зокрема ювенальної її частини, слід здійснювати в межах історичного, матеріально-діалектичного підходів.

Кримінологічна ювенологія як прикладна наука розвивається відповідно до потреб практики в конкретній державі, під впливом історично обумовлених чинників й обставин.

У зв'язку із зазначеним, можна сформулювати такі завдання ювенальної кримінологічної віктимології:

– вивчення рівня, структури, динаміки, географії та особливостей злочинності дітей;

– дослідження криміногенних та антикриміногенних чинників (детермінант), що створюють передумови для зростання або зниження рівня ювенальної злочинності, насамперед – в умовах загального реформування [11];

– аналіз особливостей особи девіантів і злочинців. Вік, стать, морально-правова, соціальна характеристика неповнолітніх, які вчинили злочин, мають істотне значення в контексті специфіки регіону. Висновки, матеріали досліджень кримінологів-ювенологів необхідні для обрання правильних напрямів, концентрації зусиль суб'єктів у запобіганні ювенальній злочинності [12];

– забезпечення захисту дітей від злочинних посягань дорослих осіб та їх підбурювальної діяльності. За даними нашого дослідження, понад 75 % підлітків потрапляють у виховну колонію внаслідок учинення злочинів спільно з дорослими правопорушниками.

Підвищена віктимність дітей полягає в схильності не тільки стати жертвою злочину, а й виявитися втягнутим у вчинення злочину в співучасті з іншими особами або самостійно.

Висновки. Дослідження та забезпечення позитивного іноземного досвіду у сфері захисту дітей від злочинних посягань дорослих осіб та їхньої підбурювальної діяльності, його апробація за участю та науковим супроводом кримінологів-ювенологів. Кримінологічна ювенологія потребує комплексного підходу до вивчення її проблемних аспектів, а також приватних методик вивчення кримінологічних питань.

Реалізація завдань щодо захисту дітей від злочинного посягання дорослих осіб та їх підбурювальної діяльності безпосередньо залежить від поєднання зусиль державних і громадських інститутів, а також розроблення послідовної кримінологічної політики у сфері запобігання ювенальній злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Норинт, 2001. – 610 с.

2. Борьба с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность / [И. П. Лановенко, Т. С. Барило, Ф. Г. Бурчак и др.] ; под общ. ред. И. П. Лановенка. – Киев : Наук. думка, 1986. – 256 с.

3. Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии : учебник : в 2 т. – М. : Юрайт, 2013. – Т. 2 : Особенная часть. – 872 с.

4. Криминология и профилактика преступлений : курс лекций / [О. П. Колченогова и др.]. – Минск : Акад. МВД Республики Беларусь, 2012. – 231 с.

5. Гультбай М. М. Особливості вітчизняної моделі ювенальної юстиції [Електронний ресурс] / М. М. Гультбай // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 12. – С. 24–27. – Режим доступу: http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500&. – Назва з екрана.

6. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие. – СПб. : Дело ; Питер, 2000. – 272 с.

7. Пилипчук П. П. На шляху до ювенальної юстиції / П. П. Пилипчук // Вісник Верховною суду України. – 2004. – № 5. – С. 2–3.

8. Савченко А. Предпосылки введения в регионе ювенальной юстиции / А. Савченко // Законность. – 2007. – № 1. – С. 43–47.

9. Северин О. Ювенальна юстиція: актуальність створення і розвитку в Україні та за кордоном / О. Северин // Право України. – 2006. – № 10. – С. 80–86.

10. Шевченко Т. В. Про деякі питання створення ювенальної юстиції та впровадження відновного правосуддя в Україні (кримінально-правовий аспект) / Т. В. Шевченко // Вісник Верховного суду України. – 2006. – № 9. – С. 36.

11. Мелешко Н. М. Методика проведения практических занятий по дисциплине «Основы ювенальной юстиции» / Н. М. Мелешко, Л. Н. Андрющенко // Юридическое образование и наука. – 2007. – № 1. – С. 24–29.

12. Ліпкан В. Окремі аспекти кримінологічної характеристики ювенотероризму (підліткового тероризму) / В. Ліпкан // Право України. – 2002. – № 4. – С. 77–82.

REFERENCES

1. *Bolshoi encyklopedicheskii slovar [Big Encyclopedic Dictionary].* (2001). (2nd ed., rev.). SPb.: Norynt [in Russian].

2. Lanovenko, I.P., Barylo, T.S., & Burchak, F.G. (et al.). (1986). *Borba s vovlecheniem nesovershennoletnih v prestupnuiu deiatelnost [Fighting the involvement of minors in criminal activity].* I.P. Lanovenko (Eds.). Kiev: Nauk. dumka [in Russian].

3. Lunev, V.V. (2013). *Kurs mirovoi i rossiiskoi kriminologii [The course of world and Russian criminology].* (Vols. 2). Moscow: Yurait [in Russian].

4. Kolchenogova, O.P. (et al.). (2012). *Kriminologia i profilaktika prestuplenii [Criminology and crime prevention].* Minsk: Akad. MVD Respubliki Belarus [in Russian].

5. Hultbai, M.M. (2005). Osoblyvosti vitchyznianoi modeli yuvenalnoi yustytsii [Features of the domestic model of juvenile justice]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy, Bulletin of the Supreme Court of Ukraine, 12,* 24-27. Retrieved from http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/FD13963E350840C5C225710100399CD1?Ope

nDocument&CollapseView&RestrictToCategory=FD13963E350840C5C225710100399CD1&Count=500& [in Ukrainian].

6. Melnikova, E.B. (2000). *Yuvenalnaia yustycia: problemy ugolovnogo prava, ugolovnogo processa i kriminologii [Juvenile justice: problems of criminal law, criminal procedure and criminology].* SPb.: Delo; Piter [in Russian].

7. Pylypchuk, P.P. (2004). Na shliakhu do yuvenalnoi yustytsii [On the way to juvenile justice]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy, Bulletin of the Supreme Court of Ukraine, 5,* 2-3 [in Ukrainian].

8. Savchenko, A. (2007). Predposulki vvedeniia v regione yuvenalnoi yusticyi [Background to the introduction of juvenile justice in the region]. *Zakonnost, Legality, 1,* 43-47 [in Russian].

9. Severyn, O. (2006). Yuvenalna yustytsiia: aktualnist stvorennia i rozvytku v Ukraini ta za kordonom [Juvenile Justice: Actuality of Creation and Development in Ukraine and Abroad]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 10,* 80 [in Ukrainian].

10. Shevchenko, T.V. (2006). Pro deiaki pytannia stvorennia yuvenalnoi yustytsii ta vprovadzhennia vidnovnoho pravosuddia v Ukraini (kryminalno-pravovyi aspekt) [On some issues of juvenile justice creation and introduction of restorative justice in Ukraine (criminal-legal aspect)]. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy, Bulletin of the Supreme Court of Ukraine, 9,* 36 [in Ukrainian].

11. Meleshko, N.M., & Andriuscenko, L.N. (2007). Metodika provedenia prakticheskih zaniatii po discipline "Osnovu yuvenalnoi yustycii" [The method of conducting practical classes in the discipline "Fundamentals of juvenile justice"]. *Yuridicheskoe obrazovanie i nauka, Legal education and science, 1,* 24-29 [in Russian].

12. Lipkan, V. (2002). Okremi aspekty kryminolohichnoi kharakterystyky yuvenoteroryzmu (pidlitkovoho teroryzmu) [Separate aspects of the criminological characteristics of juvenile terrorism (teenage terrorism)]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 4,* 77-82 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2018

Dzhuzha O. – Doctor of Law, Professor, Chief Researcher Fellow of the Scientific and Research Work Unit of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: adzhuzha@gmail.com; **ORCID 0000-0002-3107-146**

Problematic Aspects of Criminological Juvenology

The article provides the aspects of protection of the rights, juvenile offenders as a complex social phenomenon and the prevention of crimes committed by minors, and in relation to them. The conceptual apparatus of criminological juvenology, the issue of juvenile criminal policy, juvenile criminal justice, as well as methods of victimological prevention of crimes against minors are disclosed. The purpose of the article is to analyze the ways of the international community iabout protecting of the rights and legitimate interests of minors, increasing the effectiveness in combating the crime. The main achievements of juvenile criminal policy, the elements of which are: juvenile criminal justice (the central link is the juvenile courts); juvenile criminal process; juvenile criminal law; criminological juvenology; Juvenile Criminal Execution Law. The development of criminological juvenology as a sub-sector of the criminological science on juvenile delinquency is analyzed. The problem aspects and prospects of juvenile

criminal justice development are outlined. The emphasis is placed on the fact that state and public institutions of juvenile orientation use the materials of the development of criminologists during the planning and organization of preventive work, in the process of investigation and trial. These include subdivisions of the juvenile police, investigators, juvenalists, employees of educational colonies, temporary detention centers for minors, children, employees of children educational institutions of closed and open type, and others. It was found out that the study of the causes, factors, circumstances that determine juvenile crime, in the conditions of reforms seems particularly relevant. The method of studying and preventing these types of crime is an integral system, involves the participation of numerous actors and has the common goal of increasing the effectiveness of counteraction to crime, reducing the level of criminalization of the teenager`s environment. The solution of the problem of protecting children from criminality from the side of adults and their incitement activities involves combining efforts of state and public institutions, as well as the development of a consistent criminological policy in the field of juvenile delinquency prevention.

Keywords: criminological juvenology; minor; juvenile criminal policy; Juvenile Criminal Justice; juvenile criminal law; juvenile criminal process; Juvenile Criminal Execution Law.

УДК 342.571

Заяць Н. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: natalie.zaiats@gmail.com; **ORCID 0000-0002-1530-4141**

Основні види діяльності народу з реалізації безпосередньої демократії

Розглянуто проблему участі народу в обговоренні та прийнятті рішень з метою втілення в життя конституційного принципу народовладдя в Україні. Прямою демократією в цьому контексті визнано не стільки демократичне врядування, скільки способи участі народу в процесі державного управління. Доведено, що важливе значення в цьому процесі має участь громадськості в управлінні державою, вихованні населення, контролі за діяльністю посадових осіб, співпраці посадовців з населенням. За цих умов народ приділяє особливу увагу самоосвіті, вихованню, цікавиться політичною ситуацією в країні, науковим прогресом. Аргументовано, що без долучення громадянського суспільства до процесу розбудови правової держави неможливо розв'язати складні проблеми, що постають нині перед країною. Встановлено, що здатність народу бути носієм суверенітету та єдиним джерелом влади сприяє розвитку української державності, оновленню та подальшому становленню інститутів влади. Виключно народові належить право визначати та змінювати конституційний лад в Україні. Це право не можуть узурпувати держава, її органи або посадові особи. Такі види діяльності народу, як установча, правотворча й контрольна, є невід'ємними елементами механізму здійснення влади в державі, що розвивається демократичним шляхом. Обґрунтовано актуальність дослідження таких видів діяльності з позиції вивчення правової сутності безпосереднього здійснення народом влади. Адже аксіологічний зміст управління державою на демократичних засадах передбачає взаємне визнання інтересів і договірний процес взаємодії в суспільстві для збереження та подальшого його розвитку, досягнення загального блага та блага конкретного громадянина.

Ключові слова: демократія; народовладдя; влада народу; джерело влади; установча діяльність; правотворча діяльність; контрольна діяльність.

Постановка проблеми. Дослідження видів і форм здійснення влади народу є актуальним напрямом правових досліджень як у сфері загальних питань теорії держави та права, так і в галузі конституційного й міжнародного права. У сучасних умовах трансформації державного ладу дедалі вагомішого значення набувають саме контрольно-наглядові механізми. Питання контролю за владою є надзвичайно актуальним, оскільки наша держава відходить від патерналістської концепції, унаслідок чого відбувається зміна парадигми: від держави, що «опікується» суспільством, до держави, яка функціонує в його інтересах, а саме забезпечує нормальне функціонування та розвиток громадянського суспільства.

© Заяць Н. В., 2018

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена проблематика постійно є предметом обговорення як політиків, так і громадськості у зв'язку з активізацією нової хвилі конституційного процесу в Україні; як наукова категорія вона постійно привертає увагу державознавців. Так, питання здійснення влади народом відображено в дослідженнях українських конституціоналістів Ю. Г. Барабаша, В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук, М. О. Теплюка, В. Л. Федоренка, В. М. Шаповала, О. І. Ющика та ін. Наслідком конституювання нового суспільного ладу, яке відбувається нині в Україні, є впровадження нових форм реалізації влади народу, наповнення їх новим змістом.

У статті висвітлено форми безпосередньої демократії через різноманітні види діяльності народу зі здійснення влади в Україні. Реалізація влади народом означена наявністю послідовних, взаємозумовлених, урегульованих матеріальними та процесуальними конституційно-правовими нормами видів діяльності народу щодо утвердження України як демократичної та правової держави.

Метою цієї публікації є дослідження особливостей взаємодії народу з органами державної влади шляхом висвітлення змісту основних видів його діяльності зі здійснення власне управлінських функцій.

Виклад основного матеріалу. Феномен народовладдя є дуалістичним за своєю сутністю: він ґрунтується на двох явищах – владі й народі. Сучасне конституційне право передбачає, що народ, попри відсутність реальних владних повноважень, сприяє прийняттю публічно-владних рішень, у чому, власне, виявляється демократія як конкретні форми участі громадян у державному управлінні (від форм безпосередньої демократії до системи формування представницьких органів державної влади). У зв'язку із цією дуалістичною позицією «влада – народ», традиційно увагу більшості дослідників привертає саме перша складова – влада. Проте сутність визначення прямої демократії полягає в змістовому наповненні не лише поняття влади, а й категорії «народ», адже демократія – це не лише форма чи спосіб реалізації влади, а й народ, в інтересах якого цю владу реалізують. У Конституції України визначено, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Закріплення цієї норми стало важливим кроком у демократизації суспільства й держави. Від того, наскільки точно буде визначено категорію «народ», залежить оптимальність окреслення обсягу суб'єктивних прав, які народ може безпосередньо реалізувати, а також встановлення законодавцем

предмета правового регулювання, визнання значущості прямої демократії в суспільстві.

Найбільш поширеним нині є тлумачення поняття «народ» як сукупності громадян або спільноти індивідів, що становить народ завдяки громадянському суспільству. Таким чином, влада народу – це влада не абстрактного співтовариства, а залучення до її здійснення кожного громадянина. Ідея народу нині вже не відповідає суто ідеї більшості, існуванню певної маси. Народ називають «віртуальним образом», який не охоплює поняття більшості. Його визначають, навпаки, ґрунтуючись на понятті меншості, нової форми вияву соціального. Народ як цілісність неможливо сприймати відокремлено, він виявляється в трьох видах: народ електоральний (передбачає розподіл на більшість і меншість); народ соціальний (є сукупністю протестів та ініціатив будь-якого характеру); народ-принцип (спирається на постмодерністське бачення суб'єкта права як найконкретнішої людини) [1, с. 175].

Демократія бере початок з народу та співпрацює з ним. Сутність демократії в різні історичні періоди є неоднозначною. Так, К. Ясперс стверджує: «Ми цілком інакше сприймаємо демократію, ніж Платон. Для нас провідною є думка Канта та ідеї основоположників демократії (англосаксів, швейцарців, голландців). Кант розвинув принципи того, що сам назвав республіканським управлінням, а ми іменуємо демократією. Наше завдання полягає в тому, щоб сприяти освіченості народів, завдяки чому вони ставатимуть поміркованішими, розумнішими, відповідальнішими» [2].

Установча діяльність народу. Надзвичайно важливим видом діяльності народу, спрямованим на безпосереднє здійснення належної йому влади, є установча діяльність. Її зміст можна визначити як спосіб впливу на поведінку людей через запровадження, утвердження, узаконення, установлення певного суспільного стану речей, правового порядку в суспільстві. Здійснюючи установчу діяльність, народ визначає форму державного правління чи територіального устрою, вирішує, у якій державі хоче жити, тощо. Усі інші види діяльності народу є логічним продовженням саме установчої діяльності, спрямовані на її юридичне оформлення, захист, контроль за виконанням ухвалених рішень.

У рішенні від 3 жовтня 1997 року № 4-зп Конституційний Суд України визначив сутність Конституції України як акта установчої влади та належність цієї влади суверену – народу України. У цьому рішенні Суд наголосив на єдності, первинності та

невідчужуваності влади народу: «В Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України».

Важливою ознакою установчої діяльності народу також є можливість встановлення та зміни конституційного ладу. У рішенні від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005, даючи офіційне тлумачення положень ст. 5 Конституції України, Суд зазначив, що «згідно з Конституцією України, держава, її органи, посадові особи не мають права визначати конституційний лад в Україні, яке належить виключно народові України», «із нормативно-правового змісту положень ч. 2, 3 ст. 5 Основного Закону України, за яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, народові належить виключне право визначати та змінювати конституційний лад в Україні, випливає, що народ має право приймати нову Конституцію України» [3]. Ознака належності установчої діяльності тільки народу передбачена третім абзацом п. 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008, де передбачено спосіб безпосередньої діяльності народу щодо визначення основ конституційного ладу: «народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад у державі шляхом прийняття Конституції України в порядку, який має бути визначений Конституцією та законами України» [4].

Отже, Суд конституціоналізував одне з основних завдань установчої діяльності народу – становлення та зміну конституційного ладу в Україні шляхом прийняття Конституції, однак за особливих умов реалізації цього припису, а саме «у порядку, який має бути визначено Конституцією та законами України», що звісно, дещо суперечить нормам Конституції та попереднім правовим позиціям Конституційного Суду, зокрема щодо прийняття народом Основного Закону.

Слід зважати й на те, що установча діяльність народу може сягати за межі реалізації результатів такої діяльності в межах держави, а отже, в окремих випадках передбачати позадержавний механізм реалізації. Відбувається це, наприклад, тоді, коли народ у мирний спосіб демонструє свою волю щодо бажання приєднатися до іншого народу, держави, створити

абсолютно іншу державу тощо. Прикладом такої діяльності було проведення 1 грудня 1991 року всеукраїнського референдуму, на якому вирішували питання про підтвердження Акта проголошення незалежності України.

За своєю сутністю та функціональними характеристиками установча влада відрізняється від влади законодавчої, повноваженнями якої є прийняття, скасування або зміна звичайних законів, статутів чи кодексів. Висвітлюючи установчу владу народу, слід зважати не стільки на її формальне закріплення, скільки на реальну можливість народу здійснювати установчий вплив на суспільні відносини, пов'язані з реалізацією публічної влади. Так, Ю. Барабаш зауважує, що наразі «залишається відкритим питання про те, наскільки обов'язковою для українського народу є процедура внесення змін до Конституції України, передбачена розділом XIII. Адже за формальними ознаками вимога дотримуватися цієї процедури стосується, передусім, органів публічної влади (наприклад, як це передбачено п. 1 ст. 85 Конституції щодо парламенту) [5]. Тому існування установчої влади народу зумовлене можливістю безперешкодно, відповідно до законів, здійснювати своє повновладдя, безпосередньо приймаючи правові акти й рішення установчого характеру.

Серед форм реалізації установчої діяльності народу чільне місце посідають вибори та референдум як визначальні форми прямого народовладдя. Із цього приводу В. М. Шаповал зазначає, що референдум та інші форми безпосередньої демократії не застосовують відокремлено або лише у зв'язку з конституційною фіксацією ідеї народного суверенітету. Вони мають бути легальними способами й засобами організації та здійснення державної влади, тому сфера їх застосування та інші параметри встановлені Конституцією та законами. Поза такими параметрами легальна практика безпосередньої демократії не існує [6, с. 311].

У вітчизняній літературі побутує думка, що предметом всеукраїнського референдуму може бути затвердження Конституції України, її окремих положень, унесення до неї змін і доповнень. Таку думку обстоюють й інші вітчизняні науковці [7, с. 286].

Здійснюючи установчу діяльність через вибори та референдуми, народ виконує різні завдання, зокрема щодо вступу до наддержавних утворень чи виходу з них, що є досить затребуваним нині, під час вирішення питання про вступ держав до Європейського Союзу чи виходу із цього об'єднання, використовує інститут виборів вищого представницького органу

держави як один зі способів подолання громадянського протистояння та конфлікту.

Правотворча діяльність народу. Ідея безпосередньої правотворчої діяльності народу була предметом дослідження ще в епоху становлення ідей народовладдя та обмеження абсолютної влади монарха, зокрема в працях французьких мислителів XVIII ст. Так, Ж.-Ж. Руссо вважав, що свобода індивіда існує лише за умов, коли законотворчість здійснює безпосередньо народ. Конституціоналіст Л. Дюгі зазначав, що «в сучасних державах пряме голосування щодо законів народними зборами в більшості випадків фактично неможливе через велику територію та чисельність населення… Однак у Європі існує кілька невеликих держав, де донині застосовується пряме голосування законів народними зборами… Це – справжнє пряме правління» [8, с. 396].

Правотворчість народу еволюціонує залежно від конкретних історичних обставин, національних традицій держави. Паралельно з розвитком теоретичних досліджень правотворчої діяльності народу розвивається й відповідне законодавство, формується на цій підставі практика. Це пов'язано, насамперед, із конституційним регулюванням і відповідними правовими позиціями Конституційного Суду України. Правотворча діяльність народу, крім безпосереднього залучення громадян до участі в прийнятті й ухваленні правових актів, сприяє утвердженню публічності, легітимності та гласності влади. На відміну від правотворчості держави, правотворча діяльність народу має інше спрямування, оскільки вона зумовлена необхідністю легітимації правових норм суспільством, їх гарантування не тільки примусовою силою держави, а й повагою до них, внутрішнім усвідомленням потреби їх виконання через усвідомлення власної причетності до їх творення.

Нині в юридичній літературі правотворчу діяльність народу не обмежують ухваленням рішень як кінцевим результатом владної діяльності народу, вона охоплює значно ширші форми участі народу. Зокрема, пропонують виокремлювати форми залучення громадян до законотворчого процесу на кожній стадії його проходження – від прогнозування та планування законодавчої діяльності до оцінювання ефективності прийняття законів (участь у парламентських слуханнях, слуханнях парламентських комітетів, публічна апеляція до громадської думки, спонукання громадян до законодавчих ініціатив, організація громадського обговорення законопроектів на веб-порталі Міністерства юстиції України, громадська експертиза

законопроектів, моніторинг законодавчої практики формами електоральної оцінки) [9, с. 162–163].

Досить неоднозначною є така форма безпосереднього народовладдя, як всенародні обговорення. У радянський період їх широко застосовували на практиці, коли на всенародне обговорення виносили проекти Конституції СРСР 1936 року (унаслідок чого було внесено 47 поправок до 32 статей), Конституції 1977 року, сімейних кодексів, питань народної освіти тощо. Спробу поновити практику всенародних обговорень було здійснено в Україні в березні–травні 2003 року, коли протягом двох місяців відповідно до Указу Президента України тривало всенародне обговорення офіційно опублікованого проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», зміст якого полягав у пропозиції щодо зміни форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Всенародні обговорення МАЮТЬ бути ефективним засобом виявлення волі народу. Проте результати всенародних обговорень, як і референдумів, народних законодавчих ініціатив, не завжди позитивно позначалися на розвитку політичних процесів у державі. Зазначене переважно пов'язано з недостатньою обізнаністю громадян з питань, що виносили на обговорення; наявними можливостями впливу на виборців шляхом залякувань, застосування різноманітних політичних технологій.

У низці зарубіжних країн практикують інститут народної законодавчої ініціативи, який полягає в праві групи виборців у встановленій законом кількості надати для розгляду до парламенту законопроект. Конституція України (ст. 93), визначаючи суб'єктів права законодавчої ініціативи, не містить вказівки на право народної законодавчої ініціативи.

Насправді ні Основний Закон, ні чинне законодавство не визначають форм здійснення правотворчої діяльності народу. З огляду на те, що правотворча діяльність народу є особливим різновидом його установчої діяльності, її реалізують здебільшого у формі референдуму. Такий висновок узгоджується і з правовою позицією Конституційного Суду України, його висвітлено в рішенні від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008, відповідно до якого «положення частини другої статті 72 Конституції України в контексті положень статті 5 Конституції України треба розуміти так, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, може в порядку, який має бути визначений Конституцією та законами України, приймати закони України (вносити до них

зміни), крім законів, прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України» [4].

Контрольна діяльність народу. Загалом ідея відкритості та громадського контролю є продовженням ідеї демократичного врядування, яке передбачає реалізацію за допомогою відповідних інститутів державної влади суспільно значущих завдань, забезпечення потреб громадян і сприяння підвищенню суспільного добробуту. У цьому сенсі демократія неможлива без розвитку громадянського контролю. Конституція України присвячує контрольній діяльності народу окремі конституційні положення, які визначають основні її види, зокрема: контроль за діяльністю органів державної влади й органів місцевого самоврядування через створені громадянами об'єднання (політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); контроль за діяльністю органів публічної влади шляхом безпосередньої участі народу в здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 129 Конституції України); упровадження механізмів участі представників громадськості в діяльності органів публічної влади (ч. 2 ст. 131 Конституції України); здійснення контролю з боку територіальної громади за виконанням бюджету, діяльністю комунальних підприємств, організацій і установ (ч. 1 ст. 143 Конституції України).

Негарантованість участі громадян в управлінні державними справами та можливості контролю за владою призводить до поступової авторитаризації влади, коли брак оперативного контролю залишає можливість приймати політичні рішення без урахування думки громадянського суспільства.

Контроль за діяльністю органів публічної влади через створені громадські організації та політичні партії відіграє важливу роль у створенні певних запобіжників щодо зловживання органами публічної влади своїми повноваженнями. Його особливість полягає в тому, що діяльність громадських контролюючих органів вважати контролем можна тільки умовно, оскільки в роботі значної частини з них немає обов'язкових ознак контролю (право втручатися в оперативну діяльність того, кого контролюють, і право самостійно притягувати винних до юридичної відповідальності). Тому громадський контроль можна назвати або опосередкованим контролем, або квазіконтролем. Суб'єктами безпосереднього контролю за владою є народ, територіальні громади, політичні партії, громадсько-політичні рухи, громадські правозахисні організації, інші об'єднання громадян, громадяни, іноземці й особи без громадянства.

Публічність і гласність діяльності об'єднань громадян забезпечує опублікування інформації про відомі факти протиправних діянь і зловживань з боку органів публічної влади, надходження таких фактів до засобів масової інформації, а отже, доступ широких верств населення до інформації про такі правопорушення, як наслідок – вимоги громадянського суспільства до органів влади щодо припинення незаконної діяльності. Таким чином, ефективним чинником здійснення народного контролю може стати реальна багатопартійність і політична багатоманітність, що передбачено ст. 15 Конституції України.

Безпосередній контроль народу за державою реалізується через різноманітні інститути прямої демократії, а саме: всенародні голосування (референдуми, плебісцити); громадські (народні, місцеві) обговорення проектів законів, рішень органів державної влади й управління; сходи і збори громадян за місцем їх мешкання; громадські ініціативи; громадські експертизи; акти громадської непокори (політичні страйки, пікетування, масові демонстрації, публічні звернення тощо).

Важливим чинником безпосередньої владної діяльності у сфері контролю є участь народу в здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 129 Конституції України). Така діяльність дає змогу виконувати подвійне завдання, а саме: здійснювати профілактику вчинення правопорушень у судовій системі шляхом участі представників народу в здійсненні правосуддя; забезпечувати дотримання принципу незворотності покарання винних осіб під час розгляду справ за участю народних засідателів і присяжних, завдяки розгляду справ особами, що не пов'язані з органами державної влади й виражають суспільну думку та громадські погляди на справедливість, що унеможливлює застосування закону, який є несправедливим.

Важливе місце в системі безпосереднього народного контролю за діяльністю органів публічної влади посідає участь представників громадськості в діяльності окремих органів публічної влади, правовому та політичному житті. Із цього приводу Ю. Габермас слушно зауважує, що «сучасний правовий устрій може бути легітимним тільки за умови, що він ґрунтується на ідеї самовизначення: громадяни завжди повинні мати змогу вважати себе творцями закону, об'єктом дії якого вони є» [10, с. 115]. Однією із форм такої легітимації законодавчих актів є всенародні обговорення. Прикладом реалізації цього інституту безпосередньої демократії в незалежній Україні є всенародне обговорення 1992 року проекту Конституції України. В умовах

сьогодення найефективнішим способом обговорень є розгляд проектів реформ через Інтернет.

Важливим виявом контрольної діяльності народу є правовий моніторинг. Це інститут спостереження, аналізу й оцінювання якості нормативно-правових актів, ефективності їхньої практичної реалізації. Здійснення такої діяльності надає можливість: оцінити ефективність функціонування правової системи загалом, результати нормотворчої діяльності органів державної влади, а також діяльність органів місцевого самоврядування; забезпечити контроль за виконанням законів та інших правових актів; проаналізувати й оцінити відповідність практики реалізації законів та інших актів прогнозованому результату правового регулювання [11, с. 117].

Формою контролю за владою з боку громадянського суспільства можна вважати громадську експертизу, яку нормативно закріплено в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 року № 976. На думку представників громадських організацій, інститут громадської експертизи надає можливість зацікавленим сторонам не лише отримати й дослідити відомості від органу влади щодо виконання їхніх програм, витрат бюджету, надання адміністративних послуг, а й безпосередньо вплинути на прийняття рішень органом влади [12, с. 5–6].

Долучення інститутів громадянського суспільства до розроблення та реалізації державної політики регулює також Указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 25 січня 2012 року № 32/2012, на підставі якого було утворено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства як допоміжний орган при Президентові України, основним завданням якої з-поміж іншого було розроблення в контексті суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, концептуальних напрямів і механізмів державного сприяння розвитку громадянського суспільства; розроблення Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні тощо.

Найефективнішими є безпосередня взаємодія населення і публічної влади та громадський контроль за владою в умовах децентралізації влади на рівні місцевого самоврядування. Згідно із законодавством України, основними формами такого впливу на владу у вигляді контролю є загальні збори громадян, місцеві ініціативи та громадські обговорення. На жаль, ці форми участі населення в місцевому самоврядуванні майже не застосовують.

Дослідники муніципального права пояснюють цей процес тим, що гальмування в нашій державі розвитку місцевого самоврядування пов'язано із психологічним аспектом: неготовністю значної частини чиновників і громадян до сприйняття таких основних принципів, як його правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність, автономність у вирішенні всіх питань місцевого життя. Після десятиріч панування тоталітарного режиму населення України ще не сформувало менталітету свідомого суб'єкта самоврядування [13, с. 187].

Висновки. Різні види діяльності народу щодо реалізації належної йому влади можна класифікувати за такими групами: 1) через здійснення установчої діяльності шляхом участі в референдумах і виборах; 2) через здійснення правотворчої діяльності шляхом участі в парламентських слуханнях, у слуханнях парламентських комітетів, публічної апеляції до громадської думки, спонукання громадян до законодавчих ініціатив, організації громадського обговорення законопроектів на веб-порталі Міністерства юстиції України, громадської експертизи законопроектів, моніторингу законодавчої практики формами електоральної оцінки; 3) шляхом здійснення контрольної діяльності за роботою органів державної влади й органів місцевого самоврядування через створені громадянами об'єднання (політичні партії, громадські організації), органів публічної влади завдяки безпосередній участі народу в здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, упровадження механізмів участі представників громадськості в діяльності органів публічної влади.

З огляду на важливість й актуальність для конституційної теорії та практики державотворення окресленого питання, слід зауважити, що воно не вичерпується дослідженням реалізації окремих видів безпосередньої діяльності народу зі здійснення народовладдя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Ю. Г. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України : монографія / Ю. Г. Барабаш. – Харків : Право, 2013. – 272 с.

2. Ясперс К. Відповідь на критику моєї роботи «Що потрібно федеративній республіці» [Електронний ресурс] / К. Ясперс. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n11texts/jaspers.htm. – Назва з екрана.

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції

України (справа про здійснення влади народом) [Електронний ресурс] : рішення Конституційного Суду України від 5 жовт. 2005 р. № 6-рн/2005. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v006p710-05. – Назва з екрана.

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) [Електронний ресурс] : рішення Конституційного Суду України від 16 квіт. 2008 р. № 6-рп/2008. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08. – Назва з екрана.

5. Барабаш Ю. Г. Установча влада Українського народу – конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. – 2009. – № 11. – С. 73–79.

6. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал. – Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

7. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. думка, 2008. – Т. 2. – 800 с.

8. Дюгі Л. Конституційне право: Загальна теорія держави : підручник / Л. Дюгі ; препринт ; передм. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – 988 с.

9. Курс лекцій з питань законотворчості : навч. посіб. / за ред. О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. – Київ : Леся, 2011. – 455 с.

10. Таманага В. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2007. – 208 с.

11. Черепанова Е. В. Мониторинг – инструмент наблюдения и анализа последствий правовых актов [Электронный ресурс] / Е. В. Черепанова // Правовые акты: оценка последствий : науч.-практ. пособие / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М. : Юриспруденция, 2010. – 224 с. – Режим доступа: http://www.jurisizdat.ru/new/intro/Prav_akt.pdf. – Загл. с экрана.

12. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти [Електронний ресурс] / А. Балацька, О.Сушко, Т. Шевченко. – Київ : Тютюкін, 2011. – 120 с. – Режим доступу: https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/userimages/book_files/Public%20Expertise%20Book%202011.pdf. – Назва з екрана.

13. Любченко П. М. Муніципальне право України [Електронний ресурс] : навч. посіб. / П. М. Любченко. – Харків : ФІНН, 2012. – 496 с. – Режим доступу: https://dbms.institute/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%97/%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%86%D0%8C%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Barabash, Yu.H. (2013). *Demokratychni zasady orhanizatsii i funktsionuvannia vyshchykh orhaniv derzhavnoi vlady [Democratic principles of organization and functioning of the supreme bodies of state power].* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

2. Yaspras, K. *Vidpovid na krytyku moiei roboty "Shcho potribno federatyvnii respublitsi?" [The answer to the critique of my work "What does a federal republic want?"].* Retrieved from http://www.ji.lviv.ua/n11texts/jaspers.htm [in Ukrainian].

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 60 narodnykh deputativ Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyny pershoi statti 103 Konstytutsii Ukrainy v konteksti polozhen yii statei 5, 156 ta za konstytutsiinym zvernenniam hromadian Halaichuka Vadyma Serhiiovycha, Podhornoi Viktorii Valentynivny, Kysloi Tetiany Volodymyrivny pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyn druhoi, tretoi, chetvertoi statti 5 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro zdiisnennia vlady narodom): vid 5 zhovt. 2005 r. No. 6-rn/2005 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of 60 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of the

first part of Article 103 of the Constitution of Ukraine in the context of the provisions of its articles 5, 156 and on the constitutional appeals of citizens Galaychuk Vadim Sergeyevich, Podgorny Victoria Victoria, Kislya Tatyana Volodymyrivna about the official interpretation the provisions of the second, third, fourth, and fifth parts of the Constitution of Ukraine (on the exercise of power by the people) from October 5, 2005, No. 6-rn/2005]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/aws/card/v006p710-05 [in Ukrainian].

4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Prezydenta Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyn druhoi, tretoi statti 5, statti 69, chastyny druhoi statti 72, statti 74, chastyny druhoi statti 94, chastyny pershoi statti 156 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro pryiniattia Konstytutsii ta zakoniv Ukrainy na referendumi): vid 16 kvit. 2008 r. No. 6-rn/2008 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of the President of Ukraine on the official interpretation of the provisions of the second, third, fifth, 69th articles, of the second part of Article 72, of Article 74, of the second part of Article 94, of the first part of Article 156 of the Constitution of Ukraine (the case on the adoption of the Constitution and laws Ukraine in a referendum) from April 16, 2008, No. 6-rn/2008]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08 [in Ukrainian].

5. Barabash, Yu.H. (2009). Ustanovcha vlada Ukrainskoho narodu - konstytutsinyi fenomen [The constituent power of the Ukrainian people is a constitutional phenomenon]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 11,* 73-79 [in Ukrainian].

6. Shapoval, V.M. (2005). *Suchasnyi konstytutsionalizm [Contemporary Constitutionalism].* Kyiv: Salkom; Yurinkom Inter [in Ukrainian].

7. Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2008). *Konstytutsiine pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs [Constitutional Law of Ukraine. Academic course].* (Vols. 2). Kyiv: Yuryd. dumka [in Ukrainian].

8. Diuhi, L. (2005). *Konstytutsiine pravo: Zahalna teoriia derzhavy [Constitutional Law: The General Theory of the State].* Odesa: Yuryd. lit. [in Ukrainian].

9. Kopylenko, O.L., & Bohachova, O.V. (Ed.). (2011). *Kurs lektsii z pytan zakonotvorchosti [Course of lectures on lawmaking].* Kyiv: Lesia [in Ukrainian].

10. Tamanha, V. (2007). *Verkhovenstvo prava: istoriia, polityka, teoriia [Rule of law: history, politics, theory].* Kyiv: Kyievo-Mohylian. akad. [in Ukrainian].

11. Cherepanova, E.V. (2010). Monitoring - instrument nabliudeniia i analiza posledstvii pravovyh aktov [Monitoring - a tool for monitoring and analyzing the consequences of legal acts]. *Pravovye akty: ocenka posledstvii, Legal acts: impact assessment.* Moscow: Yurisprudenciia. Retrieved from http://www.jurisizdat.ru/new/intro/Prav_akt.pdf [in Russian].

12. Balatska, A., Sushko, O., & Shevchenko, T. (2011). *Hromadska ekspertyza: teoretychni ta praktychni aspekty [Public Examination: Theoretical and Practical Aspects].* Kyiv: Tiutiukin. Retrieved from https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/userimages/book_files/Public%20Expertise%20Book%202011.pdf [in Ukrainian].

13. Liubchenko, P.M. (2012). *Munitsypalne pravo Ukrainy [Municipal Law of Ukraine].* Kharkiv: FINN. Retrieved from https://dbms.institute/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%97/%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%86%D0%8C%D0%BD%D0%B5-%D0%BF% [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2018

Zaiats N. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Theory State and Law Department of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: natalie.zaiats@gmail.com; **ORCID 0000-0002-1530-4141**

The Main Forms of Public Activity in Direct Democracy

The article is devoted to the problem of involving people to the process of discussion and acceptation of state decisions which leads to the realization of the constitutional principle of democracy in Ukraine. Direct democracy in this context is not only democracy governance but also ability for people to participate in management of government. Also an important role in this process is played by publicity, political education, control over the state, cooperation between people and state power. People give special consideration to self-education, scientific progress, knowledge of political situation in country. Without including civil society to the process of formatting the rule of law state, complex problems facing the country cannot be solved. The ability of people to be the bearer of sovereignty and the only source of power in Ukraine leads to the development of the Ukrainian state, updating and further development of the institutions of power. People have exclusive right to determine and change the constitutional order. This right cannot be usurped by the state, its organs or executives. Constituent, lawmaking activity and constant people control should be an integral element of the implementation mechanism of the government in a democratic state. That is why the analysis of these forms of activity connected with people power in governing is actual for research of legal nature of direct democracy. The value basis of realization the state power based on democracy, provides mutual recognition and interaction of interests in society for conservation and development for general weal and the good of every person.

Keywords: democracy; people authority; source of power; constituent activity; lawmaking activity; constant people control.

УДК 343.974

Жаровська Г. П. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права і криміналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці; **ORCID 0000-0003-0326-5269**

Наукові підходи до визначення організованої транснаціональної злочинності

Здійснено наукове дослідження поняття «транснаціональна організована злочинність». Встановлено, що транснаціональна злочинність є одним із різновидів злочинності загалом і передбачає різні трактування. У широкому значенні це поняття охоплює як політичні, зокрема терористичні, злочини, так і загальнокримінальні транснаціональні злочини. Питання співвідношення транснаціональної злочинності з так званою міжнародною досліджують у міжнародно-правовій науці, яка формує власний категоріальний апарат, зокрема вчення про міжнародний злочин, що виокремлює три категорії міжнародних злочинів: міжнародний екстрадиційний злочин, транснаціональний злочин, міжнародно-правовий злочин. З'ясовано, що головними факторами, які зумовлюють розвиток транснаціональної злочинності, є: законодавча неунормованість протидії організованій злочинності загалом і транснаціональній зокрема; брак законів, що встановлюють відповідальність за відмивання «брудних» грошей; неефективність діяльності наявної системи правоохоронних органів; неналагодження жорсткого валютного, фінансового, банківського, податкового та іншого економічного контролю, належно облаштованих кордонів і чітко налагодженої митної та міграційної служб; несформованість на державному рівні усвідомлення небезпеки транснаціональної злочинності та політичної волі для протидії їй. Транснаціональна злочинність як цілком новий різновид організованої злочинності перетворює злочинні структури на загрозу стабільності держав, суттєву перешкоду їхньому економічному розвитку, підриває становлення демократичних інститутів. Тому визначення ознак транснаціональної злочинності сприятиме виявленню ключових аспектів, на підставі яких можна досліджувати всі особливості цього явища, а також виокремити з кола різних організованих злочинних структур ті, що становлять його ядро. Однак для оперування поняттям «транснаціональна злочинність» необхідно насамперед визначити його зміст. За допомогою понятійної характеристики цього явища можна окреслити масштаби загрози, визначити шляхи формування транснаціональної злочинності, причини й умови її виникнення та існування. На підставі зазначеного можна розробити систему адекватних заходів протидії транснаціональній злочинності, об'єднавши зусилля всіх держав. Поняття «транснаціональний злочин» є широким та охоплює різні види злочинів, які належать до категорій організованої злочинності, корпоративних злочинів, професійних і політичних злочинів, подеколи до кількох категорій злочинів одночасно. Традиційно фактор перетину кордонів злочинцями чи вияв результатів їх протиправних дій за межами країни – місця їх учинення – розглядають як обов'язковий компонент функціонування транснаціональної злочинності.

Ключові слова: транснаціональна злочинність; організована злочинність; злочинна організація; запобігання; злочинна діяльність.

© Жаровська Г. П., 2018

Постановка проблеми. Процеси, що відбуваються у світовій економіці, торгівлі, суспільно-політичному житті на початку XXI ст., спричиняють виникнення транснаціональної організованої злочинності, що є новітнім феноменом у сучасній злочинній картині світу.

Усвідомлення глобальної загрози, яку становить транснаціональна організована злочинна діяльність, і виникнення проблем, що пов'язані з необхідністю протидії їй, припали на кінець XX ст., коли на V Конгресі ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками (Женева, 1975) було вперше визнано, що злочинність у формі міжнародного бізнесу є істотнішою загрозою, ніж традиційні форми злочинної поведінки.

Попри те, що цей термін активно використовують упродовж майже півстоліття, власне поняття «транснаціональна організована злочинність» є дискусійним не лише в колах працівників правоохоронних органів, а й поміж науковців, експертів, оскільки визначення цього явища не сформульовано в науковій літературі, національних і міжнародних нормативних документах. Водночас це поняття було предметом дослідження вчених протягом тривалого періоду часу. Відповідно до змін специфіки вчинення цього злочину, шляхів і засобів його попередження, трансформації особи злочинця, дослідники оновлювали дефініцію поняття й ознаки транснаціональної злочинності. У теорії кримінології сформувалося декілька наукових позицій щодо визначення транснаціональної організованої злочинності та її ознак. Однак жодна із запропонованих авторських дефініцій не наближала теорію кримінального права і кримінологію до розв'язання окресленої проблеми.

Транснаціональна організована злочинність є результатом поширення діяльності організованої злочинності, її трансформації, виходу за межі території однієї держави та набуття міжнародних, глобальних масштабів. Для з'ясування феномену транснаціональної організованої злочинності і його особливостей слід проаналізувати наявні визначення цього поняття, розглянути виокремлені вченими ознаки й визначити його структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень засвідчує наявність розбіжності щодо принципових питань стосовно належності транснаціональних організованих злочинних організацій до самостійної форми злочинності. Зокрема, деякі вчені вважають, що транснаціональні злочинні організації є підвидом загальної організованої злочинності, стверджуючи, що «за останні десятиліття XX ст. організована злочинність набула вищої форми свого розвитку і має

транснаціональний характер» [1, с. 105]. Із цього приводу М. Г. Вербенський вважає, що транснаціональна злочинність як цілком новий різновид організованої злочинності перетворює злочинні структури на загрозу стабільності держав, суттєву перешкоду їхньому економічному розвитку, підриває становлення демократичних інститутів [2, с. 38].

Виклад основного матеріалу. З'ясовуючи сутність транснаціональної організованої злочинності, доцільно проаналізувати визначення понять «міжнародна злочинність», «транснаціональна злочинність», «організована злочинність», «транснаціональна організована злочинність». Визначення особливостей кожної дефініції надасть можливість виокремити ті характерні риси, якими наділена саме транснаціональна організована злочинність і які сприяють її поширенню у світових масштабах, порівняно з організованою злочинністю, та визначають її співвідношення з міжнародною злочинністю.

У науці здебільшого не розмежовують поняття «транснаціональна організована злочинність» і «міжнародна злочинність». Суттєво різниться і перелік ознак, що характеризують це явище. У різних джерелах транснаціональні злочини називають по-різному: «міжнародні кримінальні злочини», «кримінальні злочини міжнародного характеру», «міжнародні злочини кримінального характеру», «конвенційні злочини» тощо [3, с. 67].

На перший погляд, можна стверджувати, що терміни «міжнародна злочинність» і «транснаціональна злочинність» є абсолютними синонімами. Проте такий висновок є хибним у контексті реального функціонування аналізованих термінів у спеціальній літературі.

Юридична термінологія містить чимало понять з конвенціально закріпленими за ними значеннями. Зокрема, це «міжнародна злочинність» і, відповідно, «міжнародні злочини», які у вітчизняній літературі прийнято трактувати як порівняно вузьку групу злочинів, що становлять особливу загрозу світовій спільноті.

Досі не сформовано єдиного підходу до тлумачення поняття організованої злочинності, як немає й однієї форми, моделі організованої злочинності, її законодавчого закріплення в Україні.

Ще 1967 року в доповіді президентської комісії США організовану злочинність визначено як протиправну діяльність членів високоорганізованої дисциплінованої асоціації, що поставляє незаконні товари та надає протиправні послуги [4, с. 47]

Підхід до трактування злочинності через асоційованість із постачанням й обігом незаконних товарів і послуг став загальноприйнятним та модифікується науковцями з огляду на певні специфічні риси діяльності злочинних організацій і розвиток суспільних відносин.

Організовану злочинність С. В. Дьяков визначає як «суспільно небезпечне соціальне явище, що існує у вигляді злочинних груп зі складними організаційно-ієрархічними зв'язками, які мають в обігу значні грошові кошти, системи захисних заходів та корупції» [5, с. 31]. Тобто цей автор виокремлює такі ознаки організованої злочинності: складні ієрархічні зв'язки злочинних груп, наявність системи захисних заходів, корупції, необхідна матеріальна база. Ці ознаки засвідчують істотну суспільну небезпеку, яку становлять злочинні організації.

У ширшому значенні організовану злочинність тлумачать як будь-яку групу чи окремих осіб, діяльність яких організована на постійній основі з метою отримання прибутку незаконним шляхом [6, с. 43].

Водночас типові визначення організованої злочинності не цілком відображають її сутність, оскільки стосуються лише певного аспекту діяльності організованих злочинних груп чи охоплюють сукупність злочинів, які вона може вчиняти. Проте всебічно висвітлити зміст цього поняття можливо лише на підставі характерних ознак та особливостей організованості, злагодженості діянь злочинних організацій.

На наш погляд, вдалим є визначення організованої злочинності як негативного соціального явища, яке передбачає організовану злочинну діяльність, що має постійний характер, у формі вчинення значної кількості злочинів на кримінально-професійних засадах з метою кримінального збагачення особами, які об'єднуються в стійкі високоорганізовані, законспіровані злочинні формування, що діють самостійно чи як елемент ще складнішої ієрархії на регіональному, державному чи міжнародному рівнях.

Національне законодавство України не пропонує визначення організованої злочинності, проте Кримінальний кодекс України містить положення щодо вчинення злочинів «організованою групою» та «злочинною організацією» [7].

Термін «транснаціональна організована злочинність» також має різні трактування. У широкому значенні це поняття охоплює як політичні, так і терористичні й загальнокримінальні транснаціональні злочини. Проте для розмежування ідеологічно мотивованих і загальнокримінальних видів злочинної діяльності

термін «транснаціональна організована злочинність» нерідко розглядають як такий, що охоплює переважно загальнокримінальну організовану злочинність. Префікс «транс» (лат. trans – крізь, через, за) може мати значення: 1) такий, що рухається через якийсь простір, що перетинає; 2) стосується чого-небудь, розташований по той бік чого-небудь; або передачу через посередництво чого-небудь; водночас, термін «міжнародний» стосується відносин між народами, державами, зв'язків між ними [8].

За періодом актуальності можна виокремити пострадянський та український сучасний наукові підходи до визначення транснаціональної організованої злочинності.

На пострадянському просторі поняття транснаціональної організованої злочинності науковці також тлумачать по-різному. Протягом цього періоду (90-ті – 2000 роки) окреслену проблематику вивчали В. А. Яценко, К. С. Родіонов, С. В. Максимов. З-поміж іноземних учених кримінологічні дослідження транснаціональної організованої злочинності здійснюють Ф. Вільямс, Е. Савона та ін.

Аналізуючи поняття транснаціональної злочинності, К. С. Родіонов не розмежовує поняття «міжнародний» і «транснаціональний», зокрема стверджує, що «...міжнародна злочинність – це протиправні дії та власне функціонування транснаціонально структурованих професійних злочинних об'єднань, що не мають чіткої організації» [9, с. 232].

Науковець не виокремив основну ознаку транснаціональної злочинності – її організованість, що загалом зводить такий вид злочинності до локального кримінального явища, тобто не відповідає ні його сутності, ні його характеру.

Спробу сформулювати сутнісне визначення поняття транснаціональної злочинності здійснив С. В. Максимов. На його думку, транснаціональна злочинність – це «сукупність учинених за певний період злочинів (осіб, які їх учинили), що завдають шкоди відносинам двох або більше держав або інтересам юридичних чи фізичних осіб двох або більше держав, відповідальність за які передбачена в актах міжнародного кримінального права або нормах національного кримінального законодавства, прийнятих згідно з такими міжнародно-правовими актами» [10, с. 22]. Водночас ця дефініція також не охоплює суттєві аспекти транснаціональної злочинності, а саме її організований характер, мету, злочинні зв'язки тощо.

Суб'єктами міжнародної злочинності, відповідно до визначення, є будь-які групи й організації, а також злочинці-одинаки. Транснаціональна організована злочинність має вужчий суб'єктний склад, якому притаманні специфічні ознаки.

Основну групу суб'єктів транснаціональної організованої злочинності становлять злочинні організації, які використовують свої дочірні компанії в різних країнах. Найтиповішими їхніми ознаками є такі: високий ступінь організованості; сімейна або етнічна основа, що розв'язує проблеми поповнення, посвячення і дисципліни всередині організації; наявність транснаціональних зв'язків зі злочинними організаціями в інших країнах; прагнення до досягнення та захисту вузькокорпоративних інтересів; швидка адаптація до посилення впливу на них правоохоронних органів.

Крім того, частина суб'єктів транснаціональної організованої злочинності є симбіозом злочинних організацій і держави, яка через свої органи використовує злочинні кошти, способи й види діяльності для досягнення власних цілей або цілком залежить від таких організацій, що використовують державну атрибутику як прикриття справжньої сутності своєї діяльності.

Енциклопедичні видання транснаціональну злочинність визначають як сукупність здійснюваних за певний період злочинів (осіб, які їх учинили), що завдають шкоди відносинам двох і більше держав або інтересам юридичних та фізичних осіб двох і більше держав, відповідальність за які передбачена в актах міжнародного кримінального права або нормах національного кримінального законодавства, прийнятих відповідно до таких міжнародно-правових актів [10].

Отже, поняття «транснаціональний злочин» є широкою концепцією, що охоплює різні види злочинів, які належать до категорій організованої злочинності, корпоративних, професійних і політичних злочинів, а подеколи до кількох категорій злочинів одночасно. Традиційно фактор перетину кордонів злочинцями чи вияв результатів їхніх протиправних дій за межами країни – місця їх учинення – розглядають як обов'язковий компонент функціонування транснаціональної злочинності. Перетин може полягати в переданні інформації, тобто бути «віртуальним», а не фізичним.

Підхід до тлумачення транснаціональної організованої злочинності світова спільнота сформувала ще 1988 року на Міжнародному симпозіумі з організованої злочинності в Сант-Клауді, у матеріалах якого міститься загальна формула цього поняття, згідно з якою транснаціональна організована злочинність – це «будь-яка постійна участь групи людей або організації в злочинній діяльності, головна мета якої – отримувати прибуток скрізь, попри наявність національних кордонів» [11, с. 222].

Стандартне визначення транснаціонального злочину було сформульовано в доповіді про результати четвертого Огляду ООН з питань щодо тенденцій у галузі злочинності й функціонування систем кримінального правосуддя, у якій акцентовано на транснаціональному характері злочинної діяльності, що полягає в такому: «правопорушення, що охоплює – в аспектах, пов'язаних із плануванням, учиненням і/чи прямими або опосередкованими наслідками – більш ніж одну країну» [12]. Перше питання, яке постає за такої інтерпретації поняття «транснаціональний злочин», полягає в тому, чи є достатньою підставою кримінально-правова заборона однієї держави для того, щоб за наявності властивості транснаціональності діяння розглядали як транснаціональний злочин.

Більш ґрунтовне визначення аналізованого поняття міститься в документах Всесвітньої конференції з організованої злочинності на рівні міністрів, що відбулася в Неаполі (Італія) в листопаді 1994 року, згідно з якими транснаціональною організованою злочинною діяльністю слід вважати здійснення злочинними організаціями незаконних операцій, пов'язаних із переміщенням потоків інформації, грошей, фізичних об'єктів, людей, інших матеріальних і нематеріальних засобів через державні кордони з метою використання сприятливої ринкової кон'юнктури в одній або кількох іноземних державах для отримання суттєвої економічної вигоди, а також для ефективного ухилення від соціального контролю за допомогою корупції, насильства й використання істотних відмінностей у системах кримінального правосуддя різних країн. Водночас і в цьому документі не сформульовано конкретного визначення поняття «транснаціональна організована злочинність». Під час обговорення проблем транснаціональної організованої злочинності на Всесвітній конференції в Неаполі 1994 року за основу взято трактування терміна «транснаціональний», запропоноване 1971 року американськими кримінологами [13; 14].

Таким чином, поняття «транснаціональний злочин» охоплює широкий спектр діянь різного ступеня суспільної загрози, що кваліфіковані як злочинні в праві принаймні двох держав, під юрисдикцію яких вони підпадають.

Терористична діяльність найчастіше має і транснаціональний, і організований характер, вона виходить за межі поняття «транснаціональна організована злочинність». У цьому контексті йдеться про тероризм і «транснаціональну організовану злочинність» як однопорядкові поняття. Таке розмежування має умовний характер і акцентує на специфіці тероризму, його

відмінностях від тих видів злочинної діяльності, головною метою яких є отримання прибутку. За такої інтерпретації поняття «організована злочинність» не охоплює тероризм.

Ці ознаки відображають характерні риси транснаціональної організованої злочинності. Водночас, постійність, організованість, а також корисливий мотив є ознаками і традиційної організованої злочинності. Лише остання ознака, зазначена в цій дефініції (розширення географії злочинної діяльності з виходом за національні кордони), є ознакою транснаціональної організованої злочинності.

Саме на ній акцентують А. К. Бекряшев та І. П. Білозьоров, констатуючи, що «транснаціональна злочинність у загальному вигляді є злочинністю, що виходить за межі однієї держави» [15], хоча такий підхід є досить дискусійним з огляду на багатогранність цього злочинного феномену.

Аналіз витоків транснаціональної злочинності засвідчує, що в сучасних умовах вона є найвищою формою організованої та професійної злочинної діяльності, яка, на відміну від загальнокримінальної злочинності, завжди спрямована виключно на отримання колосальних фінансових надприбутків, що використовують насамперед для її подальшого зміцнення та проникнення в найважливіші сегменти суспільного виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми протидії транснаціональній організованій злочинності : наук.-практ. посіб. / [М. Г. Вербенський, Р. М. Безхлібник, А. І. Берлач та ін.] ; за заг. ред. М. Г. Вербенського. – Харків : ХНУВС, 2010. – 288 с.

2. Вербенський М. Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. Г. Вербенський. – Дніпропетровськ, 2010. – 474 с.

3. Панов В. П. Международное уголовное право : учеб. пособие / В. П. Панов. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 128 с.

4. Николайчик В. М. Организованная преступность в США. Экономика, политика, идеология / В. М. Николайчик. – М., 1990. – 122 с.

5. Организованная преступность / под ред. А. И. Долговой, С. В. Дьякова. – М. : Юрид. лит., 1989. – 38 с.

6. Басецкий И. И. Организованная преступность : учеб. пособие / И. И. Басецкий. – М. ; Минск : Акад. МВД РБ, 1997. – 198 с.

7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14. – Назва з екрана.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ;Ірпінь, 2005. – 1728 с.

9. Родионов К. С. Деятельность Интерпола в борьбе с международной преступностью. Уголовная полиция: проблемы международного сотрудничества : Междунар. науч.-исслед. проект / К. С. Родионов. – М. : БЕК, 1995. – 542 с.

10. Максимов С. В. Краткий криминологический словарь / С. В. Максимов. – М. : МАУП, 1995. – 110 с.

11. A Paper for the First International Symposium on Organized Crime, St. Cloud, France, May 1988 // International Documentation on Organised and Economic Crime. USA, Lexington Books, 1988. – 447 p.

12. Cohen S. Human Rights and Crimes of the State. The Culture of Denial / S. Cohen // Australia and New Zealand Journal of Criminology. – 1993. – № 26. – P. 97–115.

13. Справочный документ Всемирной конференции на уровне министров по организованной транснациональной преступности. – Неаполь, 1994. – E/CONF 88/2. – 1994. – 18 Aug. – P. 6.

14. Keohane Robert, Nye Joseph. Transnational relations and World Politics. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1971.

15. Бекряшев А. К.. Теневая экономика и экономическая преступность [Электронный ресурс] / А. К. Бекряшев, И. П. Белозеров. – Режим доступа: http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/bekryashev_belozerov_tenevaya_economica. – Загл. с экрана.

REFERENCES

1. Verbenskyi, M.H., Bezkhlibnyk, R.M., & Berlach, A.I. (et al.). (2010). *Problemy protydii transnatsionalnii orhanizovanii zlochynnosti [Problems of combating transnational organized crime].* M.H. Verbenskyi (Eds.). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].

2. Verbenskyi, M.H. (2010). Transnatsionalna zlochynnist: kryminolohichna kharakterystyka ta shliakhy zapobihannia [Transnational Crime: Criminological Characteristics and Ways of Prevention]. *Candidate's thesis.* Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

3. Panov, V.P. (1997). *Mejdunarodnoe ugolovnoe pravo [International Criminal Law].* Moscow: INFRA-M [in Russian].

4. Nikolaichik, V.M. (1990). *Organizovannaia prestupnost v SShA. Ekonomika, politika, ideologiia [Organized crime in the United States. Economy, politics, ideology].* Moscow [in Russian].

5. Dolgovaia, A.I., & Diakov, S.V. (Ed.). (1989). *Organizovannaia prestupnost [Organized crime].* Moscow: Yurid. lit. [in Russian].

6. Baseckii, I.I. (1997). *Organizovannaia prestupnost [Organized crime].* Moscow; Minsk: Akad. MVD RB [in Russian].

7. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

8. Busel, V.T. (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language].* Kyiv; Irpin [in Ukrainian].

9. Rodionov, K.S. (1995). *Deiatelnost Interpola v borbe s mejdunarodnoi prestupnostiu. Ugolovnaia policiia: problemy mejdunarodnogo sotrudnichestva [Interpol's activities in the fight against international crime. Criminal police: problems of international cooperation].* Moscow: BEK [in Russian].

10. Maksimov, S.V. (1995). *Kratkii kriminologicheskii slovar [Short criminological dictionary].* Moscow: MAUP [in Russian].

11. A Paper for the First International Symposium on Organized Crime, St. Cloud, France, May 1988. *International Documentation on Organised and Economic Crime.* USA, Lexington Books, 1988.

12. Cohen, S. (1993). Human Rights and Crimes of the State. The Culture of Denial. *Australia and New Zealand Journal of Criminology, 26,* 97-115.

13. *Spravochnyi dokument Vsemirnoi konferencii na urovne ministrov po organizovannoi transnacionalnoi prestupnosti [Background document of the World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime].* (1994). Neapol. E/CONF 88/2 [in Russian].

14. Keohane Robert, Nye Joseph. (1971). *Transnational relations and World Politics*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

15. Bekriashev, A.K., & Belozerov, I.P. *Tenevaia ekonomika i ekonomicheskaia prestupnost [The shadow economy and economic crime].* Retrieved from http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/bekryashev_belozerov_tenevaya_economica [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 13.04.2018

Zharovska H. – Ph.D in Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminal Law and Criminalistics of the Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; **ORCID 0000-0003-0326-5269**

Scientific Approaches to the Definition of Organized Transnational Crime

Scientific research of the concept of «transnational organized crime» was carried out. It is established that transnational crime is one of the types of crime in general and provides for various interpretations. In a broad sense, this concept covers both political, in particular terrorist, crimes, as well as ordinary transnational crimes. The question of relationship transnational crime with so-called international research in international legal science, which forms its own categorical apparatus, in particular, the theory of international crime identifies three categories of international crimes: international extradition crime, transnational crime, international legal crime. It was found out that the main factors that determine the development of transnational crime are: legislative non-suppression of opposition to organized crime in general and transnational particular; lack of laws establishing responsibility for laundering «dirty» money; the inefficiency of the existing law enforcement system; no hard currency, financial, banking, tax and other economic control, properly equipped borders and well-established customs and migration services; unformed state awareness of the dangers of transnational crime and political will to counter it. Transnational crime as a completely new type of organized crime turns criminal structures into a threat to the stability of states, a significant hindrance to their economic development, and undermines the development of democratic institutions. Therefore, the identifying the signs of transnational crime will help to find key aspects due to them we can explore all the features of this phenomenon, and also identify those that make up its core from a circle of different organized criminal structures. But for operating such term as «transnational crime»,

it is necessary to define its nature. With the help of the conceptual characteristics of this phenomenon, it is possible to determine the scale of the threat, determine the ways of the formation of transnational crime, the causes and conditions for its emergence and existence. Based on this, it is possible to develop a system of adequate measures to counter transnational crime, combining the efforts of all states. The concept of «transnational crime» is broad and covers various types of crimes belonging to the categories of organized crime, corporate crimes, professional and political crimes, sometimes up to several categories of crimes at the same time. Traditionally, the factor of border crossing by criminals or the manifestation of the results of their illegal actions outside the country – the place of their commission – is considered as a mandatory component of the functioning of transnational crime.

Keywords: transnational crime; organized crime; criminal organization; warnings; criminal activity.

УДК 321.01(477)

Копча В. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету, м. Ужгород; **ORCID 0000-0001-9499-3733**

Верховенство права як принцип сучасної держави

Досліджено принцип верховенства права в сучасній державі. Увагу акцентовано на обсягу верховенства права, який охоплює: законність, що передбачає прозорий, підзвітний і демократичний процес введення в дію приписів права; юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до правосуддя; дотримання прав людини; заборону дискримінації; рівність перед законом. У концептуальному аспекті верховенство права полягає в обмеженні свавілля публічної влади щодо суспільства та окремої особи. Різні шляхи становлення системи верховенства права (суд через застосування прав людини безпосередньо формує систему конституції – англійська традиція; її створює народ через здійснення установчої влади – європейська континентальна традиція) не мають принципового значення. З практичної позиції верховенство право визначає місце судів у системі публічної влади, яке має засвідчувати не лише реальний розподіл влади, а й спроможність судової влади обмежувати дискреційні повноваження законодавчої та виконавчої влади і в такий спосіб гарантувати захист від свавілля. Це можливо лише за умови незалежності суду (і процедур правосуддя) від інших гілок влади. Такий підхід до взаємозв'язку поділу влади (традиційно – елементу концепції правової держави) зближує концепції верховенства права і матеріальної правової держави.

Ключові слова: принцип права; верховенство права; права людини; Рада Європи; конституція; суд.

Постановка проблеми. Сучасна держава ґрунтується на декількох ключових принципах права, одним із яких є верховенство права. Його закріплено в більшості держав світу (як принцип верховенства права або як принцип правової держави), це тренд розвитку сучасної держави. Однак подеколи він перетворюється на формальний знак цього тренду, який не підкріплено сутнісно. В умовах, коли верховенство права ототожнюють з верховенством закону, формальною законністю, людська гідність постає перед серйозними загрозами, що засвідчує практика тоталітарних режимів XX століття. З іншого боку, досвід розвинутих держав XX і XXI століття підтвердив, що верховенство права є одним із найдієвіших факторів стабільної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть різним аспектам верховенства права у вітчизняній правовій науці було присвячено низку ґрунтовних публікацій. Зокрема, питання співвідношення принципів верховенства права і законності досліджували Д. Л. Савенко [1], соціально-економічні права в контексті верховенства права –

© Копча В. В., 2018

В. В. Лемак [2], верховенство права як конституційний принцип – С. І. Максимов [3], верховенство права і розподіл влади в Україні – І. І. Крилова [4], європейські доктрини верховенства права – А. Пухтецька [5], цивілізаційні аспекти верховенства права – М. А. Самбор [6], принцип верховенства права як умова розвитку сучасного українського конституціоналізму – Т. Я. Багрій [7], проблеми верховенства права в сучасній Україні – Р. О. Падалка [8], реалізацію принципу верховенства права – О. І. Потильчак [9], верховенство права в контексті доктрини природного права – І. А. Малютін [10], принцип верховенства права в судовій практиці України – О. Уварова [11]. Ґрунтовним є дослідження верховенства права в тритомній монографії С. П. Головатого, останній том якої присвячено українському досвіду впровадження цього принципу [12].

Попри значну кількість публікацій з окресленої проблематики, визначення обсягу та сутності верховенства права як принципу сучасної держави потребує детального аналізу.

Метою цієї статті є дослідження верховенства права як принципу сучасної держави в таких аспектах, як з'ясування витоків ідеї верховенства права, співвідношення концепцій верховенства права і правової держави, аналіз відповідної доктрини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з позицією Дж. Даці, наявність принципів серед нормативних ресурсів, що використовує право (і правопорядок), давно визнала правова доктрина. Поняття загальних принципів права є загальновизнаним у континентальній правовій теорії як одне з джерел права. Визначення правового принципу є надто складним, оскільки іноді їх тлумачать як правові норми, подеколи – як загальні правові норми, стандарти, на яких мають ґрунтуватися правові норми. Поняття «принцип» означає всеосяжний закон або вчення, з якого випливають інші або на яких інші ґрунтуються; аксіома; постулат. Принцип права – це стандарт або набір стандартів поведінки чи судження, які вважають справедливими стандартами поведінки для суспільства або людства загалом. Попри наявні відмінності, правові принципи є правовими нормами, оскільки вони забезпечують стандартизовану поведінку для суб'єктів права. Стосовно правового принципу норма є загальною і слугує загальним стандартом судження щодо невизначеної кількості справ, які передбачають застосування загальної норми. У контексті правової норми норму поведінки застосовують тільки в чітко визначених обставинах або відносинах, вона не може відігравати роль загального стандарту судження [13, с. 109–110].

Доктринальні витоки верховенства права. Аналіз англійської доктрини верховенства права (панування права) слід розпочати з праці А. Дайсі «Основи державного права Англії: Вступ до вивчення англійської конституції». Цей дослідник акцентував увагу на трьох аспектах верховенства права як основи англійської конституції: 1) воно є противагою свавіллю, прерогативі або навіть широкій дискреційній владі уряду; 2) рівність перед законом або однакова підпорядкованість усіх класів загальному праву країни; 3) конституція є не джерелом, а наслідком застосування прав приватних осіб і звичаєвого права [14, с. 226–228].

Сучасний британський учений Т. Р. С. Аллан у праці «Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права» визначив сутність верховенства права так: «Однакова гідність усіх громадян і справедливе ставлення й повага до індивідуальної автономії є базовими передумовами ліберального конституційного ладу і, відповідно, серцевиною принципу верховенства права» [15, с. 11].

Формування німецької доктрини правової держави пов'язують з напрацюваннями К. Т. Велькера, який 1813 року в праці «Основи вчення про право, державу і покарання» зауважив, що така держава є обмеженою власним правом і лише завдяки цьому спроможна виконувати головні завдання: охорону релігії; піклування про виховання громадян, їхню освіту й освіченість; збереження звичаїв, моральності народу; створення умов для належного рівня життя громадян [16, с. 26, 167]. Німецька традиція правової держави утвердилася в XIX–XX століттях, хоча в період нацистської Німеччини (1933–1945) її заперечували. У повоєнній Федеративній Республіці Німеччині (ФРН), конституйованій на тлі подоланого нацизму з його свавіллям і необмеженістю влади, ідею правової держави продовжили активно розробляти. Причому цього разу вона дістала інституційно-правове підґрунтя у вигляді конституційного правопорядку ФРН. Найвичерпніше сутність німецької моделі правової держави висвітлив К. Хессе, відомий учений-конституціоналіст і суддя Федерального конституційного суду ФРН (1975–1987), у праці «Основи конституційного права ФРН», виданій 1978 року [17]. Цінною і своєчасною в цьому аспекті є позиція Б. Таманаги про те, що «передбачуваність дій держави – перше правило верховенства права» [18, с. 68].

Венеційська комісія про верховенство права. Значущість верховенства права серед цінностей Ради Європи є безумовною. У березні 2011 року в Стамбулі Венеційська комісія

ухвалила спеціальну доповідь «Верховенство права», метою якої є «виклад загальновизнаного чіткого розуміння поняття "верховенство права", завдяки чому міжнародні організації, а також національні та міжнародні суди могли б тлумачити і застосовувати цю фундаментальну цінність» [19]. У доповіді зауважено, що в установчих актах Ради Європи зміст верховенства права не окреслено, тому «більше можна почерпнути із судової практики Європейського суду з прав людини. Суд вважає, що верховенство права є концепцією, властивою всім статтям Конвенції», що «надає цьому поняттю також і субстантивної (матеріальної) сутності» (п. 23).

Автори доповіді дійшли висновку, що, з огляду на міжнародні та національні інструменти, праці науковців і практиків, зрештою досягнуто консенсусу щодо ключового значення поняття «верховенство права» та щодо елементів, охоплених ним. На їхню думку, позиція Т. Бінґема якнайкраще висвітлює істотні елементи верховенства права: «Усі особи та владні інститути в межах держави – публічні чи приватні – повинні підкорятися публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) і на підставі яких публічно здійснюють правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів». Цей автор виокремив вісім складників верховенства права, а саме: 1) доступність закону (закон має бути зрозумілим, чітким і передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не шляхом дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має реалізовуватися в правомірний, справедливий і розумний спосіб; 5) права людини мають бути захищені; 6) необхідно забезпечити засоби для вирішення спорів без надмірних матеріальних витрат і тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою міжнародно-правових зобов'язань, а також тих, що визначені національним правом (п. 35–37 доповіді).

Далі автори доповіді дійшли висновку про можливий консенсус стосовно обов'язкових елементів понять «верховенство права» і «Rechtsstaat», які є не лише формальними, а й субстантивними чи матеріальними (materieller Rechtsstaatbegriff). Такими складовими є: 1) законність, що передбачає прозорий, підзвітний і демократичний процес набрання чинності приписами права; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними судами, зокрема тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; 5) дотримання прав людини; 6) заборона дискримінації та рівність перед законом (п. 41).

Додатком до цієї доповіді є «Контрольний перелік питань для оцінювання стану верховенства права в окремих державах» за зазначеними елементами. Наприклад, за елементом «юридична визначеність» (legal certainty) такими питаннями є: a) чи всі закони публікують; b) чи є неписане право, чи доступне воно; c) чи встановлено межі юридичної дискреції, наданої виконавчій владі; d) чи містяться в законах положення про винятки; e) чи зрозумілою мовою написано закони; f) чи заборонено зворотну дію законів; g) чи встановлено обов'язок дотримуватися закону; h) чи йдеться про заперечення (оскарження) остаточного рішення національного суду; i) чи є судова практика національних судів послідовною; j) чи є національне законодавство загалом придатним для застосування, чи забезпечено його виконання; k) чи здійснюють систематичне оцінювання законодавства.

Роботу за цим напрямом у Раді Європи було продовжено, коли в березні 2016 року Венеційська комісія підготувала ще одну доповідь «Мірило правовладдя» [20]. Термін «правовладдя» запропонував відомий учений С. Головатий, який здійснив переклад цієї доповіді й уклав коментарі до нього. Основна частина доповіді стосується викладу «еталонних тестів» до всіх елементів правовладдя (верховенства права).

Наприклад, п. b «Юридична визначеність» містить такі «еталонні тести»: 1) наявність законодавства; 2) наявність судових рішень; 3) передбачуваність актів права; 4) сталість і послідовність приписів права; 5) легітимні очікування; 6) унеможливлення зворотної дії; 7) принципи nullum crimen sine lege та nullum poena sine lege; 8) res judicata. У тексті доповіді ці тести конкретизовано, наприклад: підпункт «легітимні очікування» потлумачено так: «Принцип легітимних очікувань є складовою загального принципу юридичної визначеності в праві Європейського Союзу, виведеного з національних систем права. Він так само виражає ідею, що органи публічної влади повинні дотримуватися не лише приписів актів права, а й своїх обіцянок та очікувань. Згідно з доктриною легітимних очікувань, ті, хто діє добросовісно на підставі права, не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань. Утім нові ситуації можуть бути достатньою підставою для законодавчих змін, що спричиняють виникнення відчуття краху легітимних очікувань у виняткових випадках. Таку доктрину застосовують не лише до законодавства, а й до рішень індивідуального характеру, які ухвалюють органи публічної влади». Таким чином, слід констатувати високий рівень практичної значущості «Мірила правовладдя».

Упровадження терміна «правовладдя» (замість верховенства права) зумовило подальше дослідження «Верховенство права: ідея, доктрина, принцип». В авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук цю пропозицію було обґрунтовано в такий спосіб: «Зважаючи на те, що український відповідник англійського поняття "the rule of law" у вигляді терміносполучення "верховенство права" не можна визнати найвдалішим (це засвідчено й фактом, що двослівність терміна наштовхнула провідних фахівців удатися до хибного "поелементного аналізу" цього поняття, його лексичної наближеності до одного з основоположних елементів позитивістської доктрини у вигляді поняття "верховенство закону", що призводить до викривлення концепції "верховенство права"), тому пропонують надалі застосовувати однослівний варіант – *правовладдя*. Саме однослівний термін органічно "вмонтовується" в українську правничу термінологію (на зразок *народовладдя, безвладдя, двовладдя* тощо), зберігаючи два змістові складники його англомовного відповідника (*rule* – влада, *law* – право); *правовладдя* – це найближче до англомовного "the rule of law", що якнайстисліше відображає ідею заперечення свавільної влади людини – однієї, гурту, одного з політичних органів (наприклад, у вигляді диктатури парламентської більшості) тощо; серцевина змісту *принципу правовладдя* – це категоричне і беззастережне заперечення будь-якого вияву свавільного й егоїстичного людиновладдя» [21, с. 36].

Сформульована пропозиція в середовищі правничої науки спричиняє дискусії, оскільки деякі вчені наводять аргументи щодо доцільності вживання терміна «верховенство права» безпосередньо в тексті Конституції України.

Міжнародна організація World Justice Project періодично готує доповідь, у якій визначає індекс верховенства права (Rule of Law Index) в державах світу. Методика оцінювання World Justice Project передбачає, що верховенство права характеризує систему, у якій дотримано чотири універсальні принципи:

1) підзвітність, за якої державний апарат, його посадові особи й офіційні представники підкоряються праву;

2) доступні закони, чіткі, оприлюднені, стабільні та справедливі, що захищають основні права, зокрема безпеку осіб і власність;

3) відкритий уряд, за якого процес прийняття законів, їх виконання та застосування є доступним, чесним й ефективним;

4) доступне та неупереджене вирішення спорів. Правосуддя вчасно здійснюють компетентні, етичні й незалежні представники

та нейтральні особи, які мають достатні ресурси, представляють інтереси громади [22].

Верховенство права як принцип Конституції України. Згідно зі ст. 1 Основного Закону, Україна є правовою державою, що необхідно трактувати як окремий конституційний принцип. У ст. 8 регламентовано «визнання і дію» принципу верховенства права. Десятки нормативних конструкцій висвітлюють тлумачення цього інтегрального принципу. Однак принцип верховенства права, слушно зауважив М. І. Козюбра, передбачає інтерпретацію верховенства права через його складові, що охоплює ст. 3 Конституції України, у якій закріплено обов'язок держави щодо поваги до прав людини [23, с. 69].

Зазначений підхід утілено в рішенні Конституційного Суду України у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. Суд в аргументації мотивувальної частини пов'язав розуміння ч. 1 ст. 29 Конституції України (право на свободу й особисту недоторканність) із верховенством права. Із цією метою Конституційний Суд України в другому абзаці пп. 2.3 п. 2 окреслив зміст свободи: «Конституційний Суд України виходить із того, що серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої в особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації. Право на свободу є невід'ємним і невідчужуваним конституційним правом людини та передбачає можливість вибору поведінки з метою вільного й усебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно, на власний розсуд пересуватися територією держави, обирати місце мешкання тощо. Право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлені Конституцією та законами України». Суд дійшов висновку, що відповідно до ст. 8 Основного Закону (верховенство права), цей принцип передбачає «судовий контроль за втручанням у право кожної людини на свободу; конституційне право людини на судовий захист є гарантією всіх прав і свобод людини і громадянина» (абзац перший пп. 2.5 п. 2 мотивувальної частини). Лише після цього в окреслених координатах було оцінено конкретні засоби законодавця: «Встановлена в Законі процедура госпіталізації недієздатної особи до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра не передбачає судового контролю за такою госпіталізацією, оскільки законодавець

фактично розглядав її як добровільну, хоча госпіталізація недієздатної особи відбувається без надання нею усвідомленої згоди. Конституційний Суд України вважає, що така госпіталізація за своєю сутністю та наслідками є непропорційним обмеженням конституційного права недієздатної особи на свободу й особисту недоторканність, тому вона має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина, з урахуванням зазначених міжнародно-правових стандартів, правових позицій Конституційного Суду України та виключно за рішенням суду відповідно до вимог статті 55 Основного Закону України» (абзац другий і третій пп. 2.5 п. 5 мотивувальної частини). Крім цього, Суд сформулював на підставі ч. 2 ст. 3 Конституції України «позитивний обов'язок»: «Конституційний Суд України вважає, що держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини... повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й уживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини. При цьому посилена увага має бути зосереджена на особливо вразливих категоріях осіб, до яких належать, зокрема, особи із психічними розладами (абзац перший пункту 3 мотивувальної частини)» [24].

Конституційний Суд України неодноразово апелював до принципу верховенства права та його складових. Загальне визначення терміна «верховенство права» було викладено в абзацах другому і третьому пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути пройняті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з виявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в

Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [25].

Водночас принцип правової держави в рішенні Конституційного суду Чеської Республіки від 18 лютого 2010 року зводиться до такого: 1) конституційна система в Чеській Республіці ґрунтується на принципах матеріально-правової держави. Конституційний суд розрізняє формальну і матеріальну концепції правової держави. Перша форма передбачає процедурну, формальну концепцію, незалежно від змісту та цілей діяльності уряду, концепція матеріальної правової держави керується основними принципами, які у своїй діяльності державна влада зобов'язана поважати. Пріоритет матеріальної концепції правової держави означає, що державні органи зобов'язані діяти формально в межах своїх повноважень і компетенції, встановлених конституційним порядком, законами, однак здійснення цих повноважень має містити зміст (сутність) відповідно до конкретних основних принципів, які виражаються в положеннях конституційного ладу та які гарантують основні права, створюють ціннісні засади для конституційного ладу; 2) в умовах матеріальної правової держави здійснення державної влади не може бути марним; тобто не може бути схваленим і сприйнятим здійснення державної влади, яке не узгоджено з передбаченою законом раціональною метою, для досягнення якої здійснює повноваження владний орган. Такий спосіб здійснення державної влади, що поважає основні права фізичних осіб, завжди має перевагу на підставі принципу пропорційності. Він є похідним від верховенства права, що ґрунтується на повазі до прав і свобод людини та громадянина (головне правило верховенства права); таким чином, державний орган здійснює владу і несе відповідальність за перевищення повноважень не лише в наявних формальних межах, встановлених законом повноважень і компетенції, а й сутнісне, якщо його поведінка не обумовлена передбачуваною і раціонально обґрунтованою метою, для якої він і набув певних повноважень та компетенції, і порушує основні права

заінтересованих осіб більше, ніж це необхідно для досягнення законної мети. Якщо відповідно до закону державна влада встановлює обов'язки для приватних осіб і тим самим обмежує їхні права, вона має забезпечити, щоб не було цілком заперечено суть основних прав. Крім того, обмеження не можна використовувати для інших цілей, крім передбачених законом (п. 4 ст. 4 Конституції). Таким чином, основні права зворотно обмежують формально передбачені законодавством обмеження для органів влади (п. 20–22 рішення) [26].

Висновки. У концептуальному значенні верховенство права полягає в обмеженні свавілля публічної влади щодо суспільства й окремої особи. Окреслити межу такого свавілля може або безпосередньо суд, або правовий принцип чи правова норма, які потенційно можуть бути застосовані або реально застосовувані судом. Різні шляхи становлення системи верховенства права (суд через застосування прав людини безпосередньо формує систему конституції – англійська традиція; її створює народ через здійснення установчої влади – європейська континентальна традиція) не мають принципового значення.

У практичному значенні місце судів у системі публічної влади має засвідчувати не лише реальний розподіл влади, а й спроможність судової влади обмежувати дискреційні повноваження законодавчої та виконавчої влади й у такий спосіб гарантувати захист від свавілля. Це можливо лише за умови незалежності суду (і процедур правосуддя) від інших гілок влади.

Такий підхід до тлумачення взаємозв'язку поділу влади (традиційно – елементу концепції правової держави) зближує концепцію верховенства права з концепцією матеріальної правової держави.

Незалежне правосуддя є ключовим фактором у системі верховенства права (правової держави) з огляду на такі аргументи: а) верховенство права можливе лише в разі встановлення ефективного правопорядку, за якого першим критерієм ефективності є система правосуддя в широкому значенні (від ефективного розслідування до виконання судових рішень). Верховенство права є станом реалізованості правових норм і принципів, оскільки останні можуть виявити свій пріоритет лише за умови їх реалізації; б) верховенство права, незалежно від концептуальних підходів, найбільш концентровано втілено в інституційному захисті людської гідності та свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Савенко Д. Л. Принципы верховенства права и законности: понятие и соотношение [Электронный ресурс] / Д. Л. Савенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 62. – С. 658–664. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_62_90. – Загл. с экрана.

2. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування [Електронний ресурс] / В. Лемак // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 40–48. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_4. – Назва з екрана.

3. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе [Електронний ресурс] / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3. – С. 127–134. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2009_3_12. – Назва з екрана.

4. Крилова І. І. Верховенство права і принцип розподілу влади в Україні [Електронний ресурс] / І. І. Крилова // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – № 1. – С. 12–14. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2008_1_2. – Назва з екрана.

5. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства [Електронний ресурс] / А. Пухтецька // Вісник Національної академії наук України. – 2010. – № 3. – С. 33–43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2010_3_5. – Назва з екрана.

6. Самбор М. А. Сутність принципу «верховенства права» у сучасних умовах цивілізаційного розвитку [Електронний ресурс] / М. А. Самбор // Юридична наука. – 2012. – № 5. – С. 17–28. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2012_5_2. – Назва з екрана.

7. Багрій Т. Я. Принцип верховенства права як умова розвитку сучасного українського конституціоналізму [Електронний ресурс] / Т. Я. Багрій // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 2 (2). – С. 44–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2011_2(2)__6. – Назва з екрана.

8. Падалка Р. О. Окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Р. О. Падалка // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. – № 26. – С. 421–430. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_26_59. – Назва з екрана.

9. Потильчак О. І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України [Електронний ресурс] / О. І. Потильчак // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2. – С. 162–164. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2013_2_31. – Назва з екрана.

10. Малютін І. А. Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права [Електронний ресурс] / І. А. Малютін // Адміністративне судочинство. – 2012. – № 3–4. – С. 61–68. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Adsud_2012_3-4_9. – Назва з екрана.

11. Уварова О. Принцип верховенства права в судовій практиці України [Електронний ресурс] / О. Уварова // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 65–72. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2013_1_9. – Назва з екрана.

12. Головатий С. П. Верховенство права: український досвід : у 3 т. / С. П. Головатий. – Київ : Фенікс, 2006. – Т. 3. – 1747 с.

13. Daci J. Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different? [Electronic resource] / J. Daci // Academicus – International Scientific Journal. – № 2. – P. 109–115. – Access mode: http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf. – Title from the screen.

14. Дайси А. В. Основы государственного права Англии: введение в изучение английской конституции [Электронный ресурс] / А. В. Дайси ; под ред. П. Г. Виноградова ; пер. О. В. Полторацкая. – 2-е изд. – М. : Сытина И. Д., 1907. – 707 с. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=qgDuAgAAQBAJ&pg=PR9&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false. – Загл. с екрана.

15. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. – Київ, 2008. – 385 с.

16. Welker K. T. Die letzten Griinde von Recht, Staat und Strafe, philosophisch und nach den Grenzen der merkwiirdigsten Volker rechtshistorisch entwikelt / K. T. Welker. – Gissen, 1813. – 590 p.

17. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.

18. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2007. – 208 с.

19. Верховенство права : доповідь № 512/2009 CDL, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.), Страсбург, 4 квіт. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr. – Назва з екрана.

20. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Мірило правовладдя : дослідження № 711/2013, схвалено Комітетом міністрів (на рівні їх заступників) на 1263-му засіданні (6–7 верес. 2016 р.), Страсбург, 18 берез. 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/.pdf. – Назва з екрана.

21. Головатий С. П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий. – Київ : Б.в., 2008 . – 44 с.

22. The WJP Rule of Law Index 2017–2018 report [Electronic resource]. – Access mode: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2018-June-Online-Edition_0.pdf. – Title from the screen.

23. Козюбра М. І. Верховенство права, права людини і місцеве самоврядування: проблеми взаємозв'язків [Електронний ресурс] / М. І. Козюбра // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Т. 200. – С. 67–71. – (Серія «Юридичні науки»). – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_15. – Назва з екрана.

24. Про психіатричну допомогу (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) [Електронний ресурс] : рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України від 1 черв. 2016 р. № 2-рп/2016. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16. – Назва з екрана.

25. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Електронний ресурс] : рішення Конституційного Суду України від 2 листоп. 2004 р. № 15-рп/2004. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04. – Назва з екрана.

26. I.ÚS 1849/08 ze dne 18.02.2010. № 30/56 SbNU 339 [Electronic resource]. – Access mode: http://nalus.usoud.cz/Search/GetText.aspx?sz=1-1849-08_1. – Title from the screen.

REFERENCES

1. Savchenko, D.L. (2011). Principy verhovenstva prava i zakonnosti: poniatie i sootnoshenie [Principles of the rule of law and legality: the notion and relation]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Actual problems of state and law, 62,* 658-664. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_62_90 [in Russian].

2. Lemak, V. (2010). Sotsialno-ekonomichni prava liudyny v konteksti verkhovenstva prava: vitchyznianyi dosvid zakriplennia ta zastosuvannia [Socio-economic human rights in the context of rule of law: domestic experience of consolidation and application]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine, 1,* 40-48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_4 [in Ukrainian].

3. Maksymov, S. (2009). Konstytutsiinyi pryntsyp verkhovenstva prava: zahalne ta osoblyve [The constitutional principle of the rule of law: general and special]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine, 3,* 127-134. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2009_3_12 [in Ukrainian].

4. Krylova, I.I. (2008). Verkhovenstvo prava i pryntsyp rozpodilu vlady v Ukraini [The rule of law and the principle of the division of power in Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine, 1,* 12-14. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2008_1_2 [in Ukrainian].

5. Pukhtetska, A. (2010). Pryntsyp verkhovenstva prava: suchasni yevropeiski doktryny yak oriientyr dlia reformuvannia natsionalnoho zakonodavstva [Principle of the rule of law: modern European doctrines as a benchmark for reforming national legislation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine, 3,* 33-43. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2010_3_5 [in Ukrainian].

6. Sambor, M.A. (2012). Sutnist pryntsypu "verkhovenstva prava" u suchasnykh umovakh tsyvilizatsiinoho rozvytku [The essence of the principle of "rule of law" in the modern conditions of civilization development]. *Yurydychna nauka, Legal science, 5,* 17-28. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2012_5_2 [in Ukrainian].

7. Bahrii, T.Ya. (2011). Pryntsyp verkhovenstva prava yak umova rozvytku suchasnoho ukrainskoho konstytutsionalizmu [The principle of the rule of law as a condition for the development of modern Ukrainian constitutionalism]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Legal journal of the National Academy of Internal Affairs, 2(2),* 44-51. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2011_2(2)__6 [in Ukrainian].

8. Padalka, R.O. (2013). Okremi problemy verkhovenstva prava v suchasnii Ukraini [Separate problems of the rule of law in modern Ukraine]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka, Actual problems of law: theory and practice, 26,* 421-430. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_26_59 [in Ukrainian].

9. Potylchak, O.I. (2013). Realizatsiia pryntsypu verkhovenstva prava u rishenniakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Implementation of the rule of law principle in decisions of the Supreme Court of Ukraine]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine, 2,* 162-164. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2013_2_31 [in Ukrainian].

10. Maliutin, I.A. (2012). Rozvytok pryntsypu verkhovenstva prava v konteksti doktryny pryrodnoho prava [Development of the rule of law principle in the context of the doctrine of natural law]. *Administratyvne sudochynstvo, Administrative justice, 3-4,* 61-68. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Adsud_2012_3-4_9 [in Ukrainian].

11. Uvarova, O. (2013). Pryntsyp verkhovenstva prava v sudovii praktytsi Ukrainy [Principle of the rule of law in the judicial practice of Ukraine]. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava, Philosophy of law and general theory of law, 1,* 65-72. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2013_1_9 [in Ukrainian].

12. Holovatyi, S.P. (2006). *Verkhovenstvo prava: ukrainskyi dosvid [Rule of Law: Ukrainian Experience].* (Vola. 1-3). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

13. Daci, J. Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different? *Academicus - International Scientific Journal, 2,* 109-115. Retrieved from http://www.academicus.edu.al/nr2/Academicus-MMX-2-109-115.pdf.

14. Daisi, A.V. (Ed.). (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii: vvedenie v izuchenie angliiskoi konstitucii [The Foundations of State Law in England: An Introduction to the Study of the English Constitution].* (O.V. Poltorackaia, Trans) (2nd ed.). Moscow: I.D. Sytina. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=qgDuAgAAQBAJ&pg=PR9&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false [in Russian].

15. Allan, T.R.S. (2008). *Konstytutsiina spravedlyvist. Liberalna teoriia verkhovenstva prava [Constitutional justice. Liberal theory of the rule of law].* Kyiv [in Ukrainian].

16. Welker, K.T. (1813). *Die letzten Griinde von Recht, Staat und Strafe, philosophisch und nach den Grenzen der merkwiirdigsten Volker rechtshistorisch entwikelt.* Gissen.

17. Hesse, K. (1981). *Osnovy konstitucionnogo prava FRG [The fundamentals of the constitutional law of Germany].* Moscow: Yurid. лlit [in Russian].

18. Tamanaha, B. (2007). *Verkhovenstvo prava. Istoriia. Polityka. Teoriia [Rule of Law. History. Policy. Theory].* Kyiv: Kyievово-Mohylian. akad. [in Ukrainian].

19. Verkhovenstvo prava: dopovid No. 512/2009 CDL, skhvalena Venetsiiskoiu komisiieiu na 86 plenarnomu zasidanni (Venetsiia, 25-26 berez. 2011 r.), Strasburh, 4 kvit. 2011 r. [Rule of Law: Report No. 512/2009 CDL, endorsed by the Venice Commission at the 86th Plenary Session (Venice, March 25-26, 2011), Strasbourg, April 4, 2011]. (n.d.). *www.venice.coe.int.* Retrieved from http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr [in Ukrainian].

20. Yevropeisika komisiya "Za demokratiiu cherez pravo" (Venetsiiska komisiia). Mirylo pravovladdia: doslidzhennia No. 711/2013, skhvaleno Komitetom ministriv (na rivni yikh zastupnykiv) na 1263 zasidanni (6-7 veres. 2016 r.), Strasburh, 18 berez. 2016 r. [European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Measure of the Rule of Law: Study No. 711/2013, approved by the Committee of Ministers (at the level of their deputies) at the 1263rd meeting (September 6-7, 2016), Strasbourg, March 18, 2016]. (n.d.). *www.scourt.gov.ua.* Retrieved from http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/.pdf [in Ukrainian].

21. Holovatyi, S.P. (2008). Verkhovenstvo prava: Ideia. Doktryna. Pryntsyp [Rule of Law: The Idea. Doctrine. Principle]. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv: B.V. [in Ukrainian].

22. *The WJP Rule of Law Index 2017-2018 report.* Retrieved from https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2018-June-Online-Edition_0.pdf.

23. Koziubra, M.I. (2017). Verkhovenstvo prava, prava liudyny i mistseve samovriaduvannia: problemy vzaiemozviazkiv [The Rule of Law, Human Rights and Local Self-Government: Problems of Interconnection]. *Naukovi zapysky NaUKMA, Scientific notes of NaUKMA, 200,* 67-71. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_15 [in Ukrainian].

24. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhennia tretoho rechennia chastyny pershoi statti 13 Zakonu Ukrainy "Pro psykhiatrychnu dopomohu (sprava pro sudovyi kontrol za hospitalizatsiieiu nediiezdatnykh osib do psykhiatrychnoho zakladu)": vid 1 cherv. 2016 r. No. 2-rp/2016 [The decision of the Constitutional Court

of Ukraine in the case of the constitutional petition of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of the third sentence of part one of Article 13 of the Law of Ukraine "On Psychiatric Assistance (case on judicial control of the hospitalization of incapacitated persons to a psychiatric institution)" from June 1, 2016, No. 2-rp/2016]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16 [in Ukrainian].

25. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy "Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia)": vid 2 lystop. 2004 r. No. 15-rp/2004 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine "Decision of the Constitutional Court of Ukraine in a case under the constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (case on the appointment by the court of a more lenient punishment)" from November 2, 2004, No. 15-rp/2004]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04 [in Ukrainian].

26. I.ÚS 1849/08 ze dne 18.02.2010. No. 30/56 SbNU 339. Retrieved from http://nalus.usoud.cz/Search/GetText.aspx?sz=1-1849-08_1.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2018

Kopcha V. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Uzhgorod National University, Uzhhorod, Ukraine; **ORCID 0000-0001-9499-3733**

The Rule of Law as a Principle of the Modern State

The article is devoted to the study of the rule of law in the modern state. Particular attention is paid to the extent of the rule of law, which encompasses: legality, including a transparent, accountable and democratic process for the enforcement of legal requirements; legal certainty; prohibition of arbitrariness; access to justice; observance of human rights; the prohibition of discrimination and equality before the law. It is concluded that in the conceptual framework the rule of law consists in limiting the arbitrariness of public authority in relation to society and in relation to an individual. Different ways of forming the rule of law system – the courts through the application of human rights directly create a system of constitution (the English tradition) or creates it through the exercise of the constituent power (European continental tradition) – does not play a fundamental role. In practical terms, therefore, the place of the courts in the system of public authority follows, which should certify not only the real distribution of power, but also the real ability of the judiciary to restrict discretionary powers of the legislative and executive power and thus guarantee protection against arbitrariness. This is only possible with the independence of the court (and judicial procedures) from other branches of government. The above understanding of the relationship of «separation of powers» (traditionally – the element of the concept «Rechtsstaat») even more closely converges the concept of rule of law and the concept of material Rechtsstaat.

Keywords: principles of law; rule of law; human rights; Council of Europe; constitution; court.

УДК 342.71

Кінаш Н. Б. – здобувач кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Аналіз концептуальних підходів до методології принципів громадянства

Висвітлено теоретичний підхід до аналізу методології інституту «принципи громадянства» в контексті сучасної політико-правової ситуації в державі. Запропонований підхід забезпечує формування комплексу методів пізнання, які в сукупності становлять методологію наукового аналізу інституту «принципи громадянства», й окреслює сучасні напрями вдосконалення традиційної для національної науки конституційного права методології аналізу конституційно-правових явищ. На підставі загальнонаукових понять і концепцій визначено методи та принципи пізнання, які забезпечують оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням і його методами. Конкретні методи юридичних наук передбачають сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження конкретних об'єктів (явищ, предметів, фактів). Зокрема, до них належать такі методи: спеціально-юридичний, теоретико-юридичний, конкретно-соціологічні, статистичні, групування, узагальнювальних показників. ***Мета.*** *Основне завдання цієї статті полягало в пошуку найоптимальнішого комплексу методів, за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут «принципи громадянства», що сприятиме окресленню проблем у цій сфері.* ***Висновки.*** *Сучасна методологія дослідження обраної проблеми ґрунтується на потребі оновлення в умовах анексованих територій України сучасного методологічного інструментарію аналізу інституту «принципи громадянства», причому в теоретичній і практичній площинах.*

Ключові слова: методи пізнання; методологія; науковий аналіз; принципи громадянства.

Постановка проблеми. Військова інтервенція Російської Федерації та анексія частини суверенної території України [1], воєнно-політичні події на Сході України, що є демонстративним порушенням міжнародних норм, актуалізують питання інституту громадянства як одного з правових чинників захисту суверенітету і територіальної цілісності нашої держави.

Україна має обрати оптимальний шлях пришвидшення структурних перетворень для зміцнення своїх позицій у гарантуванні світової безпеки та звільнення анексованих територій [2, с. 5–6], що стимулює в наукових колах різноспрямовані теоретичні дискурси стосовно сучасного тлумачення принципів громадянства.

У цьому контексті слід апелювати до методології наукового аналізу, яка нині набуває важливого значення в окреслених політичних умовах.

© Кінаш Н. Б., 2018

Така роль методологічної складової наукового аналізу принципів громадянства зумовлена політико-правовою ситуацією, проблемні аспекти якої потребують практичного вирішення, що є неможливим без удосконалення методологічного арсеналу правової науки, що є запорукою її прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базою методології дослідження принципів громадянства є загальна методологія наукового аналізу правових явищ, у розроблення якої вагомий внесок зробили іноземні вчені Б. Гурне, Б. Лазарев, Г. Райт, а також українські дослідники, серед яких: В. Авер'янов, В. Бакуменко, Ю. Барабаш, А. Бєлов, Ю. Бисага, І. Бінько, С. Бостан, Б. Гаєвський, М. Кельман, В. Ковальчук, М. Козюбра, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Сливка та ін.

Окресленій проблематиці присвятили також праці Е. Афонін, О. Білорус, В. Воротін, Ю. Павленко, О. Плотніков, О. Скаленко, С. Телешун, В. Юрчишин та ін.

Виклад основного матеріалу. Багатовимірність принципів громадянства, їхній інтегрований характер оцінюють з різних позицій у системі інституту громадянства, що потребує застосування не одного, а комплексу методів пізнання, зокрема й методу порівняльного аналізу. Саме на його підставі виявляють спільні та відмінні риси досліджуваного інституту, що в комплексі формують методологію дослідження.

Мета цієї публікації полягає в актуалізації та вдосконаленні методології, а завдання – виявити основні рівні методології дослідження інституту принципів громадянства, визначити особливості відповідних процедур наукового пошуку та шляхів покращення традиційної для української науки конституційного права методології досліджень.

Процес отримання наукових знань безпосередньо залежить від теоретичного підходу, методологічного інструментарію, яким послуговується дослідник, аналізуючи предмет пізнання. У цьому сенсі суттєве значення має система методологічних засад і принципів. Вихідним елементом кожного наукового дослідження є окреслення теоретико-методологічної бази, на підставі якої здійснюють усебічний аналіз обраної проблеми, обґрунтовують концептуальні ідеї, вибудовують теоретичні положення, формулюють методичні рекомендації, окреслюють практичну складову порядку реалізації відповідних юридичних норм, діяльність суб'єктів правовідносин, розробляють пропозиції для практичної діяльності тощо.

Аналізуючи проблему, науковці мають виокремити провідні ідеї, методи її вивчення та розв'язання в науково-теоретичному аспекті, ураховуючи й використовуючи результати та досягнення інших наук.

У філософському контексті ідея – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності, усвідомлення мети пізнання, перспектив дослідження та практичного значення. Ідеї формуються на підставі спостереження навколишнього світу й потреб життя. Нова ідея – це якісне зрушення думки за межі сприйнятих почуттями даних [3]. Ідея дослідження сучасної концептуальної методології аналізу інституту принципів громадянства в теоретичному та практичному вимірах зумовлена сучасними політико-правовими обставинами національного й міжнародного значення, завданням щодо звільнення окупованих територій, стимулювання державно-правового імпульсу розвитку національного законодавства у сфері громадянства в контексті захисту громадян і євроінтеграційних перспектив України.

Методи пізнання відіграють важливу роль у процесі наукового дослідження. Правильно дібраний метод підвищує достовірність здійсненого аналізу, є чинником послідовності виконуваної роботи, досягнення результату, а отже, їх апробації та ефективного впровадження. Безпосередньо поняття «методологія» має два основні значення: по-перше, це система певних способів і прийомів, застосовуваних у певній сфері діяльності (науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, учення про систему, загальна теорія методу, теорія в дії. Методологія – це філософське вчення про систему методів наукового пізнання та перетворення реальної дійсності, а також учення про застосування принципів, категорій, законів діалектики й науки до процесу пізнання і практики з метою набуття нових знань [4, с. 17].

Інші вчені тлумачать методологію як систему теоретичних знань, які відіграють роль керівних принципів, знарядь наукового дослідження та конкретних засобів реалізації вимог наукового аналізу; найбільш загальну систему принципів організації наукового дослідження, способів досягнення і побудови наукового знання [5, с. 199].

Теоретико-науковий аналіз слід розпочинати з його творчого задуму, формулювання проблеми, обґрунтування актуальності, визначення об'єкта, предмета, мети, завдань, а завершувати – висновками про наукову новизну, евристичну цінність, теоретичну і практичну значущість досягнених результатів наукового дослідження, відображених у вигляді системи понять, закономірностей, законів і теорій, що відбувається

за індивідуальними рисами й особливостями дослідника, водночас, можна виокремити певні загальні підходи (методологію) здійснення дослідження. Такими загальними підходами є принципи, зокрема: принцип єдності теорії і практики, які взаємозумовлені; принцип системності, на підставі якого встановлюють, що кожен досліджуваний об'єкт слід розглядати як єдине ціле, і кожне явище оцінюють у взаємозв'язку з іншими; принцип розвитку, що полягає у формуванні наукового знання з відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта дослідження; принцип об'єктивності, що потребує врахування всіх факторів, які характеризують досліджувані об'єкти, явища та процеси; принцип декомпозиції, що ґрунтується на поділі системи на частини, створенні умов для ефективного аналізу та проектування досліджуваних об'єктів, явищ і процесів; принцип абстрагування, який полягає у виокремленні істотних та нехтуванні несуттєвими властивостями досліджуваних явищ і процесів [6, с. 178].

На нашу думку, методологія в науці виконує конкретні функції, зокрема: визначає способи здобуття нових наукових знань, є орієнтиром на шляху досягнення відповідної наукової мети, забезпечує всебічність отримання нової теоретичної інформації, загалом є способом судження, аналітичним інструментом наукового пізнання, який обґрунтовує одержані результати наукової діяльності.

На думку І. М. Жаровської, своєрідним компромісом між різними інтерпретаціями змісту методології є те, що саме вона вказує шлях пізнання, це багаторівневий підхід, за якого розрізняють найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, перехід від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз; кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика як сукупність операцій і процедур, що застосовують у конкретних дослідженнях [7].

Сучасні українські науковці методологію трактують як: 1) учення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософське, теоретичне підґрунтя; 2) сукупність методів дослідження, що застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта пізнання [8, с. 664].

Водночас методологію позиціонують як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження, а методикою вважають

сукупність прийомів дослідження, що охоплюють техніку та різноманітні операції з фактичним матеріалом [9, с. 42–49].

Методологія, зауважують В. М. Шейко та Н. М. Кушнаренко, є вченням про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності. Вона має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретно-наукові принципи, на яких ґрунтується теорія дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів, технік, що застосовують для виконання спеціальних дослідних завдань [10, с. 57].

До методологічних принципів наукового пізнання, зазначають Ю. П. Тарєлкін, В. О. Цикін, належать такі: верифікації, спостережності, простоти, відповідності, інваріантності (симетрії) і системності (узгодженості) [11, с. 11].

Таким чином, методологія – це концептуальний зміст методів дослідження, за допомогою якого може бути досягнуто науково-дослідну мету для виконання поставлених завдань, що окреслює способи набуття нових наукових знань, забезпечує всебічність й об'єктивність отримання нових результатів інформації щодо предмета дослідження, а отже, сприяє систематизації наукових результатів, формує систему наукової інформації, яка ґрунтується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Водночас складність добору методологічного інструментарію (методики) в процесі дослідження інституту «принципи громадянства» зумовлена міждисциплінарністю цієї проблеми.

В аналізованому контексті методологія є специфічним каталізатором наукового розв'язання обраної проблеми, використання системи методів наукового пізнання в процесі наукового пошуку, збагачує науковий інструментарій, формуючи міждисциплінарні підходи до вивчення об'єкта та предмета дослідження, на підставі чого постає унікальна конкретна методика. Зазначене закономірно стосується й дослідження інституту «принципи громадянства».

Знані вчені С. Д. Гусарєв та О. Д. Тихомиров обстоюють таку ієрархічну модель методів наукового пізнання, за якою виокремлюють: загальні (філософські), загальнонаукові, приватно-наукові та спеціальні методи [12, с. 1112]. Таким чином, методологічну основу дослідження інституту «принципи громадянства» мають становити зазначені групи методів, з огляду на предмет, мету й завдання дослідження.

Загальнофілософський (універсальний) метод використовують під час дослідження всіх галузей дійсності й на всіх етапах

конкретного пізнавального процесу. Найдавнішими з них є діалектичний і метафізичний. Кожна філософська концепція виконує методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома зазначеними. Також ідеться про такі методи, як: аналітичний (у сучасній аналітичній філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний тощо [11, с. 25].

Філософські методи є загальними, конститутивними методами наукового пізнання інституту «принципи громадянства». Вони визначають загальні напрями, стратегію здійснення аналізу.

Загальнонаукові методи забезпечують об'єктивність дослідження; усебічність розгляду; конкретно-історичний підхід; єдність якісного та кількісного аналізу; поєднання критичного підходу і спадкоємності в пізнанні; пізнання від явища до його сутності. Загальні методи поділяють на: загальнологічні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання) та загальнонаукові, серед яких: а) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, опис, вимірювання); б) методи теоретичного дослідження (уявний експеримент, аксіоматичний метод, перехід від абстрактного до конкретного, історичний, логічний, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний тощо) [13, с. 81–86].

На підставі загальнонаукових понять і концепцій формулюють відповідні методи та принципи пізнання, які забезпечують зв'язок й оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням і його методами.

Конкретними методами юридичних наук вважають сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження об'єктів (явищ, предметів, фактів). Вони є певною комбінацією пізнавальних прийомів, набір яких залежить від сутності об'єкта й умов процесу пізнання (спеціально-юридичний, теоретико-юридичний, конкретно-соціологічні, статистичні методи, метод групування, узагальнювальних показників) [14, с. 88–93].

Такі методи надають можливість здійснити науково-теоретичний опис елементів інституту «принципи громадянства» за допомогою юридичної термінології, висвітлити діяльність держави, соціальних суб'єктів з позиції юридичних моделей поведінки, законного або протиправного, обов'язкового чи можливого тощо.

Використовуючи наявні наукові підходи, ми здійснили спробу інтегрувати методологічні можливості з вивчення обраного предмета дослідження. Основне завдання полягало в пошуку найоптимальнішого комплексу методів, за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут «принципи громадянства»,

що сприятиме виявленню кола проблем у цій сфері. Сучасна методологія дослідження обраної для вивчення проблеми ґрунтується на потребі в умовах анексованих територій України, оновлення сучасного методологічного інструментарію, застосованого для аналізу інституту «принципи громадянства».

Ми керувалися загальновизнаним у науці положенням, що достовірність результатів дослідження безпосередньо залежить від правильно обраної сукупності методів пізнання. Саме тому вибір методів пізнання зумовлено предметом цього дослідження, причому враховано зв'язок між предметом і методом науки. Дослідники зауважують, що такий зв'язок відображено як в особливому категоріальному апараті науки, так і в наявності специфічних методів дослідження.

Висновки. Отже, категорія методу походить з практичної діяльності, водночас, її застосовують і в практичній, і в теоретичній площинах. Зазначене пов'язане з тим, що використання методу в теоретичній сфері передбачає попередню апробацію його властивостей на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kremlin.ru/events/president/news/20605. – Загл. с экрана.

2. Солоненко О. М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку : монографія / О. М. Солоненко. – Київ : Ліра-К, 2017. – 360 с.

3. Поняття про методологію досліджень, види та функції наукових досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-3027.html. – Назва з екрана.

4. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Я. Баскаков, Н. В. Туленков. – 2-е изд., испр. – Киев : МАУП, 2004. – 216 с.

5. Загвязинский В. Методология и методы психолого-педагогических исследований [Электронный ресурс] : учеб. пособие / В. Загвязинский, Р. Атаханов. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2005. – 208 с. – Режим доступа: http://scibook.net/psihologii-issledovanie/metodologiya-metodyi-psihologo.html. – Загл. с экрана.

6. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В. Є. Юринець. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 178 с. – Режим доступу: http://chito.in.ua/v-ye-yurinece-metodologiya-naukovih-doslidjene-navchalenij-pos.html. – Назва з екрана.

7. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4832/zarovska.pdf. – Назва з екрана.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

9. Бандура О. О. Основні риси діалектики аксіології та гносеології права [Електронний ресурс] / О. О. Бандура // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 42–49. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_9. – Назва з екрана.

10. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнаренко. – 5-те вид., стер. – Київ : Знання, 2006. – 308 с.

11. Тарєлкін Ю. П. Методологія наукових досліджень [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Ю. П. Тарєлкін, В. О. Цикін. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – 196 с. – Режим доступу: http://dl.khadi.kharkov.ua/pluginfile.php/42501/mod_resource/content/1/tarielkin_yu_p_tsikin_v_o_metodologiya_naukovikh_doslidzhen.pdf. – Назва з екрана.

12. Гусарєв С. Д. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. Т. 1 ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Таційй, Ю. С. Шемшученко. – Київ : Ін Юре, 2003. – 1232 с.

13. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень [Електронний ресурс] / О. В. Крушельницька. – Київ : Кондор, 2006. – 206 с. – Режим доступу: http://biology.univ.kiev.ua/images/stories/Upload/Kafedry/Biofizyky/2014/kryshelnytska_metod_org_nayk_dosl.pdf. – Назва з екрана.

14. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – Київ : Знання, 2005. – 655 с. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-book-157.html. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Dohovir mizh Rosiiskoiu Federatsiieiu ta Respublikoiu Krym pro pryiniattia v Rosiisku Federatsiiu Respubliky Krym ta utvorennia v skladi Rosiiskoi Federatsii novykh subiektiv [Agreement between the Russian Federation and the Republic of Crimea on the admission to the Russian Federation of the Republic of Crimea and the formation of new subjects in the Russian Federation]. (n.d.). *www.kremlin.ru.* Retrieved from http://www.kremlin.ru/events/president/news/20605 [in Ukrainian].

2. Solonenko, O.M. (2017). *Mizhnarodna kryminalna yustytsiia: etapy stanovlennia ta rozvytku [International criminal justice: stages of formation and development].* Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

3. Poniattia pro metodolohiiu doslidzhen, vydy ta funktsii naukovykh doslidzhen [Concept about the methodology of research, types and functions of scientific research]. (n.d.). *www.info-library.com.ua.* Retrieved from http://www.info-library.com.ua/books-text-3027.html [in Ukrainian].

4. Baskakov, A.Ya., & Tulenkov, N.V. (2004). *Metodologiia nauchnogo issledovaniia [Methodology of scientific research]* (2nd ed.). Kiev: MAUP [in Russian].

5. Zagviazinskii, V., & Atahanov, R. (2005*). Metodologiia i metody psihologo-pedagogicheskih issledovanii [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]* (2nd ed.). Moscow: Akademiia. Retrieved from http://scibook.net/psihologii-issledovanie/metodologiya-metodyi-psihologo.html [in Russian].

6. Yurynets, V.Ye. (2011). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen [Methodology of scientific research].* Lviv: LNU named after Ivan Franko [in Ukrainian].

7. Zharovska, I.M. Shchodo problem metodolohii teorii derzhavy i prava [On the problems of the methodology of the theory of state and law]. *science.lpnu.ua.* Retrieved from http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4832/zarovska.pdf [in Ukrainian].

8. Busel, V.T. (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopovn.) [Great explanatory dictionary of contemporary Ukrainian language (from the supplementary and additional)].* Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].

9. Bandura, O.O. (2011). Osnovni rysy dialektyky aksiolohii ta hnoseolohii prava [The main features of the dialectic of axiology and legal gnoseology]. *Forum prava, Forum of rights, 1,* 42-49. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_9 [in Ukrainian].

10. Sheiko, V.M., & Kushnarenko, N.M. (2006). *Orhanizatsiia ta metodyka naukovo-doslidnytskoi diialnosti [Organization and methods of research activity]* (5th ed.). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

11. Tarielkin, Yu.P., & Tsikin, V.O. (2010). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen [Methodology of scientific research].* Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenka. Retrieved from http://dl.khadi.kharkov.ua/pluginfile.php/42501/mod_resource/content/1/tarielkin_yu_p_tsikin_v_o_metodologiya_naukovikh_doslidzhen.pdf [in Ukrainian].

12. Husariev, S.D., & Tykhomyrov, O.D. (2003). Teoretyko-metodolohichni ta kontseptualni zasady politseiskoho prava ta politseiskoi deontolohii [Theoretical-methodological and conceptual foundations of police law and police deontology]. *Mizhnarodna politseiska entsyklopediia, International Police Encyclopedia.* (Vols. 1-10). Yu.I. Rymarenko, Ya.Yu. Kondratiev V.Ya. Tania, Yu.S. Shemshuchenko (Eds). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

13. Krushelnytska, O.V. (2006). *Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific researches].* Kyiv: Kondor. Retrieved from http://biology.univ.kiev.ua/images/stories/Upload/Kafedry/Biofizyky/2014/kryshelnytska_metod_org_nayk_dosl.pdf [in Ukrainian].

14. Husiarev, S.D., & Tykhomyrov, O.D. (2005). *Yurydychna deontolohiia (Osnovy yurydychnoi diialnosti) [Legal Deontology (Fundamentals of Legal Activity)].* Kyiv: Znannia. Retrieved from http://www.info-library.com.ua/books-book-157.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2018

Kinash N. – Researcher of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Contemporary Conceptual Methodology Analysis of the Principles of Citizenship

The article presents the theoretical approach to the analysis of the Institute's methodology «principles of citizenship» taking into account the current political and legal situation in the state. The proposed approach provides identification and disclosure of a set of cognitive methods that in combination formulate the methodology of scientific analysis of the institute «principles of citizenship» and aims at identifying modern areas for improving the traditional method for the analysis of constitutional and legal phenomena of the traditional for national science of constitutional law. The purpose of this publication was to update and improve the methodology, and the task of the study was to identify the main levels of the methodology of the study of the Institute of Principles of Citizenship, to identify the peculiarities of the relevant scientific search procedures and ways to improve the

methodology of research for the traditional Ukrainian science of constitutional law. The paper notes that the special role of the methodological component of the scientific analysis of the principles of citizenship, which is actively formed at present, due to the political and legal situation, now requires its practical solution, which is impossible without its theoretical component, and the improvement of the methodological arsenal of legal science is the key to its progress. Multidimensionality of the principles of citizenship, their integrated nature, characterized by many peculiarities, is estimated from different sides in the system of the institution of citizenship, requires the use of not only one, but a set of methods of knowledge, including among the empirical methods of research using the method of comparative analysis. After all, it is thanks to him that the common and distinctive features (characteristics) of the investigated institute are found, which in combination formulate the research methodology.

Keywords: methods of cognition; methodology; scientific analysis; principles of citizenship.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.22

Вереша Р. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор Академії адвокатури України, м. Київ

Синергетика суб'єктивного елементу злочину

Визначено юридичні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину в структурі суб'єктивної сторони злочину. Доведено, що суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину є досить складною для фактичного встановлення. Останнє стає можливим лише завдяки з'ясуванню психологічних ознак структури суб'єктивної сторони злочину, які зумовлюють внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчинюваного злочинного діяння, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину в кожному конкретному випадку. Зауважено, що сукупність ознак, які характеризують психологічну діяльність особи, яка вчинила злочин, становить один з елементів складу злочину, зокрема його суб'єктивну сторону. Саме через такі взаємозалежні та взаємопов'язані юридичні ознаки, як вина, мотив, мета злочину й емоційний стан суб'єкта, можна висвітлити зміст суб'єктивної сторони складу злочину. Водночас ці ознаки визначають за допомогою окремих психологічних явищ, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину безпосередньо залежить від психічних і психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин. Аргументовано, що контролювати власну поведінку, дотримуватися морально-етичних норм і правил поведінки, адекватно сприймати зовнішній світ може лише особа з певним рівнем інтелектуально-вольових рис.

Ключові слова: свідомість; усвідомлення; передбачення; вина; психічний стан; мислення; інтелект; воля.

Постановка проблеми. У межах структури суб'єктивної сторони злочину визначають юридичні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Тобто суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину, що є досить складною для фактичного встановлення. Останнє стає можливим лише завдяки з'ясуванню психологічних ознак структури суб'єктивної сторони злочину, які зумовлюють внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчинюваного злочинного діяння, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину в кожному конкретному випадку [1, с. 311].

© Вереша Р. В., 2018

Виклад основного матеріалу. Будь-яка прикладна наука, зокрема кримінальне право, розвивається та вдосконалюється на підставі законів, принципів і методів, визначених фундаментальними науками. Особливе місце серед таких фундаментальних наук посідає психологія, яка впливає на формування кримінально-правових уявлень про певні явища. Психологічне і правове розуміння злочину та його елементів різняться між собою, крім того, як мета і завдання кожної із цих наук, а отже, наявні відмінності й у визначенні меж достатності дослідження певних явищ. Результати таких досліджень не лише матимуть теоретичне значення, а й будуть важливими для практичного застосування відповідних положень у правозастосовній практиці.

Злочину, як і будь-якій іншій поведінці, притаманні ознаки зовнішнього (фізичного) та внутрішнього (психічного) аспектів діяння особи, яка його вчинила, оскільки поведінка людини становить поєднання цих двох складових. Дослідження особливостей суб'єктивної сторони злочину засвідчує, що вона виявляє психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного суспільно небезпечного діяння. Таким чином, суб'єктивна сторона злочину охоплює внутрішній зміст суспільно небезпечного діяння, тобто саме ті процеси, які відбуваються в психіці людини в момент учинення злочину.

З огляду на це, суб'єктивна сторона складу злочину, характеризуючи суспільно небезпечне діяння з внутрішнього боку, має саме психологічний зміст. Це означає, що інші особи її не сприймають безпосередньо як явище об'єктивної реальності, на відміну від об'єктивної сторони злочину, яка становить фактичний зміст діяння, її об'єктивно сприймають особи, які є учасниками кримінального провадження.

Отже, сукупність ознак, що характеризують психологічну діяльність особи, яка вчинила злочин, становить один з елементів складу злочину, а саме його суб'єктивну сторону. Через такі взаємозалежні та взаємопов'язані юридичні ознаки, як вина, мотив, мета злочину й емоційний стан суб'єкта, можна висвітлити зміст суб'єктивної сторони складу злочину. Водночас ці ознаки визначають за допомогою окремих психологічних явищ, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину.

Суб'єктивна сторона складу злочину безпосередньо залежить від психічних і психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин. Зокрема, контролювати власну поведінку, дотримуватися морально-етичних норм і правил поведінки, адекватно сприймати

зовнішній світ може лише особа з певним рівнем інтелектуально-вольових рис.

Психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння залежить від свідомості й волі. У КК України зазначено, що передумовою настання кримінальної відповідальності особи є її осудність, тобто здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними (ст. 19 КК України). Тому й нести відповідальність за свої діяння та відбувати покарання за вчинення злочину може лише особа з належним станом психіки. У межах учення про детермінованість поведінки особи воля та свідомість людини є головними психічними функціями, визначальними для її поведінки, базовою основою, на якій ґрунтуються положення кримінального права про осудність фізичної особи [2, с. 166–167]. З огляду на це, людина є розумною вольовою особистістю, яка усвідомлено обирає тип власної поведінки, а не біологічною істотою, що перебуває під впливом фізіологічних факторів, а отже, здатна цілком керувати власними діями.

Саме зв'язок психічного стану особи та її поведінки є вирішальним під час кваліфікації суспільно небезпечного діяння. Людська психіка є засобом сприйняття та усвідомлення різних явищ і процесів, правил поведінки, моральних норм, суспільного та державного ладу, навколишнього світу загалом. Крім того, психічні процеси допомагають досягати мети, тренувати волю, учиняти дії або виявляти бездіяльність, усвідомлювати значення власних дій (бездіяльності) під час учинення злочину, відчувати вину тощо.

Отже, актуальним є з'ясування сутності основних психологічних ознак суб'єктивної сторони злочину, які утворюють її склад. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти власне психологічну основу суб'єктивної сторони злочину, окреслити коло категорій, які належать до її змісту, визначити, як вони взаємодіють між собою.

У сучасному кримінальному праві суб'єктивна сторона злочину – це його психологічний зміст [3, с. 124]. Відображення на інтелектуально-вольовому рівні об'єктивних властивостей учинюваного злочину зумовлює наявність ознак суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції, що уможливлює визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Отже, психічна діяльність особи загалом утворює суб'єктивну сторону злочину. Саме вона відображає не лише внутрішній стан особи під час учинення злочину, а й дієвість і взаємодію інтелектуальної та вольової складових психіки людини, що в сукупності становлять єдине ціле і мають самостійний зміст, оскільки виконують різні функції.

Аналізуючи психологічні аспекти суб'єктивної сторони злочину, слід зауважити, що з позицій психології будь-який акт діяльності людини (проступок, злочин) – це сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів. Протиставлення таких категорій, як свідомість і матерія, є важливим положенням, на якому ґрунтується кримінологічне дослідження закономірностей фактичного відображення суб'єктивної сторони злочину, попри те, що цього протиставлення немає в реальній дійсності та в діяльності суб'єкта злочину [4, с. 41–42].

До психологічних понять і категорій, які становлять зміст психологічних аспектів, належать такі: свідомість (несвідоме, підсвідоме, напівсвідоме), інтелект, воля, розум, мислення. На нашу думку, категоріями, які визначають зміст психологічних аспектів суб'єктивної сторони злочину, тобто її склад, слід вважати такі елементи: свідомість, що охоплює такі ознаки, як відчуття, сприймання, мислення, інтелект, пам'ять, переживання, емоції, почуття, уява, інтуїція, потреби, самосвідомість, самооцінка й самопізнання, воля. Аналіз сутності кожної з вказаних категорій є необхідним для розуміння змісту цих ознак і встановлення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції внутрішнього ставлення особи до вчинюваного діяння.

Загалом на становлення людини, яка бере участь у соціальних і правових відносинах та виявляє свідоме ставлення до вчинків, впливають процеси діяльності та спілкування. Розвиток особи є процесом її соціалізації за допомогою внутрішніх і зовнішніх процесів, унаслідок чого формується неповторна особистість з унікальними рисами. Тому задля того, щоб бути соціально адаптованою, людина має постійно виявляти продуктивну активність, коригуючи свою поведінку, дії, вчинки.

Свідомість особи – необхідний компонент її діяльності, яка водночас не протистоїть предметній діяльності. Свідомість абстрагується від інших аспектів діяльності людини. Тому з позиції філософії визначення суб'єктивної сторони злочину передбачає здійснення процесу ідеалізації, тобто конструювання понять про об'єкти, які мають прообрази в реальному світі.

З позиції кримінального права людина є особистістю, наділеною свідомістю та волею, що здатна самостійно обирати певний варіант поведінки. Вона може керувати власними діями завдяки активній ролі свідомості та волі. Ця роль полягає в тому, що зовнішній світ людина сприймає свідомо, а отже, здатна критично ставитися до власних вчинків, сприймаючи певні правила, що встановлює суспільство, й обмеження, які воно висуває.

Таким чином, психологічні ознаки, які характеризують внутрішній стан особи, визначають через категорії свідомості та волі.

Аналізуючи сутність ознак свідомості, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину, потрібно дослідити поняття свідомості в контексті психологічної науки. Тлумачення змісту цієї складової психічного ставлення дасть змогу окреслити здатність і глибину розуміння особою характеру власних учинків у співвідношенні із соціальною мораллю, соціальними установками тощо.

У межах дослідження проблем свідомості у психології розрізняють певні види та форми поведінки залежно від ступеня усвідомлення особою власних діянь. Зокрема, свідомою вважають поведінку, коли особа цілком або частково усвідомлює об'єкти ситуації та ситуацію, що склалася, загалом. Якщо ж особа розуміє не ситуацію, а лише її об'єкти, то таку поведінку вважають інтуїтивною. Водночас свідомість не можна ототожнювати із психікою особи, оскільки остання – це складніша категорія, яка охоплює не лише свідомість, а й волю, а також може залежати від особливого емоційного стану особи.

Сучасна психологічна наука визначає свідомість як функцію мозку та необхідну складову практичної діяльності людини [5, с. 314]. Також у психології побутує думка про те, що свідомість є специфічною формою відображення об'єктивної реальності; свідомість – це один зі способів, яким об'єктивна дійсність відображається у психіці людини; здатність людини пізнавати навколишній світ і саму себе за допомогою мислення та розуму, унаслідок чого формується інтелект особистості; стан психіки, за якого відбувається якісне суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності у формі суб'єктивних кваліа (від *qualia* – властивості, якості); відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе [6, с. 158]. Водночас свідомість людини – це той самий світогляд, бачення людиною навколишнього світу, сприйняття та усвідомлення самої себе та свого місця в ньому. Найбільш повним і таким, що відображає сутність розглядуваної категорії, є, на нашу думку, таке визначення: свідомість – це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється в складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей [7, с. 27].

Свідомість (як і психіка загалом) регулює поведінку: свідомість адаптує поведінку до людських потреб та умов об'єктивної реальності. Психічна діяльність особи завжди

виражає об'єктивні умови, у яких існує людина, і регулює її вчинки. Саме свідомість є особливою формою відображення буття: будучи об'єктивованою в межах певного діяння, вона одночасно слугує певним способом коригування поведінки, конкретних учинків. Дії людей завдяки свідомості мають цілеспрямований характер. Таким чином, з формуванням свідомості виникають і свідомі дії (свідома поведінка) особи.

Свідомість – це категорія, яка характеризує загальний стан психіки особи, за якого вона здатна пізнавати навколишній світ, адекватно ставитися до нього, формувати нові образи й поняття, часову картину світу, власну мету і спрямовувати діяльність на її досягнення, а також пізнавати себе. Саме завдяки свідомості людини відбувається особлива діяльність психіки: особа усвідомлює власні діяння, їх характер і можливі наслідки як для суспільства, так і для себе особисто (у випадку настання юридичної, зокрема кримінальної, відповідальності за вчинені суспільно шкідливі (небезпечні) діяння). Отже, свідомість – загальний стан психіки, а усвідомлення – це діяльність психіки особи, яка виявляється в її психічному ставленні до всього, що вона робить.

Відчуття. Першою ознакою свідомості є відчуття, тобто найпростіший психічний процес, який полягає у відображенні окремих властивостей предметів і явищ навколишнього світу, а також внутрішніх станів організму під час безпосередньої дії подразників на відповідні рецептори. Ідеться про один із важливих психічних процесів, які сигналізують про те, що відбувається в конкретний момент часу в навколишньому середовищі та організмі людини. Він надає особі можливість орієнтуватися в умовах, які її оточують, а також узгоджувати з ними власні вчинки та дії. Отже, відчуття – це один зі способів пізнання навколишнього середовища.

Сприймання. З відчуттям особи тісно пов'язана така ознака свідомості, як сприймання, яке тлумачать як послідовність фізіологічних і психічних процесів, що відбуваються від початку впливів стимулів на органи чуття до виникнення відповідних відчуттів чи образів; внутрішній психологічний процес об'єднання відчуттів у складніші психічні явища – образи в структуралізмі; пізнання складних речей і явищ, їх відображення у свідомості особи у вигляді образів. Саме під час сприймання всі відчуття синтезуються в єдине ціле й утворюють єдиний образ явища, яке сприймає особа в конкретний момент.

Мислення. Більш складною структурною ознакою свідомості є мислення. Деякі вчені увагу акцентують на те, що вичерпні

знання про внутрішні, невідчутні властивості й ознаки предметів дійсності, безпосередньо не відображені у відчуттях і сприйманні, людина одержує за допомогою мислення – вищої, абстрактної форми пізнання об'єктивної дійсності [8, с. 167]. Мислення є соціально зумовленим психічним процесом пошуку та відкриття нового узагальненого відображення дійсності, який виникає внаслідок аналізу й синтезу чуттєвого пізнання та практичної діяльності й тісно пов'язаний з висловленням власних думок. Мислення також визначають як: процес опосередкованого та узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях; психічний процес відображення об'єктивної дійсності, який є вищим щаблем людського пізнання; вищий рівень пізнавальної активності людини, психічний процес пошуку та відкриття чогось нового, тобто пізнання дійсності шляхом узагальнення її відображення в процесі аналізу й синтезу, що виникає на основі практики та досвіду. Найточнішим, на наш погляд, є останнє визначення.

Інтелект. Категорію інтелекту (від лат. *intellectus* – розум, розумові здібності) тлумачать як сукупність розумових здібностей особи, які визначають стиль її мислення та креативність у вирішенні складних ситуацій, загальну здатність до ефективного перероблення інформації. Також інтелект визначають як здатність здійснювати процес пізнання, ефективно розв'язувати проблеми, зокрема виконуючи нове коло життєвих завдань. Поняття «інтелект» загалом охоплює всі пізнавальні здібності й процеси індивіда: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уяву.

Пам'ять. У процесі відчуття, сприймання, під час мислення особа отримує певну інформацію. Ця інформація, передусім якщо вона є важливою для особи, здебільшого нікуди не зникає – вона фіксується, закріплюється на рівні головного мозку, зберігається у вигляді образів, уявлень про певні явища об'єктивного світу, що формує індивідуальний досвід людини. Саме таке закріплення, зберігання та подальше відтворення людиною її попереднього досвіду називають пам'яттю.

Категорію «пам'ять» визначають як: процес запам'ятовування, збереження, відтворення та забування різноманітного досвіду; психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні, подальшому відтворенні та забуванні минулого досвіду, надає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини [9, с. 117–118]. Ці визначення є досить близькими за своєю сутністю і зводяться до того, що пам'ять є особливим психічним

процесом, який полягає в закріпленні, збереженні, подальшому відтворенні та забуванні минулого досвіду. Особливості пам'яті залежать від індивідуальних психофізіологічних, соціальних характеристик особи та здатні впливати на її поведінку.

Переживання. У структурі свідомості особи виокремлюють таку складову, як переживання. У психології цю категорію зазвичай розглядають у нерозривному зв'язку з емоціями та почуттями, які є формами вираження переживань. Водночас переживання – це самостійна категорія, яку тлумачать як: безпосереднє відображення суб'єктом власних станів; особливу інтегральну одиницю свідомості; будь-який емоційний стан і явище дійсності, що безпосередньо представлене у свідомості особи та є для неї подією її власного життя; найпростіше суб'єктивне явище, психічну форму відображення, яка є одним із трьох атрибутів свідомості; відчуття, що супроводжується емоціями; особливу роботу з перебудови психічного світу, спрямовану на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення рівня усвідомленості життя. Отже, переживання в загальному значенні – це особливий психічний процес, спрямований на формування емоцій і почуттів.

Переживання – це суто суб'єктивне явище, яке не існує поза психікою особи. Оскільки саме переживання впливають на формування емоцій та почуттів, вони також можуть позначатися і на здатності особи усвідомлювати характер власної діяльності й можливі наслідки.

Емоції. Тісно пов'язані з переживаннями емоції як одна з ознак свідомості особи. Емоції є специфічною формою вияву переживань і взаємодії особи з навколишнім середовищем. Емоції – це особливий психічний процес, який полягає у відображенні ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, самої себе та результатів власної діяльності. Отже, емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Почуття. Почуттями в психологічній науці вважають специфічні узагальнені переживання особи щодо ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні чи негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором; стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає їх значущість відповідно до її потреб і мотивів. Почуття – це більш складне, ніж емоції, постійне, стале ставлення особи до того, що вона пізнає і робить, до об'єкта власних потреб. Почуття визначає суб'єктивне ставлення

людини до ситуації загалом, а не лише до певного фактора об'єктивної дійсності. Саме в почуттях виявляється ставлення людини до праці, міжособистісних стосунків, подій, суспільства, інших людей, до самої себе та інших явищ навколишнього світу.

Уява. У психологічній науці уяву визначають як психічний процес створення нового у формі образу, уявлення або ідеї; відтворення в психіці людини предметів і явищ, які вона сприймала коли-небудь раніше, а також створення нових образів предметів та явищ, яких раніше вона ніколи не сприймала [10, с. 114]. Ідеться про психічний процес, який полягає у відтворенні особою вже наявних або створенні нових образів предметів та явищ навколишнього світу. Причому визначальну роль у формуванні уяви особи відіграють її індивідуальні особливості, тому вважають, що уява має індивідуалізоване забарвлення.

Інтуїція – це певне передчуття, яке виникає поза зрозумілими особі процесами розумової діяльності. У психології інтуїцію визначають як вихід за межі звичних стереотипів, таких як логічний і послідовний пошук шляхів виконання завдань [9, с. 74]. Під час інтуїтивного пізнання людина керується несвідомим розумінням, несвідомим зчитуванням значної кількості інформації. Інтуїція не підпорядковується логічним схемам і звичайним алгоритмам вирішення питань. Водночас інтуїтивно знайдений результат може пояснюватися наявністю досвіду, знань, є підсумком певної розумової діяльності. За допомогою цього людина нібито раптово, несподівано, але цілком точно може передбачити подальший, за заданими обставинами, перебіг подій. Інтуїція іноді зумовлює так званий інсайт – раптове (спонтанне) осяяння, ясне розуміння сутності певного складного явища об'єктивної реальності, яке має персональну важливість для цієї особи. З огляду на це, інтуїція також може певною мірою впливати на межі усвідомлення особою характеру вчинюваного діяння, а отже, на його суб'єктивний елемент.

Потреби за своєю сутністю є своєрідним продуктом свідомості, який формується на підставі всіх зазначених вище її характеристик. Саме тому потреби визначають спрямованість особистості, що створює загальне психічне ставлення до будь-якого акту поведінки. Слушним видається твердження, згідно з яким потреби є саме тими факторами, які виконують роль спонуки та підтримки поведінкової активності, адже вони постійно виникають в особи в процесі взаємодії з іншими людьми та явищами навколишнього середовища.

Одночасно з потребами в людини формується загальне уявлення про способи їх задоволення, у зв'язку з чим вона вчиняє окремі діяння. Саме з потребами пов'язане психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що має значення під час встановлення суб'єктивної сторони складу злочину.

Самосвідомість. Свідома діяльність людської психіки не зводиться лише до сприйняття зовнішніх факторів навколишнього середовища та ставлення до них. У межах життєдіяльності особа спрямовує процеси психіки та сприйняття самої себе, власних рис і можливостей. Усвідомлення людиною самої себе набуло у психології статусу особливого феномену – самосвідомості. Тому основою розвитку свідомості є формування самосвідомості, яка дає змогу людині не лише відображати зовнішній світ, а й, виокремивши себе в ньому, пізнавати власний внутрішній світ, переживати його та певним чином формувати ставлення до себе. Тобто завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе «ізсередини», одночасно протиставляючи себе навколишньому світу й уявляючи себе його частиною.

Самооцінка визначає людину як особистість, становлення якої відбувається протягом усього життя, починаючи з народження. Самооцінка – це усвідомлення людиною власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів, яка складається в процесі пізнання людиною самої себе. Унаслідок цього в особи формується оцінка самої себе, яка може бути двох видів: адекватна (правильна самооцінка, за якої особа сприймає себе та інших такими, якими вони є насправді, і діє на основі наявних об'єктивних даних) і неадекватна – завищена (особа ідеалізує уявлення про себе, створює власний образ досконалої людини, є амбітною, владною, не сприймає відмов і заперечень) або занижена (формується комплекс неповноцінності, особа не має високих цілей і досягнень, залежна від думки інших, безініціативна). Отже, самооцінка, крім ідентифікації себе як особистості та визначення власного місця в соціумі, є важливим регулятором поведінки людини. З огляду на це, самооцінка як ознака свідомості загалом впливає на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що визначається в межах встановлення суб'єктивної сторони злочину.

Самопізнання. Самооцінка особи формується на підставі самопізнання, а останнє відбувається через самооцінку, яку вже має особистість. Зазначене засвідчує тісну взаємодію цих процесів. Самопізнання тлумачать як вивчення особою власних психічних і фізичних особливостей, усвідомлення самої себе. Самопізнання – це невід'ємний компонент психічного життя

особи, що сприяє її повноцінному «функціонуванню». Отже, самопізнання як складовий елемент свідомості відіграє певну роль у формуванні психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а отже, впливає на визначення суб'єктивної сторони злочину загалом.

Таким чином, ознаки свідомості впливають на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння та встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції. Зазначені вище ознаки свідомості позначаються на здатності й глибині усвідомлення особою власної діяльності, яка, зокрема, може виявлятися в можливості, вірогідності передбачення її результатів. Це має важливе значення і для кримінально-правового визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

Особливість психіки людини також полягає в тому, що вона не обмежується лише свідомістю. Крім свідомості, наявні й такі рівні психічної діяльності людини, як несвідоме, підсвідоме та надсвідоме.

Несвідомий психічний стан, на відміну від свідомого, означений нерефлексивним способом психічного буття. Концепцію несвідомого сформулював у XVII–XVIII ст. Г. В. Лейбніц, далі розвинули Д. Гартліт, А. Шопенгауер. Увагу на цій проблемі акцентував також З. Фрейд. Несвідоме інтерпретують як сукупність психічних явищ, станів і дій, які знаходяться поза сферою розуму (до них належать сновидіння, стани гіпнозу, марення та дії в разі психічних захворювань, лунатизм, різні види інстинктів тощо).

У психології підсвідомість визначають як: особливі психічні процеси, що протікають у мозку людини, не контрольовані й не керовані її свідомістю; сукупність психічних явищ, станів і дій, яких немає у свідомості людини, оскільки вони перебувають поза межами розуму, не підзвітні їй, не підлягають контролю. Отже, підсвідомість – це своєрідний резервуар свідомості людини, де зберігається незатребувана інформація з власного досвіду, а також закладені можливості різних комбінацій цієї інформації; вона є основою репродуктивної діяльності, сприймає та зберігає все, що людина бачить, думає, відчуває.

Ще одним рівнем психічної діяльності особи є надсвідомість. Процеси надсвідомості стосуються майбутнього, тобто вони не зумовлені попереднім досвідом і не залежать від пам'яті особи, що створює певні психічні образи, породжує психічні стани тощо. Надсвідомі процеси реалізує «надсвідомість» у тому контексті, що їхні зміст і часові межі ширші за все те, що може вмістити свідомість: проходячи через свідомість окремими своїми ділянками, вони як ціле перебувають за її межами, над нею.

Зазначені рівні психічної діяльності особи зумовлюють певний стан свідомості як психологічної конструкції, який одночасно буде нейтральним під час визначення суб'єктивного елементу в контексті кримінального права, оскільки особа в межах цих рівнів діє неусвідомлено. Такий стан психіки не можна вважати ознакою необережності під час учинення злочинів. Відмінність від необережної форми вини тут полягатиме в тому, що за умов несвідомого, підсвідомого й надсвідомого об'єктивно відсутня активність свідомості, а за необережності йдеться про так звану суб'єктивну відсутність активності свідомості, коли особа усвідомлює (має усвідомлювати), що необхідно діяти певним чином, однак не робить цього.

Другим елементом структури суб'єктивної сторони злочину є воля, тобто психічний процес, зумовлений потребою впливу на навколишнє середовище, що виникає в людини під впливом свідомості. Воля в цьому контексті визначає також спосіб і характер дій, учиняючи які, особа прагне досягти результату. Ідеться про такі бажання, прагнення, потреби, які втілюються в дії для їх реалізації. У психологічній науці поняття волі визначають по-різному. Так, на думку І. М. Сеченова, воля – це діяльнісний вияв розуму й морального почуття, що керує певними рухами. Воля є психічним процесом, який спонукає особу до практичної реалізації того, що є виявом її усвідомленого інтелектуального (розумового) процесу. Основною одиницею вольової діяльності особи є, власне, вольове діяння. Зазначеному діянню (акту діяльності) притаманні такі риси: вияв зусиль для здійснення вольового діяння; наявність чіткого плану поведінкового діяння; посилена увага до такого діяння.

Висновки. Таким чином, основою кримінально-правового розуміння сутності елементів структури суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції є саме психологічне визначення змісту свідомості та волі, а також їхні складових. Свідомість і воля як основні елементи структури суб'єктивної сторони злочину є змістом психологічних ознак суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Це зумовлює необхідність використання розглянутих вище психологічних понять у межах встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції з метою визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вереша Р. В. Значення психологічних основ суб'єктивної сторони складу злочину / Р. В. Вереша // Наукові пошуки у ІІІ тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри : зб. тез ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 7–8 квіт. 2017 р.). – Кропивницький : КОД, 2017. – С. 311–313.

2. Коновалова В. О. Юридична психологія [Електронний ресурс] : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків : Право, 2008. – 240 с. – Режим доступу: http://diplomvkarmane.org.ua/media/diplom/files/pages/0289096_246C3_konovalova_v_o_shepitko_v_yu_yuridichna_psihologiya.pdf. – Назва з екрана.

3. Верина Г. В. Психологическое содержание преступлений против собственности [Электронный ресурс] / Г. В. Верина // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 4. – С. 124–129. – (Серія «Юриспруденція»). – Режим доступа: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc2/juspradenc2.pdf. – Загл. с экрана.

4. Егоров С. Н. Теоретические основы криминалистического исследования закономерностей отражения субъективной стороны преступления : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Н. Егоров. – Ижевск, 2004. – 237 с.

5. Маслова Е. Б. Сознание и бессознательное: сходство и различие [Электронный ресурс] / Е. Б. Маслова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2002. – № 1. – С. 313–330. – (Серия «Социальные науки»). – Режим доступа: http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/37.pdf. – Загл. с экрана.

6. Мацко Л. А. Основи психології та педагогіки [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Л. А. Мацко, М. Д. Прищак, В. Г. Годлевська. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 163 с. – Режим доступу: https://posibnyky.vntu.edu.ua/pdf/000660.pdf. – Назва з екрана.

7. Загальна психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / [О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2012. – 296 с. – Режим доступу: http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF/%5BSerg%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya._Navchal(BookSee.org).pdf. – Назва з екрана.

8. Максименко С. Д. Загальна психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 272 с. – Режим доступу: https://subject.com.ua/pdf/354.pdf. – Назва з екрана.

9. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – Київ : Вища шк., 1982. – 216 с.

10. Варій М. Й. Психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / М. Й. Варій. – 2-ге вид. – Київ : Центр учб. літ., 2009. – 288 с. – Режим доступу: http://ipk.edu.ua/krugli_stoli/materials/Variy%20Psixo.pdf. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Veresha, R.V. (2017). Znachennia psykholohichnykh osnov subiektyvnoi storony skladu zlochynu [The value of the psychological foundations of the subjective part of the crime]. *Naukovi poshuky u III tysiacholitti: sotsialnyi, pravovyi, ekonomichnyi ta humanitarnyi vymiry, Scientific searches in the 3rd millennium: social, legal, economic and humanitarian dimensions:* Proceedings of the 2 International Scientific and Practical Conference. (pp. 311-313). Kropyvnytskyi: KOD [in Ukrainian].

2. Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]* (2nd ed., rev.). Kharkiv: Pravo. Retrieved from http://diplomvkarmane.org.ua/media/diplom/files/pages/0289096_246C3_konovalova_v_o_shepitko_v_yu_yuridichna_psihologiya.pdf [in Ukrainian].

3. Verina, G.V. (2012). Psihologicheskoe soderjanie prestuplenii protiv sobstvennosti [Psychological content of crimes against property]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Journal of International Humanitarian University, 4,* 124-129. Retrieved from http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc2/juspradenc2.pdf [in Russian].

4. Egorov, S.N. (2004). Teoreticheskie osnovy kriminalisticheskogo issledovaniia zakonomernostei otrajeniia subiektivnoi storony prestupleniia [Theoretical foundations of forensic investigation of patterns of reflection of the subjective side of the crime]. *Candidate's thesis.* Ijevsk [in Russian].

5. Maslov, E.B. (2002). Soznanie i bessoznatelnoe: shodstvo i razlichie [Consciousness and the unconscious: similarities and differences]. *Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky, 1,* 313-330. Retrieved from http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/37.pdf [in Russian].

6. Matsko, L.A., Pryshchak, M.D., & Hodlevska, V.H. (2009). *Osnovy psykholohii ta pedahohiky [Fundamentals of psychology and pedagogy].* Vinnytsia: VNTU. Retrieved from https://posibnyky.vntu.edu.ua/pdf/000660.pdf [in Ukrainian].

7. Serhiienko, O.P., Stoliarchuk, O.A., & Kokhanova, O.P. (et al.). (2012). *Zahalna psykholohiia [General Psychology].* Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF/%5BSerg%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya._Navchal(BookSee.org).pdf [in Ukrainian].

8. Maksymenko, S.D. (2008). *Zahalna psykholohiia [General Psychology]* (3rd ed., rev.). Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from https://subject.com.ua/pdf/354.pdf [in Ukrainian].

9. Voitka, V.I. (Ed.). (1982). *Psykholohichnyi slovnyk [Psychological dictionary].* Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].

10. Varii, M.Y. (2009). *Psykholohiia [Psychology]* (2nd ed.). Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from http://ipk.edu.ua/krugli_stoli/materials/Variy%20Psixo.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 30.04.2018

Veresha R. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Synergetics of the Subjective Element of a Crime

In the structure of the subjective part of the crime, the legal features of the subjective part of the crime are determined. That is, the subjective part of the crime is such an actual design, without which it is impossible to establish a legal structure – the subjective part of the crime. The subjective aspect of the crime is rather difficult to actually establish. The latter becomes possible only through the establishment of psychological features of the structure of the subjective part of the crime, which also determines the internal (mental) attitude of the person to the criminal offense committed, which determines the content of the subjective part of the crime in each particular case. The combination of features characterizing the psychological activity of the perpetrator is one of the elements of the crime, namely its subjective aspect. It is through such interrelated and interrelated legal features, such as fault, motive, purpose of crime and emotional state of the subject, one can reveal the content of the subjective part of the crime. At the same time, these signs are determined by separate psychological phenomena, which form the structure of the subjective side of the crime. The subjective aspect of the crime is directly dependent on the psychological and psychological characteristics of the person who committed the crime. In particular, to control their own behavior, to adhere to moral and ethical norms and rules of conduct, only an individual with a certain level of intellectual-volitional ability can adequately perceive the outside world.

Keywords: consciousness; awareness; foresight; guilt; mental condition; thought; intellect; will.

УДК 352.07:351.746.1

Демиденко В. О. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; **ORCID 0000-0001-6771-0080**

Місце й роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки України

На підставі формально-юридичного аналізу Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року встановлено, що суб'єктами сектору безпеки й оборони є громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України. Водночас у цьому переліку, на жаль, не враховано таких суб'єктів, як органи місцевого самоврядування та їх посадові особи. Доведено, що це стратегічна помилка вказаного Закону, яка унеможливить ефективне використання всіх наявних ресурсів для досягнення основної цілі – національної безпеки України. Фактично наявна нині тимчасова окупація частини території України (АР Крим, окремих районів Донецької та Луганської областей) є наслідком системних прорахунків у забезпеченні регіональної національної безпеки. Наслідком браку ефективної комплексної регіональної національної безпеки є вкрай низький рівень національної безпеки держави. Її може бути адекватно забезпечено завдяки участі органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Ця теза нині актуалізується в контексті децентралізації публічної влади та подальшого розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зміцнення їх матеріально-фінансової основи, формування дієвих територіальних громад. Констатовано, що національна безпека держави залежить передусім від безпеки регіонів.

Ключові слова: національна безпека; регіональна безпека; місцеве самоврядування; органи місцевого самоврядування; посадові особи місцевого самоврядування.

Постановка проблеми. Гібридна війна проти України, інші явища, тенденції та чинники, реальні й потенційні загрози державному суверенітету, територіальній цілісності, демократичному конституційного ладу, національним цінностям і життєво важливим національним інтересам з боку окремих країн набувають нині системного характеру. Це актуалізує потребу в перегляді державної та регіональної політики національної безпеки в контексті принципів її реалізації, структурних елементів, стратегічних завдань, об'єктно-суб'єктного складу, планування тощо.

Формально-юридичний аналіз законодавства України та критичне осмислення науково-теоретичних публікацій, присвячених окресленій проблематиці, дають змогу дійти висновку, що органи місцевого самоврядування не належать до суб'єктного складу

© Демиденко В. О., 2018

забезпечення національної безпеки України. Це завдання покладено на державу та відповідні органи державної влади.

Зазначене підтверджує нещодавно прийнятий Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII (набув юридичної сили 8 липня 2018 року) [1]. Згідно зі ст. 1 цього Закону, до сектору безпеки і оборони належать різні суб'єкти, зокрема громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України. Водночас у цьому переліку, на жаль, не враховано органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

На наше переконання, це стратегічна помилка зазначеного Закону України, що унеможливить ефективне використання всіх наявних ресурсів для досягнення основної цілі – національної безпеки України.

Адже саме в адміністративно-територіальних одиницях України, де здійснюють управління органи й посадові особи місцевого самоврядування (село, селище, місто), а також в інших адміністративно-територіальних одиницях (район, область), де, з огляду на конституційну засаду територіального устрою України – поєднання централізації та децентралізації, функціонують органи місцевого самоврядування, відповідні місцеві державні адміністрації, зростає роль органів і посадових осіб місцевого самоврядування (а за умов ліквідації місцевих державних адміністрацій може набути визначального характеру), зароджуються та поглиблюються різноманітні внутрішні чинники, які відокремлено та в сукупності становлять вагомі загрози національній безпеці України. Ситуація ускладнюється через те, що на центральному рівні досить складно (а іноді й не можливо) визначити проблемні аспекти забезпечення національної безпеки в регіонах.

Прикладом може слугувати резонансний дипломатичний скандал між Україною та Угорщиною, пов'язаний із видачею угорських паспортів у консульстві Угорщини в Береговому громадянам України з відповідними настановами не повідомляти про отримання цих документів українській владі. Проте це лише видима верхівка проблеми, що має значуще соціально-економічне, політичне, юридичне, мовно-культурне підґрунтя.

Безперечно, щодо цієї проблеми, яка поглиблювалась упродовж років незалежності України, органи місцевого самоврядування м. Берегово та їх посадові особи були обізнані. Центральна влада не помічала цих загроз або свідомо їх уникала з огляду на те, що питання подвійного громадянства мало до певного часу локальний характер. На нашу думку, на початку виникнення

вказаних загроз національній безпеці їх можна було б досить легко усунути спільними зусиллями центральної та місцевої влади. На сьогодні вказані загрози, що мали локальний характер, набули загальнодержавного значення і вже потребують значних зусиль і ресурсів, а неодноразові спроби їх розв'язати призводять до погіршення міждержавних стосунків.

Фактично наявна нині тимчасова окупація частини території України (АР Крим, окремих районів Донецької та Луганської областей) є наслідком системних прорахунків у забезпеченні регіональної національної безпеки. Таким чином, наслідком відсутності ефективної, комплексної регіональної національної безпеки є вкрай низький рівень національної безпеки держави. Її може бути адекватно забезпечено завдяки участі органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика національної безпеки та її складових слугувала предметом уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Це зокрема, праці А. Баранова, Ю. Барабаша, В. Батюка, С. Білоцького, Ф. Броделя, І. Валлерстайна, Г. Волинки, В. Горбуліна, О. Гончаренка, М. Германа, Т. Грабович, О. Дзьобаня, Р. Дарендорфа, А. Єзерова, Я. Жаліло, В. Картавцева, Є. Кравця, Є. Ковальова, О. Користіна, Є. Лисицина, В. Ліпкана, Л. фон Мізеса, О. Ляшенко, Є. Марчука, М. Мельника, Н. Нижник, М. Олсона, Р. Патнама, С. Погребняка, В. Пилипчука, М. Савчина, Г. Ситника, О. Спіріна, Дж. Стігліца, О. Уварової, Ф. фон Гаєка, З. Чуйко, А. Шайо, В. Шевченка, С. Шеригіна, С. Шевчука та ін.

Однак питання місця та ролі органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у забезпеченні національної безпеки в юридичній літературі належно не висвітлено. Аспекти забезпечення органами місцевого самоврядування законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів розглянуто в працях О. Батанова, М. Баймуратова, В. Борденюка, І. Галіахметова, Р. Давидова, В. Кампо, Н. Камінської, М. Корнієнка, В. Кравченка, В. Куйбіди, П. Любченка, М. Пітцика, В. Погорілка, М. Пухтинського, В. Рубцова, О. Солоненка, А. Селіванова та ін.

Метою статті є дослідження місця й ролі органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у забезпеченні національної безпеки України на основі формально-юридичного аналізу вітчизняного законодавства, практики його реалізації та внесення законодавчих пропозицій, спрямованих на підвищення рівня забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Передумовою існування будь-якої суверенної держави, фундаментальною умовою гарантування

самозбереження й прогресивного розвитку суспільства є захист національних інтересів [2, с. 3].

Проблематика забезпечення національної безпеки України суттєво актуалізувалася після тимчасової окупації території АР Крим і м. Севастополя, окремих районів Донецької і Луганської областей, подальших дій щодо дестабілізації обстановки в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні, фактичного блокування проходження суден до українських портів у Маріуполі та Бердянську під час проходження через Керченську протоку та Азовське море, участі регулярних військ, радників, інструкторів і найманців у бойових діях на території України тощо.

Аналіз стану системи національної безпеки й оборони України дає змогу констатувати її неефективність, що виявляється у: відсутності сектору безпеки та оборони України як цілісного функціонального об'єднання, підпорядкованого єдиному центру; інституційній недосконалості, непрофесійності, структурній розбалансованості органів цього сектору; недостатності ресурсного забезпечення та нераціональності використання ресурсів у межах зазначеного сектору [3].

Замість інноваційних підходів у забезпеченні національної безпеки, зусилля центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування спрямовані здебільшого на вирішення поточних питань. Натомість сил і ресурсів для розв'язання стратегічних проблем, які визначають ключові детермінанти розвитку суспільства та держави на найближче десятиріччя, катастрофічно не вистачає [4, с. 185].

За цих умов доцільно вдосконалити, передусім, конституційно-правові засади забезпечення національної безпеки України, адже вони дещо суперечать потребам і реаліям сьогодення.

З цією метою Верховна Рада України 21 червня 2018 року прийняла Закон України «Про національну безпеку України», де визначено принципи національної безпеки й оборони, цілі та ключові засади відповідної державної політики.

На наше переконання, вказаний Закон містить важливі позитивні положення, зокрема в ньому: а) серед фундаментальних національних інтересів України визначено інтеграцію в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, а також набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; б) структуровано систему підпорядкування в секторі безпеки й оборони; в) окреслено напрями розроблення стратегічних планів короткострокового, середньострокового та довгострокового характеру (Стратегія національної безпеки України, Стратегія

воєнної безпеки України, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України, Стратегія кібербезпеки України, Національна розвідувальна програма) тощо.

Проте, на нашу думку, Закон України «Про національну безпеку України» містить і певні недоліки, а саме – невключення до сектору безпеки й оборони органів місцевого самоврядування.

Так, відповідно до ст. 1 цього нормативно-правового акта, до сектору безпеки й оборони належать: система органів державної влади; Збройні сили України та інші утворені відповідно до законів України військові формування; правоохоронні та розвідувальні органи; державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями; сили цивільного захисту; оборонно-промисловий комплекс України, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

У цьому контексті варті уваги декілька аспектів.

По-перше, викликає подив включення до сектору безпеки й оборони громадян і громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України (це може бути загалом прийнятним фактом) та відсутність у ньому органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

По-друге, у Законі України «Про національну безпеку України» наявна внутрішня суперечність. Так, у ньому розкрито дефініції воєнної безпеки (п. 2 ст. 1), громадської безпеки і порядку (п. 3 ст. 1), державної безпеки (п. 4 ст. 1) та встановлено, що забезпечення громадської безпеки і порядку є пріоритетним завданням органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб поряд з іншими органами публічної влади України (п. 3 ст. 1 вказаного Закону).

Крім цього, у п. 17 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» зазначено, що сили безпеки – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту й інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України. Водночас згідно з п. 9 ст. 1 вказаного Закону, національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз [1]. Причому національні інтереси України визначено як життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її

прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності й добробут її громадян (п. 10 ст. 1).

Таким чином, постає питання: чи передбачено Конституцією та законами України здійснення органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами (сільським, селищним, міським головою, старостою та ін.) у межах своєї компетенції функцій із забезпечення національної безпеки України на відповідній території? Закономірною є ствердна відповідь.

Згідно з Конституцією України (ч. 1 ст. 17), захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. З огляду на це, забезпечення таких складових національної безпеки, як суверенітет і територіальна цілісність України є пріоритетними напрямами діяльності не лише держави в особі її органів, а й народу загалом та його конкретних осередків – територіальних громад.

У Конституції України (ст. 140) та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 2) [5] визначено, що право на місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду мешканців декількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Причому місцеве самоврядування територіальна громада здійснює у встановленому законом порядку як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Формально-юридичний аналіз зазначених нормативно-правових актів у їх системному взаємозв'язку засвідчує, що забезпечення національної безпеки є завданням Українського народу, територіальних громад, відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Цей постулат відображено в законах і підзаконних актах, наприклад у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», де наведено чимало повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України. Так, у ст. 38 закріплено повноваження органів місцевого самоврядування щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян.

На нашу думку, запорукою ефективного забезпечення мобілізаційної підготовки, своєчасного й організованого проведення

мобілізації, задоволення потреб оборони держави та захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період мобілізації є участь у цих процесах органів і посадових осіб місцевого самоврядування. З огляду на це, Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 листопада 1993 року містить широкий спектр повноважень органів місцевого самоврядування, що спрямовані на забезпечення національної безпеки й оборони держави [6].

Наприклад, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад планують, організовують і забезпечують мобілізаційну підготовку та мобілізацію на території відповідних населених пунктів; забезпечують на території відповідних населених пунктів ведення військового обліку військовозобов'язаних і призовників, бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час; організовують під час мобілізації своєчасне оповіщення та прибуття громадян, які долучаються до виконання обов'язку щодо мобілізації, техніки на збірні пункти та у військові частини, виділення будівель, споруд, земельних ділянок, транспортних та інших матеріально-технічних засобів і надання послуг Збройним силам України, іншим військовим формуванням та здійснюють низку інших повноважень.

Окрім того, ст. 15 Закону України «Про оборону» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII встановлює завдання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі оборонної роботи [7]. Зокрема, вони забезпечують приписку громадян до призовних дільниць, військовий облік військовозобов'язаних і призовників; направлення громадян на навчальні (або перевірочні) і спеціальні збори; організацію виробництва та поставки військам підприємствами й організаціями, що належать до комунальної власності, замовленої продукції, енергетичних та інших ресурсів; сприяння в підтриманні відповідного режиму в прикордонній смузі та в контрольованих прикордонних районах; проведення заходів щодо військово-патріотичного виховання громадян України тощо.

Водночас ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII покладає на органи місцевого самоврядування забезпечення виконання військового обов'язку громадянами України поряд з державними органами, військовими формуваннями, підприємствами, установами й організаціями незалежно від підпорядкування і форм власності в межах їх повноважень.

Національна безпека України передбачає захищеність національних інтересів нашої держави від реальних і потенційних загроз. Відповідно до п. 10 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», до національних інтересів, серед іншого, належить прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності й добробут громадян [1].

Визнання та гарантування місцевого самоврядування, можливість повноцінного здійснення цього права створює передумови для прогресивного демократичного розвитку держави та суспільства, слугуючи вагомою засадою конституційного ладу України. На забезпечення безпечних умов життєдіяльності й добробуту громадян спрямоване все законодавство України, що регулює реалізацію права на місцеве самоврядування. Зазначену цільову установку мають такі нормативно-правові акти: «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 року № 452/97-ВР, «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР, «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 року № 1508-VII, «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року № 2625-III, «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року № 157-VIII, «Про благоустрій населених пунктів» від 6 вересня 2005 року № 2807-IV, «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року № 3038-VI, «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII тощо.

Водночас ідеальні моделі регулювання суспільних відносин, які закладені в конструкції юридичної норми, не завжди набувають фактичного втілення. Тому постає питання: чи де-факто роль органів місцевого самоврядування є такою ж вагомою, як і де-юре?

Для відповіді на це запитання та доведення значущості місця й ролі органів і посадових осіб місцевого самоврядування у сфері національної безпеки можна згадати ефективність її забезпечення на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей, де окремі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи на тривалий час самоусунулися від виконання покладених на них функцій. Це фактично унеможливило продуктивне забезпечення національної безпеки й оборони в районі проведення АТО. Останнє зумовило запровадження в Україні інституту військово-цивільних адміністрацій [8].

З огляду на вищевикладене, органи та посадові особи місцевого самоврядування є суб'єктами забезпечення національної безпеки України. Адже вони відповідають усім рисам, які притаманні суб'єктам системи забезпечення національної безпеки,

а саме: а) посідають особливе місце в системі забезпечення національної безпеки; б) наділені винятковими повноваженнями; в) дії і вчинки суб'єктів системи забезпечення національної безпеки переважно мають владно-імперативний характер; г) наділені неоднаковими правами й обов'язками; д) мають особливий механізм реалізації своїх повноважень [9, с. 376].

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що органи та посадові особи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у забезпеченні переважної більшості структурних аспектів системи національної безпеки України. Слушною слід визнати позицію дослідників про те, що в системі національної безпеки доцільно виокремити такі структурні аспекти: державно-політичний, соціально-економічний, національно-культурний, екологічний, інформаційний [9, с. 28].

Водночас у наведеному переліку бракує структурного аспекту системи національної безпеки України, що пов'язаний з міграційними процесами, депопуляцією та старінням населення, нівелюванням інституту сім'ї, погіршенням здоров'я та передчасною смертністю, репродуктивними втратами населення тощо. Загрози в цьому секторі нині вже набули реального характеру.

Проте досвід країн Європи засвідчує, що прагнення здійснити демократичні перетворення в країні можуть бути марними, якщо вони не супроводжуються духовними, зокрема гуманними, етичними й моральними цілями, орієнтованими на обов'язкове врахування інтересів людини, їх гармонізацію з інтересами суспільства, на гарантії прав і свобод людини та механізми їх захисту. Дедалі більше вчених доходять висновку, що демографічна криза, що набула поширення в нашій країні, є наслідком лише одного процесу – кризи морально-духовної [10, с. 344]. Зважаючи на це, морально-духовний структурний аспект системи забезпечення національної безпеки України також слід ураховувати.

Висновки. Отже, неврахування в Законі України «Про національну безпеку України» органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з-поміж суб'єктів сектору безпеки й оборони абсолютно унеможливлює повноцінне її забезпечення. Ця теза нині актуалізується в контексті децентралізації публічної влади та подальшого розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зміцнення їх матеріально-фінансової основи, формування ефективних територіальних громад.

Адже повноваження органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб спрямовані, серед іншого, на забезпечення: законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних

інтересів громадян; мобілізаційної підготовки та своєчасного й організованого проведення мобілізації; виконання військового обов'язку громадянами України; оборонної роботи; захисту стратегічних національних інтересів України – прогресивного демократичного розвитку, а також створення безпечних умов життєдіяльності, добробуту людини та громадянина. Саме в регіонах зароджуються негативні чинники забезпечення національної безпеки держави, що з локальних згодом трансформуються в глобальні реальні загрози національній безпеці держави. Національна безпека держави передусім залежить від безпеки регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19. – Назва з екрана.

2. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) [Електронний ресурс] : монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Константа, 2006. – 440 с. – Режим доступу: https://www.twirpx.com/file/1498109. – Назва з екрана.

3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015. – Назва з екрана.

4. Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України [Електронний ресурс] : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник. – Київ : НАДУ, 2010. – Ч. 3 : Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. – 208 с. – Режим доступу: http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/4c47ea67-658a-41f9-9a6f-756fbc6e1100.pdf. – Назва з екрана.

5. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію [Електронний ресурс] : Закон України від 21 листоп. 1993 р. № 3543-XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3543-12. – Назва з екрана.

7. Про оборону [Електронний ресурс] : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1932-12. – Назва з екрана.

8. Про військово-цивільні адміністрації [Електронний ресурс] : Закон України від 3 лют. 2015 р. № 141-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/141-19. – Назва з екрана.

9. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / В. О. Антонов. – Київ : ТАЛКОМ, 2017. – 576 с.

10. Цвігун І. А. Демографічна безпека України та напрями її регулювання : монографія / І. А. Цвігун. – Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2013. – 400 с.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy "Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy": vid 21 cherv. 2018 r. No. 2469-VIII [Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" from June 21, 2018, No. 2469-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 [in Ukrainian].

2. Dzoban, O.P. (2006). *Natsionalna bezpeka v umovakh sotsialnykh transformatsii (metodolohiia doslidzhennia ta zabezpechennia) [National security in conditions of social transformations (research methodology and security)].* Kharkiv: Konstanta. Retrieved from https://www.twirpx.com/file/1498109 [in Ukrainian].

3. Ukaz Prezydenta "Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy": vid 26 trav. 2015 r. No. 287/2015 [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine from May 6, 2015 "On the Strategy of National Security of Ukraine" from May 26, 2015, No. 287/2015. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 [in Ukrainian].

4. Sytnyk, H.P. (2010). *Kontseptualni zasady zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Conceptual principles of ensuring national security of Ukraine].* (Vols. 1-3). Kyiv: NADU. Retrieved from http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/4c47ea67-658a-41f9-9a6f-756fbc6e1100.pdf [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy "Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini": vid 21 trav. 1997 r. No. 280/97-VR [Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" from May 21, 1997, No. 280/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy "Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu": vid 21 lystop. 1993 r. No. 3543-XII [Law of Ukraine "On mobilization training and mobilization" from November 21, 1993, No. 3543-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3543-12 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy "Pro oborony": vid 6 hrud. 1991 r. No. 1932-XII [Law of Ukraine "On defense" from December 6, 1991, No. 1932-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1932-12 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy "Pro viiskovo-tsyvilni administratsii": vid 3 liut. 2015 r. No. 141-VIII [Law of Ukraine "On military-civilian administration" from February 3, 2015, No. 141-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/141-19 [in Ukrainian].

9. Antonov, V.O. (2017). *Konstytutsiino-pravovi zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Constitutional and legal principles of national security of Ukraine].* Kyiv: TALKOM [in Ukrainian].

10. Tsvihun, I.A. (2013). *Demohrafichna bezpeka Ukrainy ta napriamy yii rehuliuvannia [Demographic security of Ukraine and directions of its regulation].* Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D.H. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 26.06.2018

Demydenko V. – Ph.D in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; **ORCID 0000-0001-6771-0080**

Place and Role of Local Self-Government Bodies in Ensuring the National Security of Ukraine

On the basis of the legal analysis of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» dated June 21, 2018, one can conclude that various subjects belong to the security and defense sector. Among them are citizens and public associations that voluntarily take part in ensuring the national security of Ukraine. However, unfortunately, for some reason, the security and defense sector does not include local self-government bodies and their officials. It is our deep conviction that this is a strategic mistake in this Law of Ukraine that will make it impossible to use all available resources effectively to achieve the national security goal of Ukraine. In fact, the current temporary occupation of part of the territory of Ukraine (the ARC, certain districts of Donetsk and Luhansk oblasts) is the result of systemic miscalculations in ensuring regional national security. Accordingly, the lack of well thought-out, integrated regional national security, which can be adequately secured exclusively with the participation of local self-government bodies and their officials, results in the general extremely low level of national security of the state. This thesis is especially enhanced in the context of modern decentralization of public authority in Ukraine and further expansion of powers of local self-government bodies, strengthening of their material and financial basis, and the formation capable territorial communities. It is in regions of emerging negative factors ensuring the national security of the State, that of a local nature are transformed into global real threats to the national security of the State. The State's national security begins with security of the regions.

Keywords: national security; regional security; local self-government; local self-government bodies; local self-government officials.

УДК 343.911

Макаренко Н. К. – кандидат юридичних наук, доцент, здобувач Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Суспільна небезпека професійної злочинності

Досліджено проблему підвищеної суспільної небезпеки професійної злочинності. Суспільна небезпека професійної злочинності полягає в злочинній діяльності, яку здійснюють як професію, вона спричиняє соціально негативні наслідки. Для професійної злочинної діяльності властивим є вчинення декількох однорідних або тотожних умисних злочинів з корисливою метою. Ступінь суспільної небезпеки професійної злочинності є вищим, порівняно з іншими видами злочинності. Професійна злочинна діяльність унаслідок підготовленості її суб'єктів призводить до настання тяжчих наслідків, ніж від звичайної злочинності. Кримінальний професіоналізм передбачає орієнтованість на тривалу злочинну діяльність, а існування професійного злочинного середовища є підґрунтям для його відтворення та розвитку. Професійна злочинність постає своєрідним ядром злочинності загалом, оскільки її суб'єкти належать до категорії осіб, які усвідомлено протиставляють себе усталеним моральним цінностям і правопорядку, завдаючи істотної шкоди суспільству. Професійна злочинність безпосередньо впливає на відтворення первинної злочинності, тим самим ускладнює кримінальну ситуацію в країні.

Ключові слова: суспільна небезпека; злочинна діяльність; професійна злочинність; кримінальний професіоналізм; спеціальний рецидив; організована злочинність; групові злочини; корисливий мотив; самодетермінація; криміналізація соціуму.

Постановка проблеми. Аспектам професійної злочинності присвячено чимало наукових досліджень минулих років, водночас, слід констатувати послаблення уваги до цієї проблематики. Зазначене виявляється, насамперед, у недостатній кількості наукових праць з питань протидії професійній злочинності. Таким чином, професійна злочинність досі залишається одним з найменш вивчених видів злочинності.

Виклад основного матеріалу. Професійна злочинність, як і будь-який вид злочинності, має родові ознаки (соціальний, кримінально-правовий, системний характер, територіальна визначеність тощо), охоплює сукупність злочинів, що утворюють у своїй системі кримінальний професіоналізм, осіб, які їх учиняють (професійних злочинців), кримінальну субкультуру, наділена підвищеною суспільною небезпекою.

Специфіку суспільної небезпеки кожного виду злочинності визначають її характером і ступенем. Характер суспільної небезпеки професійної злочинності виражається в злочинній діяльності, яку здійснюють як професію, вона спричиняє соціально негативні наслідки.

© Макаренко Н. К., 2018

У психології людську діяльність трактують як сукупність усвідомлених і цілеспрямованих дій, об'єднаних у єдину систему загальним мотивом [1, с. 102–103]. Злочинну діяльність тлумачать як систему передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь і тісно пов'язаних із ними дій, психологічно детермінованих загальним мотивом, реалізацію якого планує суб'єкт через встановлення й досягнення корисливої мети [2, с. 96].

Приналежність незлочинних діянь до злочинної діяльності зумовлена тим, що вони мають спільний зі злочинними діями мотив, є ланкою ланцюга злочинної діяльності [2, с. 94]. Наприклад, кримінально караним є приготування до злочинів. Однак будь-яке приготування утворює певний етап у розвитку злочинної діяльності, унаслідок чого є її складовою. Посткримінальна діяльність, спрямована на приховування злочину, також є певним етапом злочинної діяльності, проте покарання за неї передбачено не в усіх, а лише в певних випадках, визначених Кримінальним кодексом України. До злочинної діяльності слід відносити як декілька (два або більше) злочинів, так й один, який потребує тривалої підготовки та приховування слідів злочину.

Для професійної злочинної діяльності притаманне вчинення декількох злочинів, однак вона не охоплює ті з них, які вчиняють з умислом, що виник раптово (наприклад, убивство або завдання тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони). Не слід відносити до професійної злочинної діяльності злочини, які є випадковими за своєю сутністю (привласнення, розтрата майна або заволодіння майном шляхом зловживання своїм службовим становищем тощо).

Ступінь суспільної небезпеки професійної злочинності є вищим, порівняно з іншими видами злочинності. Зазначене зумовлено тим, що професійна злочинна діяльність, у зв'язку з досконалою «майстерністю» її суб'єктів, провокує значну вірогідність настання соціально негативних наслідків, причому тяжчих, ніж від звичайної злочинності.

Кримінальний професіоналізм передбачає орієнтацію на тривалу злочинну діяльність, а існування професійного злочинного середовища є підґрунтям для його відтворення й розвитку.

Професійна злочинність постає своєрідним ядром злочинності загалом, оскільки її суб'єкти входять до категорії осіб, які усвідомлено протиставляють себе усталеним моральним цінностям і правопорядку, завдаючи істотної шкоди суспільству [3, с. 76]. У загальній структурі злочинності вона

стабільно становить значний сегмент: майже кожний третій закінчений розслідуванням злочин учиняють особи, які раніше вчиняли аналогічні діяння [4, с. 333].

Професійна злочинність безпосередньо сприяє відтворенню первинної злочинності, тим самим ускладнює кримінальну ситуацію в країні.

Професійні злочинці вчиняють протиправні діяння впродовж тривалого часу, тому злочини мають для них звичний характер. Із цього приводу І. М. Даньшин стверджує, що професійних злочинців часто взагалі не притягують до кримінальної відповідальності. Їх виявляють здебільшого через кілька років. Відбувши покарання, злочинці знову повертаються до свого заняття. Інтенсивність злочинних актів з їхнього боку надто висока. Наприклад, кишенькові злодії вчиняють приблизно 25 крадіжок на місяць. У цьому їм не поступаються шахраї та інші кримінальні професіонали [3, с. 10].

Професійна злочинність тісно пов'язана з *рецидивною злочинністю*, оскільки її кістяк формують переважно раніше судимі особи. За результатами досліджень, здійснених О. А. Герцензоном і О. І. Гуровим, спеціальний рецидив кишенькових крадіжок становить близько 80 %, квартирних крадіжок – 45 %. Учинення однотипних злочинних дій шахраями становить близько 50 % [5, с. 116; 6, с. 32].

Рецидивна та професійна злочинність тісно пов'язані між собою. Зростання рівня професійної злочинності, з одного боку, можливе завдяки суб'єктивним зусиллям рецидивістів, які мають досвід злочинної діяльності. Професійні ж злочинці поповнюють ряди рецидивістів. Рецидивна злочинність є сполучною ланкою, що забезпечує наступність злочинних традицій і звичаїв.

Таким чином, для професійної злочинності властивий рецидив злочинів. Проблема рецидивної злочинності – це, насамперед, проблема особистості особливої категорії злочинців. Рецидивні злочини за інших однакових умов становлять підвищену суспільну небезпеку. Залежно від характеру вчинених злочинів розрізняють загальний і спеціальний рецидиви [7, с. 3].

Загальний рецидив – це такий вид рецидиву, до якого належать різнорідні злочини, тобто не тотожні за родовим або безпосереднім об'єктом, і ті, що мають різні форми вини (наприклад, коли особа має судимість за вчинення крадіжки та протягом строку судимості вчиняє розбій).

Спеціальним є рецидив, який містить тотожні або однорідні злочини, тобто такі, що мають схожі безпосередні об'єкти й учинені за однієї й тієї самої форми вини. Наприклад, особа,

учинивши умисне легке тілесне ушкодження, учиняє умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження.

Спеціальний рецидив є небезпечнішим за рецидив загального виду, він засвідчує стійкість антисуспільної спрямованості рецидивіста, забезпечує порівняно вищу результативність його злочинної діяльності завдяки своєрідній спеціалізації, накопиченню та використанню досвіду протиправної поведінки. Для професійного злочинця типовішим є спеціальний рецидив.

Кримінологічне поняття рецидиву охоплює сукупність повторно або неодноразово вчинених злочинів, незалежно від тих санкцій, які було застосовано (або не застосовано) до осіб, що їх учинили. У цій сукупності можна виокремити випадки вчинення нових злочинів раніше судимими особами й особами, які не понесли кримінального покарання з певних причин.

Дослідники зауважують, що злочинності рецидивістів притаманна спеціалізація (одна з ознак професійної злочинності) на одному виді злочинів або на однорідних злочинах [7]. Зі збільшенням кількості судимостей у конкретної особи тенденція до спеціального рецидиву утверджується. Згідно з результатами досліджень Г. А. Аванесова, серед двічі судимих 30 % засуджених відбували раніше покарання за аналогічні злочини; серед тричі судимих – 37,5 %; серед засуджених чотири рази – 46,8 %; серед засуджених п'ять і більше разів – 50 % [8].

На цій підставі більшість учених вважає найнебезпечнішим спеціальний рецидив. Саме тому професійна злочинність є найбільш небезпечною, оскільки їй притаманний цей вид рецидиву.

На думку А. М. Яковлєва, підвищена небезпека спеціального рецидиву зумовлена певною спрямованістю антигромадських мотивів злочинної діяльності суб'єкта. Спеціалізація на тотожних й однорідних злочинах неминуче призводить до підвищення рівня злочинної «майстерності» (одна з ознак професійної злочинності) [9, с. 138].

Рівень рецидивної злочинності в умовах нестабільної соціально-економічної ситуації в країні, на думку кримінологів, найближчими роками буде зростати. Це об'єктивно пов'язано з посиленням впливу таких факторів, як кримінальна професіоналізація, організованість, а також з ослабленням механізмів соціальної реабілітації осіб, звільнених із пенітенціарних установ, і контролю за їхньою поведінкою [10, с. 12].

Професійна злочинність тісно пов'язана *з організованою злочинністю.* Прийнято вважати, що наявні відмінності між злочинністю професійною та організованою. Вирішальна з них – наявність або відсутність корупційних зв'язків з державними

структурами. Їх поява в професійній злочинності історично призвела до її переростання в злочинність організовану. Мафіозним структурам властива багатоступенева система управління, довгий ланцюжок від ватажків («хрещених батьків») до виконавців.

Однак ці межі сьогодні ледь помітні. Характерною тенденцією стає контроль і навіть поглинання професійних злочинців-«індивідуалів» організованими кримінальними структурами і, навпаки, неухильна професіоналізація (спеціалізація), насамперед – у середовищі фінансово-промислових груп кримінального спрямування.

Головними напрямами трансформації професійної злочинності в організовану є: 1) надмірне розростання та розподіл організації професійних злочинців, утворення філій і дочірніх структур (так звані злодії в законі); 2) взаємодія між різними професійними злочинними угрупованнями, утворення центрів координації та планування, спільних фінансових органів, розподіл сфер впливу.

Таким чином, професійна злочинність нині вийшла на якісно новий рівень організації, що призвело до зростання рівня її суспільної небезпеки. Кримінальні структури згуртувалися в багатофункціональну, скоординовану злочинну асоціацію з «кришуванням» з боку представницької, виконавчої та судової влади. Тим самим майже нівелювалися відмінності, за якими організована злочинність відрізнялася від професійної.

Концентрація кримінальної активності у вигляді промислу на злочинах проти власності, у сфері економічної діяльності стирає критерії відмежування професійної злочинності від організованої. Накопичення кримінальних капіталів, легалізація їх через створення та функціонування потужних економічних кластерів логічно призводить до посилення впливу на державну політику через корумповані органи влади й управління. Зазначене засвідчує умовність меж між аналізованими різновидами злочинності. В одних випадках професійні злочинці самі організовуються у відповідні структури, в інших – злочинне співтовариство втягує професіоналів у свою діяльність.

Однією з ознак професійної злочинності є кримінальний професіоналізм, що також притаманна й організованій злочинності. Усі організовані злочинці – професіонали, тобто люди, які отримують кошти для існування від своєї злочинної діяльності протягом тривалого проміжку часу. Вони досконало освоїли техніку вчинення протиправних дій, а іноді навіть складні соціальні прийоми, мають високий рейтинг у злочинному світі,

розвивають у своїх колах кримінальну систему цінностей, намагаються максимально ускладнити розкриття учинених ними злочинів і прагнуть не допускати втручання у свою діяльність правоохоронних органів.

Організована злочинність – це переважно професійна злочинність. Остання ж не завжди є виявом першої, оскільки охоплює як злочини, що вчиняють професіонали-одинаки, так і злочини, що вчиняють групи професіоналів.

Професійні злочинці можуть також організовуватися у своєрідні співтовариства, об'єднання. Мета створення злочинних співтовариств змушує їхніх лідерів самостійно одержувати кримінальні знання й уміння, виконувати роботу у зв'язку з низьким рівнем кримінальної підготовки новачків. Тривала злочинна діяльність сприяє набуттю кримінального досвіду і знань. Рівень колективного кримінального професіоналізму зростає завдяки використанню в злочинних співтовариствах професіоналів з кримінальним досвідом.

Злочинці-професіонали, входячи в кримінальні формування, навчають злочинців-новачків протиправного ремесла, а також забезпечують ватажкам злочинних структур стабільний матеріальний дохід. В організованій злочинності, так само як і в професійній, підтримують зв'язок індивіда з асоціальним середовищем.

Суттєвим елементом професійної злочинності є *групові злочини.* Це передбачає вчинення злочину або групою осіб без попередньої змови, або групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинним співтовариством. Характер злочинів, що вчиняють професійні злочинці, означений тим, що їх зручніше та надійніше вчиняти не одноосібно, як це притаманно сфері побуту й дозвілля, а саме групою осіб. Утвердився такий принцип: те, що складно або неможливо, ризиковано або небезпечно зробити одному, просто і цілком можливо, без високого ризику й небезпеки реалізувати групою осіб. У них встановлено чітку ієрархію, розподіл ролей, до груп залучають осіб, які мають спеціальні некримінальні навички й уміння. Серед професійних злочинців дедалі частіше трапляються особи, які спочатку оволоділи військовими, юридичними, спортивними, технічними й іншими професіями. Свої знання та вміння вони використовують із кримінальною метою. Вони не обов'язково безпосередньо вчиняють злочини, адже можуть виконувати роль консультантів, розробляти нові методи та засоби вчинення злочинів, модернізувати старі.

Наприклад, серед найманих убивць (кілерів) значну частину становлять колишні військові, працівники спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ, спортсмени. Професійними шахраями здебільшого стають особи, які раніше працювали у фінансовій і банківській сферах.

Усі злочини, які вчиняють професійні злочинці, мають ідентичні мотиви. Користь з-поміж них домінує, оскільки завжди пов'язана з професійною злочинністю. Корисливий мотив може мати подвійне підґрунтя: 1) коли він є невід'ємною рисою людини, властивістю особистості; 2) коли він є агресивною реакцією на матеріальні блага, цінності, гроші, тобто на добробут іншої людини.

Аналізуючи професійну злочинність, слід акцентувати увагу на тому, що між злочином й особою злочинця наявний тісний зв'язок. Злочинець-професіонал учиняє злочин не тільки під впливом об'єктивних умов, власне антисуспільна спрямованість його світогляду та моральних принципів створює передумови для протиправної діяльності.

Професійна злочинність криміналізує сучасний соціум. Підвищений ступінь суспільної небезпеки професійної злочинності полягає також у тому, що вона спільно з деякими іншими видами злочинності (наприклад організованою) призводить до специфічних наслідків – формування соціально негативного середовища, тобто криміналізує сучасний соціум.

Зазначене полягає в такому:

1. В економічній сфері відбувається криміналізація виробничих відносин, тому суспільство зазнає матеріальних втрат. Зокрема, результатом такої діяльності є подорожчання вироблених товарів і наданих послуг, зниження їх якості, звуження бази оподаткування.

2. У сфері соціального управління криміналізація полягає у виконанні криміналітетом низки функцій, аналогічних функціям державних органів, зокрема в місцях позбавлення волі. Показовим у цьому контексті є інститут «смотрящих», яких призначають «злодії в законі» з кола наближених до них засуджених. «Смотрящі» збирають із засуджених гроші, продукти, інші предмети споживання в «общак», за домовленістю з адміністрацією місць позбавлення волі допомагають їй підтримувати порядок, виконувати виробничі завдання, надають у необхідних випадках засудженим матеріальну й моральну підтримку після виходу на волю та в інших складних ситуаціях [11].

Виразним є прагнення кримінальних структур увійти в окремі політичні партії та рухи. Це явище можна розглядати одночасно і

як входження криміналітету в політику, представників якого обирають у законодавчі органи за партійними списками, і як легалізацію незаконних доходів, якими фінансують діяльність цих партій і рухів.

3. У сфері соціальних відносин криміналізація соціуму полягає в тому, що кримінальний професіоналізм стає засобом адаптації соціальних спільнот до складних економічних умов. Значну частину населення втягують не просто в тіньову, а в кримінальну економіку. Так, у професійні злочинні групи переростають циганські громади, які займаються збутом наркотичних засобів та іншими видами кримінального підприємництва.

Брак уваги держави до залучення циган у позитивну діяльність, збереження родоплемінної організації їх спільноти не дає змоги циганській громаді зайняти соціально позитивну нішу в суспільному розподілі праці, засвоїти законослухняні норми та займатися легальним підприємництвом.

4. У сфері освоєння правового поля криміналізація соціуму виражається, по-перше, у частковій легалізації професійної злочинності; по-друге, у використанні професійними злочинцями наявних «прогалин» у праві, суперечностях чинних правових норм їхньому соціальному призначенню.

Наприклад, кримінальні структури активно легалізували незаконні доходи, придбавши на них на початку 90-х років XX століття приватизовані об'єкти, користуючись тим, що раніше від учасників приватизації законодавство не вимагало доведення легальності походження доходів.

У другому випадку за допомогою права створюють додатковий бар'єр безпеки для криміналітету від позитивного соціального контролю з боку соціуму. Представники криміналітету отримують депутатський мандат для того, щоб набути депутатської недоторканності.

Освоєння правового простору – це явище не тільки нове для сучасного криміналітету, воно є відступом від певних засад «злодійського закону». Деякі автори розглядають такий відступ від традицій злодійського середовища як лукавість «злодіїв у законі», реалізацію ними тільки власних, особистих цілей. На наш погляд, це лише поверхове пояснення глибинної стратегії пристосування кримінального середовища до нових соціально-економічних умов.

5. Криміналізація творчої діяльності полягає, по-перше, у тому, що один з її продуктів – кримінальна субкультура – стає повсякденним явищем життя. Зокрема, поширеним став кримінальний жаргон. Деякі лінгвісти вважають це явище

нормальним і навіть позитивним, що сприяє розвитку й удосконаленню мови. Проте впровадження жаргону в нормальне соціальне середовище спричиняє негативні зміни у свідомості та поведінці людей. Надзвичайно негативну роль відіграє вульгарно-лайлива частина жаргону.

6. В інформаційно-психологічній сфері криміналізація соціуму виявляється, по-перше, у перетворенні засобів масової комунікації в потужну детермінанту злочинності, що сприяє занепаду позитивної правосвідомості громадян, дискредитації авторитету державних органів, передусім – правоохоронних органів, руйнуванню системи державного та громадського контролю за злочинністю.

Суперечливий розвиток засобів масової комунікації (преси, радіо, кінематографу, телебачення) пов'язаний, з одного боку, із втраченою монополією держави на масово-комунікативний вплив на населення, з іншого боку, до цих засобів отримали доступ деструктивні сили, зокрема кримінальні структури, які нав'язують соціуму квазіцінності, що формують особистість непродуктивної, антисоціальної орієнтації.

По-друге, криміналізація соціуму в зазначеній сфері полягає також в освоєнні криміналітетом віртуальної реальності в злочинних цілях. Унаслідок поповнення ринку безробітних висококваліфікованими фахівцями у сфері інформаційних технологій, які не знайшли застосування своїх здібностей, залучено їх до кримінальних структур, а комп'ютерна техніка стала потужною інформаційною зброєю для вчинення злочинів [12, с. 9–15].

Професійна злочинність, увійшовши у сферу віртуальної реальності, стала менш контрольованою з боку суспільства, оскільки результати розроблення технічних засобів захисту від комп'ютерної агресії досі є недостатньо ефективними.

На наш погляд, створення негативного соціального середовища життєдіяльності, криміналізація соціуму є найбільш значущим збитком від професійної злочинності, яка стає найвагомішим елементом самодетермінації злочинності загалом.

Професійна злочинність постійно розвивається та розширюється. Характеризуючи сучасний рівень професійної злочинності, слід констатувати, що це має тенденцію до неухильного зростання. Останніми роками постійно збільшується кількість осіб, які вчиняють злочини проти власності у вигляді промислу. Це стосується як професійних та організованих

злочинців, так і тих, хто посягає на чуже майно під впливом ситуативних чинників.

Оскільки йдеться про злочини проти власності, передусім слід зазначити про суперечності економічного характеру. Проблема стосується не тільки загальних оцінок, а й окремих випадків. Якщо йдеться про кримінальний професіоналізм, можна назвати такі види злочинів, як шахрайство, кишенькові крадіжки, угони автомобілів тощо. Водночас професійно організована злочинність тісно пов'язана з корупцією. Найпоширенішими є злочини у сфері легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, одержаних злочинним шляхом. Незаконне отримання кредиту та злісне ухилення від погашення заборгованості за кредитом також супроводжуються шахрайством. Головну роль у всіх цих діяннях відіграє корупціонер-професіонал.

На думку експертів, нині утворилася та діє прихована «армія» професійних злочинців. Чисельність її можна порівняти з питомою вагою спеціального рецидиву, що має корисливу мотивацію. Точної статистичної інформації щодо цього немає, тому можна керуватися орієнтовними розрахунками.

Якщо на початку 2000-х років фактично кожен п'ятий злочин (22,5 %) учиняла раніше засуджена особа, що мала на момент учинення незняту чи непогашену судимість, то вже наприкінці 2000-х – кожен четвертий злочин (24,4–24,6 %) учиняла зазначена категорія осіб. Збільшення питомої ваги рецидивних злочинів на 3,2 % після 2010 року означає, що кожен третій злочин учиняє раніше засуджена особа або така, що має незняту чи непогашену судимість [13].

Відповідно до Закону України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України (щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання)», було передбачено формулу зарахування ув'язнення в СІЗО у строк позбавлення волі з розрахунку «один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі» [14]. Після прийняття цього Закону в державі, у якій унаслідок збройного конфлікту наявна перенасиченість зброєю, в умовах економічної кризи та зниженого рівня соціальної підтримки громадян достроково звільнили з колоній понад 10 тис. осіб. З 10,2 тис. достроково звільнених понад 1,5 тис. були піддані заходам кримінально-правового характеру. З них у 1447 випадках особи вчинили крадіжки, у 53 – умисні вбивства, у 35 – завдання тяжких тілесних ушкоджень [15].

Слід акцентувати увагу на таких цифрах: за 2016 рік було виявлено 6047 осіб, які раніше вчиняли злочини, і 4362 особи, які мають незняту та непогашену судимість; за цей період 2017 року – 7023 особи, які раніше вчиняли злочини, та 4729 – особи, які мають незняту чи непогашену судимість. Зріс рівень кримінальних правопорушень на 10 тис. населення: якщо 2013-го та 2014 року цей показник становив – 123, 2015-го – 132, а 2016-го – уже 138,6, що засвідчує факт загострення криміногенної обстановки [16].

21 червня 2017 року набув чинності Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення» № 2046-VIII. На думку науковців і практиків, саме цей нормативно-правовий акт сприятиме зміні статистичних даних щодо рецидивної злочинності, про яку зазначено вище [17].

Традиційно значній частині злочинної діяльності притаманний спеціальний рецидив, її здійснюють особи, які неодноразово вчиняли крадіжки, грабежі, шахрайство, фальшивомонетництво. Таким чином, саме цими (хоча й не тільки) злочинами з корисливою мотивацією характеризується і структура професійної злочинності. У пострадянський період до зазначених вище злочинних діянь додалися, зокрема, такі злочини, як виготовлення та збут підроблених цінних паперів, кредитних карт, інших платіжних документів, фіктивне підприємництво, фіктивне банкрутство, злочини у сфері комп'ютерної інформації, замовні вбивства.

Професійна злочинність має власну кримінальну робочу силу та нелегальний ринок товару. Кримінальною робочою силою А. А. Тайбаков називає всіх професійних злочинців, які мешкають на території країни. Кримінальна робоча сила має резерв, що формується з осіб, які раніше вчиняли злочини, але не є професійними злочинцями та потенційно готові ними стати. Також цей резерв утворюють особи зі стійкими антисоціальними поглядами. Вони можуть учиняти злочини та вибудовувати кримінальну кар'єру, тим самим поповнивши ряди професійних злочинців.

За певних умов розвитку будь-якого суспільства підвищується попит на деякі види кримінальної діяльності. Професійна злочинність його забезпечує, а професійний злочинець є власником кримінальної робочої сили. Він учиняє злочини, на які є попит.

Ринок кримінальної робочої сили, на думку А. А. Тайбакова, – це об'єктивно наявна сфера всередині професійної злочинності, що становить суму актів пропозиції певного виду професійної злочинної діяльності, що зумовлена попитом на цю діяльність під впливом соціальних, політичних, економічних, демографічних, екологічних процесів, що відбуваються в суспільстві [18].

Самодетермінація професійної злочинності. Причини й умови кримінального професіоналізму переважно є тотожними для рецидивної злочинності. Водночас саме в кримінальному професіоналізмі так виразно виявляється системна закономірність, а саме: злочинність, передусім професійна, є власною першопричиною.

Професійна злочинність відтворює себе, формуючи та зміцнюючи кримінальну ідеологію, міфологію і психологію шляхом усвідомленої, цілеспрямованої діяльності представників злочинного світу. Ці зусилля втілюють закономірне прагнення носіїв кримінальної субкультури до виживання, паразитування в конкретних соціальних умовах протиправними способами. Це прагнення існує століттями як альтернативний варіант законослухняним способам виживання, що передбачає діяльність спеціалізованих категорій професійних злочинців, стабільність їхньої кваліфікації, спадкоємність кримінальних звичаїв і традицій.

У зв'язку із цим небезпеку сьогодні становлять тенденції відродження й культивування в місцях позбавлення волі злодійських традицій з використанням організованого тиску на адміністрацію пенітенціарних установ. Каталізатором подій є недооцінювання необхідності відокремленого тримання різних категорій засуджених. З різних міркувань у виправних колоніях одного рівня безпеки нерідко утримують рецидивістів та осіб, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини.

Небездоганною є практика широких амністій, помилувань й умовно-дострокових звільнень. Не всі амністовані й умовно-достроково звільнені повертаються до злочинної діяльності. Практика необґрунтовано широкого застосування цих кримінально-правових інститутів неминуче стимулює рецидивну і, зокрема, професійну злочинність. За орієнтовними оцінками, рівень рецидивної злочинності серед звільнених із місць позбавлення волі за минулі десять років зріс удвічі.

Отже, професійній злочинності притаманна підвищена суспільна небезпека, вона є однією з головних кримінально-правових проблем. Подальше зростання рівня злочинності,

деградація системи загального запобігання в державі є підставою прогнозувати розширення меж застосування покарання у виді позбавлення волі, а не його скорочення. Крім цього, в умовах свободи консолідація осіб, які відбули покарання, зумовлена не тільки спільністю світогляду, субкультури, особистими зв'язками й організаційною роллю авторитетів, які сформувалися в їхньому середовищі, а й об'єктивною складністю ресоціалізації. З огляду на несприятливі соціально-економічні умови, значення цього чинника буде суттєво посилюватися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] : учеб. пособие / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyeatyelnost/deyatyelnost-soznyanie-lichnost.pdf. – Загл. с экрана.

2. Зелинский А. Ф. Криминальная психология [Электронный ресурс] / А. Ф. Зелинский. – Киев : Юринком Интер, 1999. – 236 с. – Режим доступа: http://www.web-lit.net/writer/3900/book/11403/zelinskiy_af/kriminalnaya_psihologiya/read. – Загл. с экрана.

3. Даньшин І. М. Усталені форми злочинності: кримінологічний нарис / І. М. Даньшин. – Харків : Атіка, 2002. – 110 с.

4. Криминология : учебник / [А. И. Гуров, Ю. Г. Козлов, Н. Ф. Кузнецова и др.]. ; под ред. Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Миньковского. – М. : Моск. ун-т, 1994. – 415 с.

5. Герцензон А. А. Уголовное право и социология: проблемы социологии уголовного права и уголовной политики / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – 286 с.

6. Гуров А. И. Криминальный профессионализм и борьба с ним: понятие криминального профессионализма в историческом аспекте. По материалам уголовного розыска / А. И. Гуров ; под ред. И. И. Карпеца. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1983. – 96 с.

7. Алексеев А. И. Индивидуальная профилактика рецидива преступлений / А. И. Алексеев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 104 с.

8. Аванесов Г. А. Криминология / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1984. – 498 с.

9. Яковлев А. М. Рецидив как объект уголовной политики / А. М. Яковлев // Проблемы правосудия и уголовного права. – М. : ИГиП АН СССР, 1978. – С. 131–142.

10. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Г. Г. Зуйков. – М., 1970. – 31 с.

11. Кузьмин С. И. Организованные преступные группировки в местах лишения свободы / С. И. Кузьмин // Преступление и наказание. – 1995. – № 4. – С. 46–49.

12. Вехов В. Б. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / В. Б. Вехов ; под ред. Б. П. Смагоринского. – М. : Право и закон, 1996. – 182 с.

13. Вербенський М. Г. Стан і тенденції рецидивної злочинності в Україні [Електронний ресурс] / М. Г. Вербенський, І. О. Кисельов // Право і суспільство. –

2012. – № 1. – С. 221–226. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_1_50. – Назва з екрана.

14. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання [Електронний ресурс] : Закон України від 6 листоп. 2015 р. № 838-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19. – Назва з екрана.

15. 10 тис. в'язнів достроково вийшли з-під варти за «законом Савченко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/news/2017/05/18/366668_10_tis_vyazniv_dostrokovo_viyshli.html. – Назва з екрана.

16. Баганець О. Криміногенна ситуація в Україні: як змінився її стан протягом 2016 року (в порівнянні з минулими роками) [Електронний ресурс] / О. Баганець // Юридичний вісник України. – 2017. – № 9. – С. 6–7. – Режим доступу: http://yvu.com.ua/kryminogenna-sytuatsiya-v-ukrayini-yak-zminyvsya-yiyi-stan-protyagom-2016-roku-v-porivnyanni-z-mynulymy-rokamy. – Назва з екрана.

17. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення [Електронний ресурс] : Закон України від 18 трав. 2017 р. № 2046-VIII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2046-19. – Назва з екрана.

18. Тайбаков А. А. Профессиональная преступность: основные понятия и направления предупреждения её органами внутренних дел : лекция / А. А. Тайбаков. – М. : ВЮЗШ МВД, 1993. – 25 с.

REFERENCES

1. Leontev, A.N. (1975). *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality].* Moscow: Politizdat. Retrieved from https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyeatyelnost/deyatyelnost-soznyanie-lichnost.pdf [in Russian].

2. Zelenskii, A.F. (1999). *Kriminalnaia psihologiia [Criminal psychology].* Kiev: Yurinkom Inter. Retrieved from http://www.web-lit.net/writer/3900/book/11403/zelinskiy_af/kriminalnaya_psihologiya/read [in Russian].

3. Danshyn, I.M. (2002). *Ustaleni formy zlochynnosti: kryminolohichnyi narys [Fixed forms of crime: a criminological essay].* Kharkiv: Atika [in Ukrainian].

4. Gurov, A.I., Kozlov, Yu.G., & Kuznecov, N.F. (et al.). (1994). *Kriminologiia [Criminology].* N.F. Kuznecov, & Minkovskii, G.M. (Ed.). Moscow: Moscow. un-t [in Russian].

5. Gercenzov, A.A. (1970). *Ugolovnoe pravo i sociologiia: problemy sociologii ugolovnogo prava i ugolovnoi politiki [Criminal law and sociology: problems of the sociology of criminal law and criminal policy].* Moscow: Yurid. lit. [in Russian].

6. Gurov, A.I. (1983). *Kriminalnyi professionalizm i borba s nim: poniatie kriminalnogo professionalizma v istoricheskom aspekte. Po materialam ugolovnogo rozyska [Criminal professionalism and the fight against it: the concept of criminal professionalism in a historical aspect. According to the criminal investigation].* I.I. Karpec (Ed.). Moscow: VNII MVD SSSR [in Russian].

7. Alekseev, A.I. (1975). *Individualnaia profilaktika recidiva prestuplenii [Individual prevention of recidivism].* Moscow: VNII MVD SSSR [in Russian].

8. Avanesov, G.A. (1984). *Kriminologiia [Criminology].* Moscow: Akad. MVD SSSR [in Russian].

9. Yakovlev, A.M. (1978). Recidiv kak obekt ugolovnoi politiki [Relapse as an object of criminal policy]. *Problemy pravosudiia i ugolovnogo prava, Justice and criminal law issues.* Moscow: IGiP AN SSSR [in Russian].

10. Zuikov, G.G. (1970). Kriminalisticheskoe uchenie o sposobe sovershenіia prestupleniia [Forensic doctrine of the modus operandi]. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Moscow [in Russian].

11. Kuzmin, S.I. (1995). Organizovannye prestupnye gruppirovki v mestah lisheniia svobody [Organized criminal groups in prisons]. *Prestuplenie i nakazanie, Crime and Punishment, 4,* 46-49 [in Russian].

12. Vehov, V.B. (1996). *Kompiuternye prestupleniia: sposoby sovershenіia i raskrytiia [Computer crimes: methods of committing and disclosing].* B.P. Smagorinskii (Ed.). Moscow: Pravo i zakon [in Russian].

13. Verbenskyi, M.H., & Kiselov, I.O. (2012). Stan i tendentsii retsydyvnoi zlochynnosti v Ukraini [The state and trends of recidivism in Ukraine]. *Pravo i suspilstvo, Law and Society, 1,* 221-226. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_1_50 [in Ukrainian].

14. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zminy do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku zarakhuvannia sudom stroku poperednoho uviaznennia u strok pokarannia": vid 6 lystop. 2015 r. No. 838-VIII [Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine on Improving the Procedure for Enrollment by the Court of Sentencing to Term of Sentence" from November 6, 2015, No. 838-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19 [in Ukrainian].

15. 10 tys. viazniv dostrokovo vyishly z-pid varty za "zakonom Savchenko" [10 Thousands of Prisoners Out of Time for Guarding "Savchenko's Law"]. (n.d.). *ukr.lb.ua.* Retrieved from https://ukr.lb.ua/news/2017/05/18/366668_10_tis_vyazniv_dostrokovo_viyshli.html [in Ukrainian].

16. Bahanets, O. (2017). Kryminohenna sytuatsiia v Ukraini: yak zminyvsia yii stan protiahom 2016 roku (v porivnianni z mynulymy rokamy) [Criminogenic situation in Ukraine: how its state changed during 2016 (compared with last years)]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy, Legal Bulletin of Ukraine, 9,* 6-7. Retrieved from http://yvu.com.ua/kryminogenna-sytuatsiya-v-ukrayini-yak-zminyvsya-yiyi-stan-protyagom-2016-roku-v-porivnyanni-z-mynulymy-rokamy [in Ukrainian].

17. Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zminy do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo pravyla skladannia pokaran ta zarakhuvannia stroku poperednoho uviaznennia": vid 18 trav. 2017 r. No. 2046-VIII [Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code of Ukraine on the Rule of Penalment and Entry into Time of Pre-trial Detention" from May 18, 2017, No. 2046-VIII] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2046-19 [in Ukrainian].

18. Taibakov, A.A. (1993). *Professionalnaia prestupnost: osnovnye poniatiia i napravleniia preduprejdeniia yeio organami vnutrennih del [Professional crime: the basic concepts and directions of prevention by its internal affairs bodies].* Moscow: VYuZSh MVD [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 24.04.2018

Makarenko N. – Ph.D in Law, Associate Professor, Researcher of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Social Danger of Professional Crime

The problem of the increased public danger of professional crime is investigated. The nature of the public danger of professional crime is expressed in the criminal activity carried out as a profession and generates socio-negative effects. For professional criminal activity inherent is the commission of several homogeneous or identical intentional crimes with a mercenary purpose. The degree of public danger of professional crime is higher in comparison with other types of crime. Professional criminal activity, due to the preparedness of its subjects, creates a high probability of occurrence of social-negative consequences, and more severe than from ordinary crime. Professional crime is a peculiar core of all crime. The criminal activity of professional criminals has a relatively long time and is characterized by high intensity, latency and a tendency to species expansion. For professional criminality, a special relapse is typical. Specialization on identical and homogeneous crimes inevitably leads to an increase in criminal «skiдl». Professional crime is closely linked to organized crime. From organized crime, professional crime is characterized by a lack of corruption ties and the nature of a criminal organization. However, these differences today are conditional. The nature of crimes committed by professional criminals is such that they are more convenient and reliable for a group of individuals. They have a clear hierarchy, distribution of roles. Involve individuals with special non-criminal skills and abilities. There is a close connection between the crime and the face of the professional offender. An offense-professional condones a crime not only under the influence of objective conditions, but the very anti-social orientation of his outlook and moral principles creates objective prerequisites for committing crimes. Professional crime criminalizes modern society (there is a criminalization of industrial relations, social management, adaptation of certain social communities, information and psychological sphere, leisure, culture, creative activity). Professional crime acts as its own root cause. It recreates itself, creating and strengthening criminal ideology, mythology and psychology through the conscious, purposeful activity of representatives of the criminal world.

Keywords: public danger; criminal activity; professional crime; criminal professionalism; special relapse; organized crime; group crimes; selfish motive; self-determination; criminalization of society.

УДК 343.35:620.91

Бурак М. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем кримінальної поліції Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: mashyna5@i.ua; **ORCID 0000-0002-1099-2096**

Способи вчинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичному комплексі України

Актуальність наукової статті *зумовлена тим, що паливно-енергетична сфера має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво й енергопостачання забезпечують енергоспоживання решти галузей економіки та добробут населення. Дослідження в цьому напрямі засвідчують, що, крім тиску, якого зазнає орган досудового розслідування з боку осіб, чиї інтереси зачіпає розслідування, істотною перешкодою є складний механізм встановлення способів учинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичній сфері.* ***Мета*** *цієї статті – на підставі аналізу нормативно-правових актів, науково-теоретичних поглядів учених, результатів слідчо-судової та практичної діяльності підрозділів Національної поліції України й Національного антикорупційного бюро України встановити та узагальнити типові способи вчинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичному комплексі за наявного рівня загроз у сфері економіки, зокрема в паливно-енергетичній галузі.* ***Методи дослідження.*** *Методологічне підґрунтя публікації становить цілісна й узгоджена система методів, що дала змогу всебічно проаналізувати предмет дослідження.* ***Наукова новизна одержаних результатів*** *полягає в тому, що ця стаття є спробою комплексно дослідити способи вчинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичному комплексі України.* ***Висновки.*** *Знання особливостей способів учинення злочинів службовими особами в паливно-енергетичному комплексі надасть можливість використовувати ефективні тактичні прийоми та методичні рекомендації щодо їх розслідування й попередження, формулювати та перевіряти версії про механізм злочину, його зв'язки з іншими злочинами, причетних осіб і з'ясовувати інші важливі обставини за кримінальними провадженнями.*

Ключові слова: злочин; паливно-енергетичний комплекс; спосіб учинення злочину; службова особа.

Постановка проблеми. Паливно-енергетична сфера має стратегічне значення для економіки держави, оскільки енерговиробництво й енергопостачання забезпечують енергоспоживання решти галузей економіки та добробут населення. Водночас необхідно констатувати, що Україні поки що не вдається сформувати ефективну та прозору модель управління паливно-енергетичним комплексом (ПЕК) і розпорядження енергетичними ресурсами без ризиків, зокрема корупційних [1, с. 3].

© Бурак М.В., 2018

Оскільки паливно-енергетична сфера є структурним елементом національної економічної системи, то й злочини, що в ній учиняють, мають не тільки економічну спрямованість, вони належать до злочинів у сфері службової діяльності.

Ужиті правоохоронними органами заходи щодо протидії злочинам у паливно-енергетичній сфері виявилися недостатніми для реальної стабілізації криміногенної обстановки. Зазначене пов'язано, насамперед, з тим, що підрозділи Національної поліції України, Національного антикорупційного бюро України до кінця не з'ясували основні способи та схеми, які на практиці використовують правопорушники для вчинення злочинів. Водночас установлення матеріальної шкоди під час розслідування злочинів цієї категорії є одним із найконтраверсійніших аспектів у зв'язку з браком належного правового унормування. Суд може відмовитися вважати за завдану матеріальну шкоду, наприклад, недоотримані вигоду чи прибутки державних компаній унаслідок службового зловживання чи реалізації корупційної схеми. Так само вкрай складно переконати суд у завданні шкоди інтересам державних підприємств ПЕК через тендери, якщо слідчі не матимуть прямих доказів, які засвідчили б порушення законодавства у сфері державних закупівель. Окреслена проблематика гостро постала саме в ПЕК.

Викриття злочинів, учинених службовими особами в паливно-енергетичній сфері, є досить складним завданням. Крім зазначеного вище, а також тиску з боку осіб, чиї інтереси зачіпає орган досудового розслідування, важливою перешкодою є складний механізм встановлення способів їх учинення. Саме тому дослідження найпоширеніших способів службових зловживань у ПЕК надасть можливість визначити напрями залучення сил і засобів правоохоронних органів під час оперативного обслуговування об'єктів ПЕК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям аналізу обраної проблематики стали праці таких науковців: А. В. Головача, Б. М. Головкіна, В. І. Василинчука, Г. Ю. Дарнопих, І. М. Купранця, Д. Й. Никифорчука, Л. П. Скалозуба, І. О. Христича, С. С. Чернявського та ін.

Мета цієї статті – на підставі аналізу нормативно-правових актів, науково-теоретичних поглядів учених, результатів слідчо-судової та практичної діяльності підрозділів Національної поліції України та Національного антикорупційного бюро України встановити й узагальнити типові способи вчинення злочинів службовими особами в ПЕК за наявного рівня загроз у сфері економіки, зокрема в паливно-енергетичній галузі.

Виклад основного матеріалу. Проблеми виявлення злочинів, учинених службовими особами у сфері ПЕК, пов'язані з новизною і розширенням спектру способів учинення злочинів, виникненням нових їхніх напрямів та неналежним рівнем роботи правоохоронних органів. Водночас спосіб учинення злочину залежить від можливостей злочинця, його компетенції щодо прийняття рішень у певній галузі ПЕК, що визначає особливості виявлення осіб, які є об'єктом оперативного інтересу, порядок дій оперативного працівника під час перевірки первинної оперативної інформації та в процесі доказування слідчим.

З огляду на різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу в паливно-енергетичній сфері, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоносіїв, неоднакові способи незаконного збагачення й неоднорідність контингенту злочинців, а також результати аналізу правозастосовної практики тощо, ми розподілили способи вчинення злочинів службовими особами у сфері ПЕК за такими групами.

Перша група способів охоплює випадки вчинення службовими особами викрадень на об'єктах ПЕК.

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Визначальною особливістю викрадень є те, що їх учиняють шляхом привласнення, розтрати чи зловживання службовим становищем, за наявності злочинної змови між керівниками, фінансово-бухгалтерськими працівниками, матеріально відповідальними особами підприємств вугільної промисловості, а також приватними підприємцями та повноважними особами комерційних структур.

Так, директор комунального підприємства Київської обласної ради «Тетіївтепломережа» в період часу: вересень 2011 року, січень–лютий, червень, серпень–жовтень 2012 року, січень, березень, квітень, червень, серпень–жовтень 2013 року, січень–червень 2014 року, попри вимоги Положення Київської обласної ради від 31 липня 2012 року № 430-21-V та умови трудового контракту, обернув на свою користь кошти КП КОР «Тетіївтепломережа» з використанням службового становища всупереч інтересам служби та незаконно й безпідставно отримав премії, доплати, винагороди без дотримання порядку здійснення таких виплат, передбаченого вимогами трудового контракту, на загальну

суму 140 410,55 грн, заподіявши державі в особі КП КОР «Тетіївтепломережа» істотної шкоди на зазначену суму [2].

Типовими способами викрадень є також штучне зменшення обсягів видобутого вугілля, утворення його необлікованих залишків, завідомо неправдиве вибраковування вугільної сировини, видавання і вивезення вугілля без фіксації його руху в документах бухгалтерської звітності тощо.

Викрадення електричної енергії вчиняють переважно шляхом демонтажу виробничого обладнання на об'єктах підприємств ПЕК чи іншим способом з метою його реалізації на брухт чорних і кольорових металів. Зокрема, на підприємствах вугільної промисловості предметом крадіжок є шахтне обладнання, деталі механізованих вузлів і спеціальної техніки, причому як виведених із експлуатації, так і справних (шестерні різальних редукторів вуглевидобувних комбайнів, двигуни, насоси для відкачування води, ролики від транспортерів, металеві осі, колеса від шахтних вагонеток, металеві кріплення і стяжки) [3, с. 547].

Викрадення шляхом демонтажу й іншим способом електричних мереж, кабельних ліній та їх обладнання, що вчиняють у виді промислу, з-поміж інших незаконних заволодінь вирізняються систематичністю, якісно іншим рівнем організації та профільною спеціалізацією осіб із кримінальним минулим на такому виді кримінальних занять.

Так, організована злочинна група з восьми осіб упродовж півроку на території Запорізької області здійснювала демонтаж металевих конструкцій високовольтних опор ліній електропередач, зрізання електродротів із магістральних електричних мереж, руйнування залізобетонних опор, пошкодження трансформаторних підстанцій з метою викрадення арматури, трансформаторного масла, силових трансформаторів, трансформаторів напруги й іншого обладнання об'єктів електроенергетики. Крадії мали таке спеціальне знаряддя, як монтерські кігті, пояси, гумові рукавички, газові різаки, кувалди, рації, а також транспорт (два автомобілі марки УАЗ і «Нива»), обріз мисливської рушниці, засоби маскування. Викрадене майно систематично збували через мережу підпільних пунктів прийому брухту кольорових і чорних металів [1, с. 63].

Другу групу реалізують шляхом порушення службовими особами законодавства у сфері господарської діяльності та проти довкілля.

Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту нафтопродуктів полягає в реалізації нафти власного видобутку та нафтопродуктів Державного резерву поза аукціонами та біржами; реалізації виробниками електроенергії поза державним підприємством «Енергоринок»; порушенні порядку постачання енергоносіїв за регульованими і нерегульованими тарифами; порушенні порядку реалізації електроенергії адресними поставками на внутрішньому ринку тощо.

Громадянин А. навесні 2014 року отримав на підприємстві «Автолюкс» у м. Луганську в рахунок заробітної плати 4 т дизельного палива, а з липня 2014 року замовляв у гр. Б. та придбавав у нього в с. Велекоцьку Міловського району Луганської області дизельне паливо та бензин для подальшого транспортування з метою збуту, зберігання, а також збуту незаконно виготовлених паливно-мастильних матеріалів за місцем свого мешкання за ціною 17 грн за 1 л дизельного палива та 20 грн за 1 л бензину. Згідно з висновком спеціалізованої лабораторії з питань експертизи та досліджень Державної фіскальної служби України № 142005701-1272 від 28 жовтня 2016 року встановлено, що проби за визначеними показниками (а саме зовнішній вигляд) не відповідають ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови» та ДСТУ 7688:2015 «Паливо дизельне Євро. Технічні умови» [4].

Ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів полягає в неподанні в органи Державної фіскальної служби України інформації про доходи; заниженні реально отриманих доходів; приховуванні окремих господарських операцій, що принесли дохід, від оподаткування. Ухилення від сплати податків є одним зі способів незаконного збагачення, за якого можуть використовувати різноманітні й досить складні фінансові схеми. Вибір конкретного способу вчинення цих діянь залежить від низки обставин, зокрема від специфічних особливостей господарювання суб'єкта підприємницької діяльності (СПД), виробничого циклу, руху товарно-матеріальних цінностей на виробничому об'єкті та контролю за ними, формування витратної частини виробництва, оподаткування господарських операцій, наявності прогалин у чинному законодавстві, рівня професійної підготовки осіб, які вчиняють злочин.

Схеми ухилення: мінімізація податкових надходжень шляхом використання СПД; протиправна конвертація грошових коштів під час проведення операцій, пов'язаних із реалізацією нафтопродуктів, та їх привласнення; використання СПД з метою

легалізації незаконно вироблених паливно-мастильних матеріалів; мінімізація сплати податку на додану вартість шляхом проведення «нетипових» експортних операцій; мінімізація податкових зобов'язань з податку на додану вартість підприємства за рахунок здійснення експортних операцій за умовами договорів комісії на продаж товару [5, с. 141–145].

Так, орієнтовно 2011 року гр. К. за попередньою змовою з гр. О. та гр. Д. й іншими невстановленими особами заснували злочинну організацію з метою вчинення умисного ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Метою злочинної організації гр. К. було отримання незаконного збагачення за рахунок коштів, не сплачених до державного бюджету у вигляді обов'язкових податків, зборів і платежів, які мали б бути сплачені в разі випуску у вільний обіг на митній території України імпортованих нафтопродуктів. Для надання злочинній діяльності легального вигляду та створення позитивного іміджу в суспільстві гр. К. вирішив об'єднати фіктивні підприємства єдиними брендами – групами компаній: 2011 року – «Газ Україна–2009», у лютому 2013 року – «Східно-європейська паливно-енергетична компанія» («СЄПЕК»). Із цією метою було зареєстровано однойменні материнські підприємства у формі товариств з обмеженою відповідальністю. Використовуючи останні, а також фіктивних суб'єктів господарської діяльності – резидентів і підконтрольних офшорних компаній – нерезидентів, на територію України ввозили нафтопродукти в митному режимі «прохідний транзит», які на підставі підроблених документів нібито вивозили за межі митної території України на адресу підконтрольних офшорних компаній.

Незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення передбачає видобування нафти, газу, газоконденсату, кам'яного вугілля, що полягає у вилученні корисних копалин з родовищ будь-яким способом (викачування, побудова шахт, кар'єрів тощо) без належно оформленого дозволу – акта про надання гірничого відводу або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі (наприклад, видобування за межами відведеної ділянки надр або з використанням не дозволених для такого родовища методів і засобів видобування корисних копалин).

На початку червня 2016 року в гр. В. виник умисел на здійснення незаконного видобування сировини гравійно-піщаної, що є корисною копалиною загальнодержавного значення. З метою реалізації злочинного наміру обвинувачений 3 червня 2016 року близько 14 год 30 хв приїхав екскаватором марки

ЕО-2621В, власником якого є гр. С., до родовища корисних копалин загальнодержавного значення. Після цього гр. В., діючи умисно, учинив незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення з дна малої річки Сопівка, а саме сировини піщано-гравійної – гравію, який, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення» від 12 грудня 1994 року № 827, належить до корисних копалин загальнодержавного значення. Попри брак відповідних дозвільних документів, він навантажив сировину на кузов автомобіля марки ЗИЛ моделі 130Г типу «Самоскид-С», здійснивши незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення – сировини піщано-гравійної, загальна вага гравію із вмістом піску – 2,4 т [6].

Нині в Україні органи державної влади фіксують масштабні правопорушення (корупція, перевищення влади або службових повноважень тощо) у галузі видобутку природних ресурсів і копалин, зокрема вугілля, деревини, бурштину, піску та чорнозему. Бурштиновий бізнес в Україні знаходиться в тіні. Компанії, що мають державну ліцензію на видобуток бурштину (КП «Волиньприродресурс», ТОВ «Компанія "Надра Галичини"», ТОВ «Амбер Холдинг», ТОВ «Райт Солюшн», ДП «Бурштин України», ТОВ «РЕД.МЕТ», ТОВ «Центр "Сонячне ремесло"», ТОВ «Інклюз-8», дочірнє підприємство «Укрбурштин» державної акціонерної компанії «Українські поліметали») [7], видобувають близько 5 т зазначеного каменю на рік. Однак це лише незначна частка від видобутого бурштину в країні. Переважну його частину видобувають на нелегальних промислах, які зовсім не контролює держава.

У Міністерстві екології та природних ресурсів України вважають, що реальні обсяги видобутку «сонячного каменю» становлять 200–300 т на рік. Орієнтовний дохід від нелегальної торгівлі бурштином становить 300–400 млн доларів на рік. Точних даних про фактичні обсяги видобутку бурштину й обороти тіньового бурштинового бізнесу наразі не має жодна державна служба в Україні [8].

Проаналізований перелік не є вичерпним і залежить від конкретного регіону країни, природних ресурсів. Під час видобутку корисних копалин розробляють різноманітні схеми, які надають можливість привласнювати видобуті корисні копалини, занижувати податкові зобов'язання з податку на додану вартість, податку на прибуток, а також плати за користування надрами. Задоволення потреб України в мінеральній сировині й

енергоносіях за рахунок імпорту, підвищення цін на такі види продукції спричинили кримінальну активність ринку мінеральних і паливно-енергетичних ресурсів. Сумнівні доходи, одержані від продажу корисних копалин, нерідко призводять до зниження рівня політичної відповідальності, не забезпечують економічного зростання, добробуту населення, що є передумовою формування відповідального громадського суспільства, є сприятливим підґрунтям для корупції. Рівень доходів від продажу корисних копалин зазвичай значно перевищує доходи, одержані в будь-якому іншому секторі економіки [9, с. 23].

Третю групу способів учинення злочинів службовими особами утворюють порушення законодавства у сфері службової діяльності.

Службові зловживання керівників державних підприємств Міністерства енергетики та вугільної промисловості України під час проведення реконструкції будівель і споруд шахт, ремонтно-будівельних робіт, коли до участі у відкритих тендерних торгах з надання цих послуг вибірково допускають лише ті комерційні структури, засновники і співзасновники яких перебувають у родинних чи так званих корупційно-ділових стосунках із першими. Значну кількість злочинів, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів, виділених на фінансування державної програми газифікації населених пунктів, з метою подальшого привласнення учиняють службові особи газопостачальних компаній, приватних підприємств, органів влади та місцевого самоврядування під час будівництва підвідних і розподільних газових мереж у населених пунктах.

Так, службові особи ВАТ «Волиньгаз» вступили в злочинну змову з керівниками ТОВ «Будпрофсервіс» і ПП «Промбуддеталь», зловживаючи службовим становищем, шляхом внесення неправдивих відомостей до актів виконаних робіт з будівництва підвідних газопроводів, довідок про їхню вартість перерахували на розрахункові рахунки зазначених комерційних структур і згодом привласнили кошти на загальну суму понад 20 млн грн, виділені за бюджетною програмою газифікації населених пунктів [1, с. 68].

Класичними схемами порушення службовими особами законодавства у сфері службової діяльності є *складання фіктивних документів з метою незаконного нарахування й отримання заробітної плати, премій, витрат на відрядження за фактично невиконану роботу, перевищення норм виробітку, приховування фактів невиходу працівників на робочу зміну, приписування зайвої кількості відпрацьованих годин тощо.*

Іноді із цією метою створюють злочинні групи з кола керівників підприємств і підлеглих їм інспекторів з трудової дисципліни й табельного обліку, начальників структурних підрозділів, інспекторів відділу кадрів, працівників бухгалтерії, які, перебуваючи у змові між собою, уживають заходів щодо приховування фактів заволодіння коштами підприємства шляхом надання правомірного вигляду незаконним діям, службового підроблення офіційної документації тощо.

Порушення порядку проведення розрахунків за енергоносії. Службові зловживання осіб, уповноважених суб'єктами господарювання, під час проведення розрахунків за енергоносії полягають у таких діях:

– перерахування грошей на рахунки СПД без здійснення зустрічних поставок («безтоварні» операції);

– фінансування (кредитування) приватних бізнес-структур за рахунок обігових коштів енергетичних підприємств державного сектору економіки;

– порушення порядку розрахунків за переказними дорученнями (використання переказних доручень без наявної кредиторської заборгованості);

– недопостачання товарно-матеріальних цінностей або їх отримання за цінами, які в декілька разів перевищують ринкові, за взаємозаліками, закупівля цих цінностей поза публічними закупівлями та системою «ProZorro»;

– списання заборгованості та затрат на собівартість виробництва за всіма видами безгрошових форм розрахунків і взаємозаліків, яка утворилася внаслідок порушення порядку їх здійснення;

– утворення фіктивної кредиторської заборгованості для подальшої реалізації процедури штучного банкрутства;

– отримання кредитів за надмірно високими ставками;

– порушення порядку збору та використання коштів, отриманих від споживачів за електроенергію і газ поза перерахуванням їх на консолідовані розподільчі рахунки та проведення оплати за них безгрошовими формами розрахунків;

– порушення розрахунків за електроенергію, спожиту на власні потреби, між енергопостачальними компаніями, ДП «Енергоринок», підприємствами НАК «Нафтогаз України», вугільної промисловості, НЕК «Укренерго», «Укрзалізниці» тощо.

Паралельно зі службовими порушеннями в паливно-енергетичній сфері трапляються вияви корупції, від яких зазнають істотних збитків державні підприємства з видобутку нафти. Сировину продають заздалегідь визначеним компаніям,

а ті «забувають» розрахуватися. За такою схемою 2015 року завдано збитків ПАТ «Укрнафта» (50 %+1 акція належать державі) на загальну суму понад 7 млрд грн [10].

Найбільш непрозорими сферами на енергетичному ринку України, які використовують у корупційних схемах, є державні закупівлі та трансферне ціноутворення. Джерелом отримання незаконних доходів у сфері української енергетики є поширені схеми комерційного та некомерційного використання енергоносіїв, які вибудовані на різниці між ціною імпортних енергоносіїв і пільговими цінами для населення. Окрім маніпуляцій із цінами на видобуті нафту та газ, поширеними в ПЕК є злочини, пов'язані з державними закупівлями товарів і послуг. Лише щодо ДП «НАЕК "Енергоатом"» детективи Національного антикорупційного бюро України здійснюють досудове розслідування в низці кримінальних проваджень саме за цією тематикою (закупівлі – від придбання програмного забезпечення й до сировини – уранового концентрату) [10].

Проаналізовані положення дають підстави для таких **висновків**.

Саме специфіка злочинів, учинених службовими особами в ПЕК, не дає змогу правоохоронним органам миттєво на них реагувати. Звісно, держава намагається запобігти їм. Про зазначене свідчить створення Національного антикорупційного бюро України, функціонування Департаменту з розслідування особливо важливих справ у сфері економіки Генеральної прокуратури України, створення сайту державних закупівель «ProZorro» та чимало інших кроків у цьому напрямі. Водночас, згідно з результатами аналізу судової та слідчої практики, усі дії правоохоронних органів щодо запобігання злочинам у паливно-енергетичній сфері супроводжуються виникненням більш новаційних способів їх учинення. Знання слідчими особливостей способів учинення злочинів службовими особами в ПЕК надасть можливість використовувати ефективні тактичні прийоми та методичні рекомендації щодо їх розслідування й запобігання, формулювати і перевіряти версії про механізм злочину, його зв'язки з іншими злочинами, причетних осіб, з'ясовувати інші важливі обставини в кримінальних провадженнях.

Отже, з метою активізації діяльності правоохоронних і контролюючих органів, які виявляють злочини, учинені службовими особами в ПЕК, доцільно запропонувати: переорієнтувати спеціальні підрозділи правоохоронних органів з виявлення злочинів невеликої та середньої тяжкості у сфері господарської діяльності на викриття тяжких та особливо тяжких

злочинів у ПЕК; розробити й запровадити в практичну діяльність правоохоронних органів необхідні методики виявлення та збирання інформації про факти службових зловживань чи корупції на різних щаблях управління; використовувати можливості кримінального аналізу з метою встановлення нових способів учинення злочинів службовими особами у паливно-енергетичній сфері; визначити конкретні механізми взаємодії правоохоронних органів, що здійснюють виявлення злочинів у сфері службової діяльності, з іншими органами, на які законодавство покладає обов'язок оперативного, технічного, інформаційного й іншого забезпечення діяльності з протидії таким злочинам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання [Електронний ресурс] : монографія / [Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін.] ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2013. – 248 с. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10922/1/golovkin_mon_Kol_2013.pdf. – Назва з екрана.

2. Вирок Володарського районного суду Київської області від 29 трав. 2017 р. Справа № 364/412/17, провадження № кп/364/34/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/667658603. – Назва з екрана.

3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.

4. Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 7 груд. 2016 р.: єдиний унікальний № 408/7710/16-к, провадження № 1-кп/408/370/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63250241. – Назва з екрана.

5. Проблеми удосконалення законодавства та практики протидії податковим злочинам [Електронний ресурс] : монографія / [А. В. Головач та ін.]. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2013. – 200 с. – Режим доступу: http://dspace.tneu.edu.ua. – Назва з екрана.

6. Вирок Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 6 груд. 2016 р. Справа № 346/3825/16-к, провадження № 1кп/346/228/16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: http:///www.reyestr.court.gov.ua/Review/63182449. – Назва з екрана.

7. Держгеонадра оприлюднила список ліцензованих користувачів надр бурштину [Електронний ресурс] // Ukrinform.ua : [сайт]. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2207033-derzgeonadra-opriludnila-spisok-licenzovanih-koristuvaciv-nadr-burstinu.html. – Назва з екрана.

8. Операція «легалізація». Чи можна закінчити бурштинове свавілля? [Електронний ресурс] // Finance.ua : [сайт]. – Режим доступу: https://news.finance.ua/ua/news/-399587/operatsiya-legalizatsiya-chy-mozhna-zakinchyty-burshtynove-svavilly. – Назва з екрана.

9. Відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь [Електронний ресурс] // Державна служба фінансового моніторингу України : [сайт]. –

Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161230/Tipologia_2016.pdf. – Назва з екрана.

10. Звіт Національного антикорупційного бюро України за 1-ше півріччя 2017 року [Електронний ресурс] // Національне антикорупційне бюро України : [сайт]. – Режим доступу: https://nabu.gov.ua/sites/default/files/reports/zvit_sayt_10.08.2017.pdf. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Holovkin, B.M., Darnopykh, H.Yu., & Khrystych, I.O. (et al.). (2013). *Zlochynnist u palyvno-enerhetychnii sferi Ukrainy: kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia [Crime in the fuel and energy sector of Ukraine: criminological characteristics and prevention].* B.M. Holovkin (Eds.). Kharkiv: Pravo. Retrieved from http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10922/1/golovkin_mon_Kol_2013.pdf [in Ukrainian].

2. Vyrok Volodarskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 29 trav. 2017 r. Sprava No. 364/412/17, provadzhennia No. kp/364/34/17 [The verdict of the Volodarsky district court of the Kyiv region from May 29, 2017. Case No. 364/412/17, proceedings No. kp/364/34/17]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, The only state register of court decisions.* (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/667658603 [in Ukrainian].

3. Azarov, D.S., Hryshchuk, V.K., & Savchenko, A.V. (et al.). (2016). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine].* O.M. Dzhuzha, & A.V. Savchenko (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

4. Vyrok Bilovodskoho raionnoho sudu Luhanskoi oblasti vid 7 hrud. 2016 r.: yedynyi unikalnyi No. 408/7710/16-k, provadzhennia No. 1-kp/408/370/16 [Sentence of the Bilovodsky District Court of Lugansk Oblast of December 7, 2016: unique unique No. 408/7710/16-k, proceedings No. 1-kp/408/370/16]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, The only state register of court decisions.* (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63250241 [in Ukrainian].

5. Holovach, A.V. (et al.). (2013). *Problemy udoskonalennia zakonodavstva ta praktyky protydii podatkovym zlochynam [Problems of improving the legislation and practice of counteracting tax crimes].* Irpin: Nats. un-t DPS Ukraine. Retrieved from http://dspace.tneu.edu.ua [in Ukrainian].

6. Vyrok Kolomyiskoho miskraionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 6 hrud. 2016 r. Sprava No. 346/3825/16-k, provadzhennia No. 1kp/346/228/16 [The verdict of the Kolomyia City Court of Ivano-Frankivsk Oblast of December 6, 2016. Case No. 346/3825/16-k, proceedings No. 1кп/346/228/16]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen, The only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http:///www.reyestr.court.gov.ua/Review/63182449 [in Ukrainian].

7. Derzhheonadra opryliudnyla spysok litsenzovanykh korystuvachiv nadr burshtynu [The State Geonadra has published a list of licensed users of amber interior]. Site Ukrinform.ua. (n.d.). *www.ukrinform.ua.* Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2207033-derzgeonadra-opriludnila-spisok-licenzovanih-koristuvaciv-nadr-burstinu.html [in Ukrainian].

8. Operatsiia "lehalizatsiia". Chy mozhna zakinchyty burshtynove svavillia? [Operation "legalization". Is it possible to end amber tyranny?]. Site Finance.ua. (n.d.). *news.finance.ua.* Retrieved from https://news.finance.ua/ua/news/-399587/operatsiya-legalizatsiya-chy-mozhna-zakinchyty-burshtynove-svavilly [in Ukrainian].

9. Vidmyvannia dokhodiv, otrymanykh vid koruptsiinykh diian [Money laundering from corrupt acts]. Sat Derzhavnoi sluzhby finansovoho monitorynhu Ukrainy, Site State Financial Monitoring Service of Ukraine. (n.d.). *www.sdfm.gov.ua.* Retrieved from http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2016/20161230/Tipologia_2016.pdf [in Ukrainian].

10. Zvit Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy za 1-she pivrichchia 2017 roku [Report of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine for the first half of 2017]. Sait Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy, Site of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. (n.d.). *nabu.gov.ua.* Retrieved from https://nabu.gov.ua/sites/default/files/reports/zvit_sayt_10.08.2017.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2018

Burak M. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Criminal Police of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: mashyna5@i.ua; **ORCID 0000-0002-1099-2096**

Ways of Committing Crimes by Officials in the Fuel and Energy Complex of Ukraine

The urgency of the scientific article *is due to the fact that the fuel and energy sector is of strategic importance to the state's economy, since energy production and energy supply ensure energy consumption of all other sectors of the market economy and the welfare of the population.* ***The purpose of the writing of the article*** *is that, based on the analysis of normative legal acts, scientific and theoretical views of scientists, the results of investigative and judicial activity and practical activities of the units of the National Police of Ukraine and the National AntCorruption Bureau of Ukraine, to establish and generalize the typical methods of committing crimes by officials in the fuel and energy complex at the existing level of threats in the economy, in particular, in fuel and energy.* ***Research methods.*** *The methodological basis of scientific is a holistic and coherent system of methods, methods and methods of scientific knowledge that has enabled to properly analyze the subject of research.* ***The scientific novelty of the results obtained*** *is that the scientific article is a successful attempt of a comprehensive study of the establishment of methods of committing crimes by officials in the fuel and energy complex of Ukraine.* ***Summarizing the above, it should be concluded*** *that knowledge of the peculiarities of the methods of crimes committed by officials in the fuel and energy complex will allow the use of effective tactical techniques and methodological recommendations for their investigation and prevention, to nominate and verify versions of the mechanism of the crime, its links with other crimes involved individuals and find out other important circumstances in criminal proceedings.*

Keywords: crime; fuel and energy complex; way of committing crime; official

УДК 343.347+343.575

Калиновська О. І. – ад'юнкт докторантури та аспірантури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; **ORCID 0000-0001-6448-9720**

Слідова картина вчинення злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів

Розглянуто питання щодо слідової картини вчинення злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Слідова картина злочину має важливе значення та є обов'язковим елементом криміналістичної характеристики злочинів, оскільки це практичний інструмент і своєрідний орієнтир під час вибору напрямів роботи з розкриття та розслідування злочину. Вивчення та дослідження слідів дає змогу визначити спосіб і механізм учинення злочину, спосіб його приховання, особу злочинця (зокрема наявність організованої злочинної групи), знаряддя вчинення злочину, встановити низку обставин під час розслідування злочину, викрити неправдиві показання свідка або злочинця, приховані ним речові докази злочину. Типова слідова картина в кримінальних провадженнях про незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин об'єднує декілька груп слідів, основними з яких є: сліди виготовлення; сліди споживання наркотиків; сліди впливу наркотичних засобів на організм людини тощо. Традиційно в криміналістиці сліди злочину поділяють на два види: матеріальні (сліди-речовини) та ідеальні сліди (сліди пам'яті). Матеріальні сліди злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, залишаються: на тілі, одязі й предметах, що належать виробникам і споживачам наркотиків; на тілі, одязі та предметах, що належать підозрюваним (організаторам кубел); у приміщеннях, надаваних для споживання наркотиків (кублах). Ідеальні сліди зазначеного виду злочину можуть бути в пам'яті свідків або осіб, причетних до вчинення аналізованого злочину. Їх отримують під час проведення слідчих (розшукових) дій. Оперативні підрозділи місця виготовлення наркотичних засобів виявляють за загальними ознаками функціонування: зосередження в одному місці специфічного запаху (ацетон, аміак, хлороформ, бензин) і наявність прекурсорів, реагентів, розчинників, устаткування; нижча ціна наркотиків в окремій місцевості, порівняно з їх вартістю в найближчих районах; увімкнене вентиляційне обладнання, передусім у холодні пори року; надмірне споживання електроенергії, води, газу; одержання адресатами значної кількості посилок (як об'ємних, так і стандартних); бібліотечні замовлення на фармацевтичну та специфічну літературу; замовлення у великих кількостях хімічних компонентів, реактивів, розчинників, лабораторного устаткування, агрегатів для виготовлення пігулок, ампул.

Ключові слова: слідова картина; слід; матеріальні сліди; ідеальні сліди; наркотичні засоби; незаконне виготовлення наркотичних засобів.

Постановка проблеми. За статистичними даними Національної поліції України, протягом останніх років значно збільшилася кількість учинених правопорушень у сфері обігу

© Калиновська О. І., 2018

наркотичних засобів: наприклад, протягом 2015 року зареєстровано майже 31 тис. злочинів, упродовж 2016 року понад 38 тис., 2017 року – понад 49 тис. [1]. Виявлена динаміка спричинена тим, що дедалі більше осіб убачають у цьому легкий і швидкий спосіб збагачення. Наркобізнесу притаманні всі ознаки будь-якого бізнесу з його основними стадіями та процесами. Як будь-який інший товар, наркотики мають власний ланцюг реалізації: їх вирощують, перевозять у місця їх поширеного збуту, де здійснюють їх розповсюдження. Діють закони ринку, такі як попит, пропозиція, вкладання коштів у найприбутковіші справи тощо. Отримані кошти вкладають як у розвиток наркоіндустрії, так і в забезпечення майнового благополуччя наркоділків шляхом їх легалізації.

Україна розташована на стратегічному шляху транспортування наркотиків із Середньої Азії та Африки до Західної Європи, поступово стає країною, де збільшується кількість споживачів іноземних наркотиків (опію, героїну, марихуани). На жаль, із Європи до Азії і далі на Схід транспортують небезпечні наркотики (амфетамін, метамфетамін, метадон, екстазі та інші синтетичні наркотики), які частково осідають в Україні [2].

Поширенню наркоманії сприяють такі фактори: 1) пролягання через територію держави великих шляхів транспортування наркотичних препаратів і сировини на Захід («афганського» та «балканського» шляхів); 2) неналежний захист державних кордонів; 3) наявність власної сировинної бази для незаконного виробництва різноманітних наркотиків, зокрема маку та конопель.

Досліджуючи процес виготовлення наркотичних засобів, слід зазначити, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» [3], виготовлення передбачає такі дії: рафінування, підвищення в препараті концентрації наркотичних засобів, психотропних речовин, перероблення наркотичних засобів і психотропних речовин, унаслідок чого на основі наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів одержують готові до використання та (або) вживання форми наркотичних засобів, психотропних речовин, лікарські засоби, що їх містять, чи інші наркотичні засоби, психотропні речовини.

Таким чином, виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин означає створення їх будь-яким способом, незалежно від концентрації та фізичного стану початкового й одержаного продукту (твердого – порошкова маса, зерна, спресовані плитки; рідкого – розчини, суміші з нейтральними речовинами тощо). Це може бути перероблення

сировини чи напівфабрикатів, що містять наркотичні субстанції в чистому вигляді чи у вигляді хімічних сполук. Наприклад, виготовлення можуть здійснювати шляхом рафінування наркотиків з певних лікарських препаратів. Операції з виготовлення зазначених засобів і речовин переважно нескладні та полягають, наприклад, у доведенні наркотиковмісних рослин до стану, що дає змогу використовувати їх як наркотики (сушіння, різання, приготування відвару). Це може бути також відокремлення макової соломи чи соку (опію) від рослин маку або листя, суцвіть і смоли від конопель (раніше такі дії закон визначав як виготовлення наркотичних засобів).

Дедалі частіше наркотичні засоби виготовляють у домашніх умовах (за місцем мешкання, на дачі, горищі, підвалі тощо), оскільки речовини для виготовлення важких і небезпечних наркотиків, таких як амфетамін, метамфетамін, метадон, є у вільному продажу. Будь-хто може зайти в мережу Інтернет і знайти «методичку» з виготовлення наркотиків у домашніх умовах, а також за необхідності отримати інгредієнти навіть поштою, що допомагає під час виготовлення фармакологічних наркотиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слідову картину злочинів, учинених у сфері обігу наркотиків, досліджували такі науковці: Р. С. Бєлкін, П. Д. Біленчук, В. І. Бояров, Т. В. Варфоломеєва, В. М. Глібко, В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, В. А. Журавель, Н. А. Запорощенко, І. І. Когутич, В. О. Коновалова, В. В. Пясковський, О. А. Рівчаченко, М. В. Салтевський, М. І. Скригонюк, А. В. Старушкевич, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько та ін.

Мета статті – окреслити слідову картину на місці вчинення злочину, пов'язаного з незаконним виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів.

Виклад основного матеріалу. Учинення будь-яких злочинів зазвичай супроводжується певними змінами в навколишньому середовищі. Такі зміни прийнято називати слідами злочину.

У криміналістиці вперше термін «слідова картина» запропонував М. В. Салтевський, зазначивши, що «слідова картина», що утворилася внаслідок учинення злочину, є одним з елементів криміналістичної характеристики злочинів [4, с. 14]. Конкретизував визначення категорії «слідова картина злочину» А. В. Старушкевич, потлумачивши її як сукупність відомостей про сліди злочину (матеріальні й ідеальні) та обставини злочину (місце, час, умови), що передбачає два елементи: сліди злочину (у слідознавчому контексті) й обставини злочину (місце, час, умови) [5, с. 3–8, 41]. Із цього приводу Є. Д. Лук'янчиков зазначає, що в процесі пізнавальної діяльності з розкриття

злочину спочатку досліджують його сліди (предмети, факти), які згодом можуть стати судовими доказами [6, с. 52]. В академічному тлумачному словнику української мови термін «слід» визначено як відбиток, відтиск, заглибини або смуги від чого-небудь (ноги людини або тварини, інших її частин) на землі або іншій поверхні [7].

Слідова картина злочину має важливе значення та є обов'язковим елементом криміналістичної характеристики, практичним інструментом і своєрідним орієнтиром під час вибору напрямів розкриття та розслідування злочину. Вивчення та дослідження слідів дає змогу визначити спосіб і механізм учинення злочину, спосіб його приховання, особу злочинця (або наявність організованої злочинної групи), знаряддя вчинення злочину, згодом установити низку обставин під час розслідування злочину, викрити неправдиві показання свідка або злочинця, приховані ним речові докази [8, с. 105–108].

У криміналістиці сліди злочину як важливі відображення злочинної діяльності традиційно розділяють на два види: матеріальні й ідеальні сліди. Так, на думку Р. С. Бєлкіна, матеріальні сліди – це перший «кит» («відбитки» події на предметах, зміна обстановки події), на якому ґрунтується криміналістика, а ідеальні сліди – другий «кит», що також відіграє важливу роль у вибудові фундаменту цієї науки [9, с. 13]. Ідеальні сліди існують об'єктивно в пам'яті людини, а обсяг інформації, який зберігається в ідеальних слідах, зазвичай більший, ніж обсяг інформації, отриманий (відновлений) із цих слідів, вони переважно суб'єктивного характеру, оскільки залежать від стану органів чуття особи, що сприйняла ці сліди, пам'яті, рівня інтелекту тощо. Відображення злочинного діяння та його взаємодію з об'єктами матеріального світу називають матеріальними слідами. Загалом розрізняють такі матеріальні сліди: а) сліди відображення (зовнішності, шкірного покриву, рук, ніг, нігтів, зубів); б) сліди речовини (частки крові, волосся, нігтів, шкіри, кісток, сперми); виділення (потожирові, слина, запах, сеча, кал, виділення з носа, блювотні маси) [10].

Типова «слідова картина» в кримінальних провадженнях про незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин об'єднує декілька груп слідів, основними з яких є: а) сліди виготовлення; б) сліди вживання наркотиків; в) сліди впливу наркотичних засобів на організм людини тощо.

Оперативні підрозділи виявляють місце для виготовлення наркотичних засобів за загальними ознаками, з-поміж яких: зосередження в одному місці специфічного запаху (ацетон, аміак,

хлороформ, бензин) і наявність прекурсорів, реагентів, розчинників, устаткування; нижча ціна наркотиків в окремій місцевості, порівняно з їх вартістю в найближчих районах; увімкнене вентиляційне обладнання, передусім у холодні пори року; надмірне споживання електроенергії, води, газу; одержання адресатами значної кількості посилок (як об'ємних, так і стандартних); бібліотечні замовлення на фармацевтичну та специфічну літературу; замовлення у великих кількостях хімічних компонентів, реактивів, розчинників, лабораторного устаткування, агрегатів для виготовлення пігулок, ампул [11, с. 30–45].

Матеріальні сліди злочинів цієї категорії залишаються на: тілі, одязі й предметах, що належать виробникам і споживачам наркотиків; тілі, одязі та предметах, що належать підозрюваним (організаторам кубел); у приміщеннях, надаваних для споживання наркотиків (кублах).

У наукових джерелах міститься опис типових матеріальних слідів для вживання наркотичних засобів, однак він не є вичерпним. На думку О. М. Стрільціва, про вживання наркотиків можуть свідчити сліди ін'єкцій (уколів) у вигляді дрібнокрапкових або великих рубців, саден. Локалізація таких слідів на венах може вказувати на систематичне введення лікарських або наркотичних засобів. З метою приховання таких слідів наркозалежні особи нерідко роблять ін'єкції в пальцьові проміжки, тілесні ушкодження, родимі плями, татуювання тощо. На вживання наркотичних засобів можуть указувати також виявлені приладдя для вживання наркотичних засобів (трубки, шприци тощо), посуд зі слідами-нашаруваннями, мікрочастинками опію-сирцю [12, с. 10].

У приміщеннях, що надають для споживання наркотичних засобів, можуть бути виявлені такі матеріальні об'єкти:

- наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори;
- сировина для виготовлення наркотичних засобів рослинного походження (рослини коноплі й маку);
- речовини, що є матеріалом для синтезування наркотиків нерослинного походження кустарним способом. Такими речовинами є лікарський препарат ефедрин, перманганат калію (марганцівка), оцтова кислота й оцтовий ангідрид;
- ємності й інші предмети, у яких виготовляли або зберігали наркотичні засоби;
- предмети, за допомогою яких споживають наркотичні засоби (шприци з голками). Це подеколи сигари, цигарки, у тютюновій суміші яких містяться наркотики, наприклад канабіс;

– сліди рук підозрюваних і споживачів наркотиків на предметах, пов'язаних зі зберіганням, виготовленням та споживанням наркотиків у цих приміщеннях. Об'єктами – носіями таких слідів є пакування та ємності для зберігання або виготовлення наркотичних засобів, а також предмети, за допомогою яких їх споживали (медичні шприци);

– предмети, які підозрювані одержували як плату за використання приміщення в зазначених цілях (гроші, подарунки, цінні речі тощо);

– записи, кореспонденція, що стосуються справи (у яких відображено розрахунки видатку наркотиків, телефонні книжки).

Ідеальні сліди злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин, можуть бути в пам'яті свідків або осіб, причетних до вчинення цього злочину. Їх отримують під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Основними чинниками, що сприяють поширенню наркоманії, є: надмірні прибутки; зручне розташування транзитних сполучень для транспортування наркотичних засобів; молодіжні тенденції. Оскільки вживання «елітних» наркотичних засобів чи психотропних речовин потребує значних коштів, виробники (розповсюджувачі) навчилися виготовляти бюджетні варіанти наркотичних засобів кустарним способом. Учинення будь-якого виду злочину відображається в матеріальній обстановці; у контексті досліджуваної теми доказову базу становлять матеріальні сліди вчинення злочинів, пов'язаних із виготовленням наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, оскільки ідеальні сліди мають суб'єктивний характер і з часом можуть ставати хибними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Департамент протидії наркозлочинності Національної поліції України [Електронний ресурс] : [сайт]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/DPN.NP/about. – Назва з екрана.

2. Буткевич Б. А. Наркотрафік.ua. Україна стає важливим «портом» для наркомафії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Society/84909. – Назва з екрана.

3. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними : Закон України від 15 лют. 1995 р. № 62/95-ВР. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/62/95-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

4. Салтевский М. В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях / М. В. Салтевский // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1982. – Вып. 25. – С. 13–20.

5. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навч. посіб. / А. В. Старушкевич. – Київ : Правник, 1997. – 44 с.

6. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.

7. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sum.in.ua/s/slid. – Назва з екрана.

8. Топорецька З. М. Слідова картина як джерело первинної інформації про вчинення злочинів у сфері грального бізнесу / З. М. Топорецька // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та сьогодення : матеріали Міжнар. наук-практ. конф. (Одеса, 29–30 верес. 2011 р.) : в 2 ч. Ч. 2. – Одеса : Причорномор. фундація права, 2011. – С. 105–108.

9. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 944 с.

10. Агафонов В. В. Криминалистика [Электронный ресурс] : курс лекций / В. В. Агафонов, А. Г. Филиппов. – 7-е изд. – Режим доступа: http://stud.com.ua/34224/pravo/kriminalistika. – Загл. с экрана.

11. Никифорчук Д .Й. Організація і тактика попередження і розкриття злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів : лекція / Д. Й. Никифорчук. – Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 86 с.

12. Пошук, виявлення, фіксація та вилучення об'єктів у кримінальних провадженнях щодо наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів : метод. рек. / [О. М. Стрільців, В. В. Арешонков, В. В. Юсупов та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 76 с.

REFERENCES

1. Sait Departamentu protydii narkozlochynnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy [Site Department of counteraction to drug crimes of the National Police of Ukraine]. (n.d.). *www.facebook.com.* Retrieved from https://www.facebook.com/pg/DPN.NP/about [in Ukrainian].

2. Butkevych, B.A. *Narkotrafik.ua. Ukraina staie vazhlyvym "portom" dlia narkomafii [Narcotrafik.ua. Ukraine is becoming an important "port" for the drug mafia].* Retrieved from http://tyzhden.ua/Society/84909 [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy "Pro zakhody protydii nezakonnomu obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn i prekursoriv ta zlovzhyvannia nymy (iz zminamy ta dopovnenniamy)": vid 15 liut. 1995 r. No. 62/95-VR [Law of Ukraine "On Measures to Combat Illicit Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors and their Abuse (as amended and supplemented)" from February 15, 1995, No. 62/95-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/62/95-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

4. Saltevskii, M.V. (1982). O strukture kriminalisticheskoi harakteristiki huliganstva i tipichnyh sledstvennyh situaciiah [On the structure of the criminalistic characteristics of hooliganism and typical investigative situations]. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza, Forensic science and forensic examination, 25,* 13-20 [in Russian].

5. Starushkevych, A.V. (1997). *Kryminalistychna kharakterystyka zlochyniv [Forensic characteristics of crimes].* Kyiv: Pravnyk [in Ukrainian].

6. Lukianchykov, Ye.D. (2005). *Metodolohichni zasady informatsiinoho zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv [Methodological foundations of information support for crime investigation].* Kyiv: Nats. akad vnutr. sprav Ukrainy [in Ukrainian].

7. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. (n.d.). *sum.in.ua.* Retrieved from http://sum.in.ua/s/slid [in Ukrainian].

8. Toporetska, Z.M. (2011). Slidova kartyna yak dzherelo pervynnoi informatsii pro vchynennia zlochyniv u sferi hralnoho biznesu [Follow-up picture as a source of primary information on crime in the gambling industry]. *Reformuvannia natsionalnoho ta mizhnarodnoho prava: perspektyvy ta sohodennia, Reform of national and international law: perspectives and present:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. (Vols. 2), (pp. 105-108). Odesa: Prychornomor. Fundatsiia prava [in Ukrainian].

9. Averianova, T.V., Belkin, R.S., Koruhov, Yu.G., & Rossinskaia, E.R. (2007). *Kriminalistika [Forensics]* (3rd ed., rev.). Moscow: Norma [in Russian].

10. Agafonov, V.V., & Filippov, A.G. *Kriminalistika [Forensics]* (7th ed.). Retrieved from http://stud.com.ua/34224/pravo/kriminalistika [in Russian].

11. Nykyforchuk, D.Y. (2008). *Orhanizatsiia i taktyka poperedzhennia i rozkryttia zlochyniv, poviazanykh z nezakonnym obihom narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn ta prekursoriv [Organization and tactics of the prevention and disclosure of crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors].* Kyiv: Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

12. Striltsiv, O.M., Areshonkov, V.V., & Yusupov, V.V. (et al.). (2016). *Poshuk, vyiavlennia, fiksatsiia ta vyluchennia obiektiv u kryminalnykh provadzhennyakh shchodo narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn ta prekursoriv [Search, detection, fixation and seizure of objects in criminal proceedings against narcotic drugs, psychotropic substances and precursors].* Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 26.04.2018

Kalynovska O. – Postgraduate Student of the Doctoral and Postgraduate Programs of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; **ORCID 0000-0001-6448-9720**

Trace Picture of Crimes Related to Production of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Analogues

Article presents overview of aspects related to «trace picture» of crimes related to production of narcotic drugs, psychotropic substances and analogues. In general crime trace picture is very important and is an essential element of crime criminalistic characteristics as it is applied in practice being a primary factor affecting the selection of methodology for crime investigation. Study and examination of traces allows to define the way and mechanism of crime commission, its concealment, perpetrator's identity (including organized crime groupings), means of crime commission, circumstances of crime, reveal the false testimony given by witness or perpetrator along with detection of concealed material evidence. Typical «trace pictures» of crimes related to production of narcotic drugs, psychotropic substances and analogues are classified into groups by manufacturing traces; traces of consumption; traces of intoxication and drug effects on human body. Traditionally forensic experts distinguish two types of crime traces: material (substances) and ultimate (memory traces). Material traces of crimes related to production of narcotic drugs, psychotropic substances and analogues can be found on body, apparel and items belonging to manufacturers and consumers of drugs

including visitors; on body, apparel and items belonging to suspects (nest hosts and managers), in premises, provided for drug consumption (nests). Ultimate traces of the abovementioned crimes may be detected in memory of witnesses or persons related to the crime commission. These traces are extracted during the investigative actions. Operative units detect locations of drug production by general functioning features: concentration of specific odors (acetone, ammonia, chloroform, gasoline etc) and presence of precursors, reagents, solvents and equipment; relatively low price of drugs in specific location comparing to prices in neighboring locations; functioning ventilation and air conditioning systems (special attention is paid to cold season); overconsumption of electricity, water, gas by residents; receipt of packages (extra weight and multiple number of standard ones; special orders for books in libraries; multiple orders for pharmaceuticals and chemicals delivery along with lab equipment (this data can be received from producers, suppliers, wholesale traders etc), reagents, solvents, equipment for pills and ampoules production.

Keywords: trail picture; trail; material trails; perfect trails; narcotic drugs; manufacture.

УДК 343.341

Конончук А. О. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Мета створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них

Метою *статті є дослідження проблемних питань визнання мети як ознаки суб'єктивної сторони створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них, зокрема пов'язаних із: 1) встановленням її виду на підставі тлумачення норм Кримінального кодексу України, а також вивчення судової практики; 2) її впливом на кваліфікацію випадків створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань у межах ст. 260 Кримінального кодексу України, а також за сукупністю злочинів, передбачених іншими статтями цього Кодексу; 3) обранням оптимальної форми її закріплення в Кримінальному кодексі України. Дослідження ґрунтується на наукових працях Т. А. Бекботової, Ю. С. Бірюкова, А. А. Вознюка, В. А. Конарева, М. Й. Коржанського, В. А. Робака, В. П. Тихого, І. С. Шапкіна та інших учених, аналізі положень Кримінального кодексу України та судових вироків. Для вивчення окресленої проблематики використано методи аналізу, синтезу, порівняння, індукції, дедукції та вивчення документів. За результатами дослідження встановлено, що мета не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування, з огляду на буквальне тлумачення ст. 260 Кримінального кодексу України, може бути різною – злочинною (негативною) чи незлочинною (позитивною чи суспільно корисною). Запропоновано уточнити мету не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування, додавши в диспозицію ст. 260 Кримінального кодексу України або у визначення цих злочинних об'єднань вказівку на те, що вони не мають на меті вчинення злочинів. Водночас констатовано, що кримінально-правова оцінка позитивної мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування має передбачати диференційований підхід. Доведено, що створення таких злочинних об'єднань з метою захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України за певних умов варто визнавати обставиною, що виключає злочинність діяння, – спеціальним видом необхідної оборони.*

Ключові слова: не передбачене законом воєнізоване формування; не передбачене законом збройне формування; злочинне об'єднання; співучасть; сукупність; розмежування злочинів.

Постановка проблеми. Кваліфікація злочину, передбаченого ст. 260 КК України, неможлива без встановлення ознак його об'єктивної та суб'єктивної сторін. Чи не найбільше труднощів пов'язано з метою[*] створення не передбачених законом

[*] Мета – це уявлення про результат, якого прагне досягти особа, що вчиняє злочин. Відповідає на питання: для чого вчинено злочин, чого особа прагнула досягти [1, с. 96].

© Конончук А. О., 2018

воєнізованих або збройних формувань та участі в них. Це пов'язано з її невизначеністю в законі про кримінальну відповідальність, можливістю різнопланового тлумачення та застосування в слідчій і судовій практиці. Від різновиду мети залежить кваліфікація злочину виключно за ст. 260 КК України чи додатково за сукупністю зі злочинами, передбаченими іншими статтями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання кримінальної відповідальності за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань розглянуто в працях М. А. Акімова, Ю. В. Бауліна, Т. А. Бекботової, Ю. С. Бірюкова, А. А. Вознюка, В. А. Конарева, М. Й. Коржанського, В. О. Навроцького, В. А. Робака, В. П. Тихого, М. І. Хавронюка, П. В. Хряпінського, Р. Л. Чорного, І. С. Шапкіна та ін. Попри вагомий внесок учених у дослідження суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 260 КК України, не всі проблеми цього елементу складу злочину розв'язано, зокрема це стосується мети створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування.

Метою статті є дослідження проблемних питань мети як ознаки суб'єктивної сторони створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участі в них.

Виклад основного матеріалу. Оскільки в диспозиції ст. 260 КК України, за винятком ч. 4 та 5 цієї статті, немає вказівки на мету, очевидно, що вона не є обов'язковою ознакою для цього злочину. Однак постає питання, чи може у створенні не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування бути мета; якщо так, то яка саме.

На думку В. П. Тихого, мета створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань може бути різною. Ці формування створюють здебільшого для виконання завдань, властивих силовим структурам (забезпечення безпеки об'єктів або осіб – захист, оборона, охорона, примушення тощо) [2, с. 492]. З виконанням політичних завдань пов'язує таку мету М. Й. Коржанський [3, с. 426–427]. Деякі науковці досить детально висвітлюють мету цих злочинних об'єднань. Так, В. А. Робак стверджує, що детермінантами створення таких об'єднань є необхідність досягнення незаконними способами інтересів будь-яких груп населення (наприклад, надання земельних ділянок, будь-яких пільг тощо) або досягнення незаконними способами інтересів певних політичних сил (збільшення кількості місць членів будь-якої політичної сили в органах влади або місцевого самоврядування, прийняття органами влади або органами місцевого самоврядування будь-

якого рішення на користь певної політичної сили тощо). Не передбачені законом воєнізовані або збройні формування можуть бути створені для силового впливу на органи влади або місцевого самоврядування; опору працівникам правоохоронних органів; забезпечення охорони (будь-кого або будь-чого) і вчинення будь-яких інших дій [4, с. 130].

Окремі вчені пропонують класифікувати мету створення цих злочинних об'єднань. Найбільше значення має її оцінювання з позиції позитивного та негативного спрямування. Факт учинення злочину є негативним, однак мету такого злочину з позицій моралі не завжди слід розглядати як негативну. Тому умовно її можна розділити на позитивну та негативну (або злочинну й незлочинну). Саме так тлумачить мету не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування більшість учених.

Із цього приводу А. А. Вознюк доходить висновку, що в умовах загрози суверенітету, незалежності, територіальній цілісності України активно створюються та функціонують воєнізовані та збройні формування. Одні з них спеціалізуються на різноманітних протиправних діяннях, спрямованих на насильницьку чи іншу протиправну зміну або повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, зміну меж території або державного кордону України, порушення громадської безпеки, залякування населення, провокування воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення тощо. Натомість метою існування інших об'єднань є захист інтересів Української держави, її суверенітету, територіальної цілісності, незалежності, прав і свобод громадян від цих злочинів. Отже, діяльність одних формувань спрямована на вчинення злочинів, а інших – на запобігання їм [5, с. 41–48; 6, с. 629–630].

Позитивну або негативну (злочинну або незлочинну) мету незаконного воєнізованого або збройного формування виокремлюють й інші вчені [7; 8, с. 33].

Справді, мета не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування може бути як позитивною, так і негативною (або злочинною чи суспільно корисною). Таке твердження логічно випливає не лише з аналізу позицій дослідників, а й з буквального тлумачення диспозиції ст. 260 КК України, у якій вона не конкретизована. Хоча можна висловити припущення про те, що її слід тлумачити обмежено – виключно як злочинну.

Тому й не дивно, що наявна і протилежна позиція з цього приводу. На думку Б. Ш. Бейбулатова, відсутність у диспозиції ст. 208 КК РФ вказівок на характер засвідчує, що особи, винні у створенні й участі в незаконних збройних формуваннях,

переслідують переважно злочинну мету [9, с. 33–34]. Такою вона здебільшого є в судовій практиці. Суди визнають не передбаченими законом воєнізованими або збройними формуваннями злочинні об'єднання, що мають на меті вчинення злочинів, зокрема: здійснення методами військових операцій силової підтримки незаконно створених структур «ДНР», придушення організованого опору населення на окупованій території, депортацію населення Донецької області, встановлення режиму військового стану, протистояння правоохоронним органам України, знищення їх живої сили й матеріальних засобів, а також учинення інших тяжких й особливо тяжких кримінальних правопорушень [10; 11]; заволодіння окремими територіями та їх утримання, силову підтримку окремих владних структур, депортацію населення з регіону знаходження цього збройного формування, знищення живої сили супротивника та його матеріальних коштів з використанням вогнепальної зброї, вибухових речовин тощо [12].

Невизначеність мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування створює проблеми для правозастосувачів. Із цього приводу В. А. Конарев вважає незрозумілою запропоновану законодавцем можливість притягнення до кримінальної відповідальності за створення незаконного формування або участь у ньому незалежно від цілей, які можуть бути із соціальних позицій прямо протилежними: або з метою захисту населення від бандитських нападів, або з метою участі у збройних конфліктах, здійснення злочинної діяльності [13, с. 80].

Таким чином, одні вчені визначають мету створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування виключно як злочинну, а інші – як злочинну, так і незлочинну.

Однак слід з'ясувати, наскільки раціональними є такі позиції науковців і в якій формі доцільно закріпити мету створення цього злочинного об'єднання в законі.

Для розв'язання цієї проблеми можна оформлювати гіпотезу згідно з якою мету створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування слід визначити: 1) як злочинну; 2) як незлочинну; 3) як злочинну, так і незлочинну.

Визначення мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування як злочинної – єдиної чи альтернативної незлочинній – спричиняє певні складнощі. За таких обставин виникає конкуренція злочину, передбаченого ст. 260 КК України, зі злочинами, передбаченими ст. 255, 257, 258^3 КК України. Наприклад, якщо не передбачене законом

воєнізоване або збройне формування, маючи ознаки організованої групи чи злочинної організації, учиняє збройні напади, то постає питання, як кваліфікувати дії його учасників. По-перше, їхні дії можна кваліфікувати за ч. 4 чи 5 ст. 260 КК України. По-друге, це об'єднання схоже з бандою, і тому дії таких суб'єктів можна кваліфікувати за ст. 257 КК України. Це спонукає до необхідності розгляду питання про доцільність наявності в ст. 260 КК України такого діяння, як участь у складі цих формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян. У разі виникнення такої мети після створення злочинного об'єднання доцільно констатувати трансформацію* не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування в банду. По-третє, якщо його учасники під час учинення нападів застосовують зброю, учиняють вибухи з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади, привернення уваги громадськості до певних політичних поглядів, то чим тоді вони відрізняються від учасників терористичних об'єднань, дії яких необхідно кваліфікувати за ст. 258 і 258^3 КК України. Наявність мети вчинення терористичних актів може свідчити про трансформацію не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування в терористичне об'єднання.

Ускладненим є відмежування досліджуваного злочину від розбою в разі участі членів не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування в нападі на громадян. У зв'язку із цим одразу постає питання, чи можна злочин, передбачений ст. 260 КК України, додатково кваліфікувати за ст. 187 КК України. Під час вивчення Єдиного державного реєстру судових рішень ми таких вироків не знайшли [16, с. 148–149; 17, с. 122–125].

Тому й не дивно, що участь у схожих, якщо не тотожних, злочинних об'єднаннях суди кваліфікують по-різному. Наприклад, участь ОСОБА_2 в не передбаченому законом збройному формуванні «ДНР», яка полягала в несенні служби на блокпосту, виконанні незаконних наказів, пов'язаних зі здійсненням пропускного контролю, регулюванням дорожнього руху, перевіркою осіб, документів і багажу, кваліфіковано за ч. 2 ст. 260 КК України як участь у не передбаченому законом

* У цьому разі йдеться про трансформацію одного злочинного об'єднання в інше, тобто трансформацію форми співучасті [14, с. 69–70; 15, с. 49–50].

збройному формуванні [10]. В іншому випадку дії ОСОБА_2, який вступив до непередбаченого законом збройного формування – підрозділу «Меч» терористичної організації «ДНР», згодом переведений до бригади народної міліції «Беркут» цієї організації і здійснював постачання продуктів харчування, виконував функції озброєного вартового, кваліфіковано як участь у терористичній організації «ДНР», тобто за ч. 1 ст. 258^3 КК України [18]. В іншому випадку ОСОБА_3 вступив до так званого Семенівського батальйону не передбачених законом збройних формувань терористичної організації «ДНР», де ніс службу, чергуючи з вогнепальною зброєю на так званих блокпостах. Після проходження військової підготовки він виконував функції командира танка, здійснюючи в складі екіпажу зазначеного танка бойове чергування на території різних населених пунктів. ОСОБА_3 визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258^3 КК України, а його дії кваліфіковано як участь у діяльності терористичної організації [19]. На підставі вироків доходимо висновку, що в усіх випадках особи брали участь у не передбаченому законом збройному формуванні, однак лише в першому випадку злочин кваліфіковано за ст. 260 КК України. В одних випадках суди кваліфікують дії винних як участь у не передбачених законом воєнізованих або збройних формуваннях, а в інших – як участь у терористичних організаціях [16, с. 148–149].

Зазначене засвідчує складність відмежування злочину, передбаченого ст. 260 КК України, від злочину, передбаченого ст. 258^3 КК України, що спричиняє різну кваліфікацію тотожних або однорідних суспільно небезпечних діянь, а отже, і застосування різних заходів кримінально-правового впливу до їх суб'єктів у схожих ситуаціях.

На цьому наполягають й окремі вчені, зазначаючи, що відсутність у диспозиції статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за створення незаконного воєнізованого або збройного формування та участь у ньому, вказівки на характер мети є прогалиною в законі, яка істотно ускладнює відмежування цього злочину від суміжних складів [8, с. 33; 20, с. 15–16]. Створюючи незаконне збройне формування, винні особи переважно переслідують злочинні цілі, оскільки інакше неможливо буде відмежувати аналізований злочин від збройного заколоту, насильницького захоплення влади або насильницького утримання влади, бандитизму й організації злочинного співтовариства (злочинної організації) тощо [20, с. 15–16].

Таким чином, визначення мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування як злочинної спричиняє конкуренцію злочину, передбаченого ст. 260 КК України, зі злочинами, передбаченими ст. 255, 257, 258[3] КК України. Це негативно позначається на забезпеченні кримінально-правової охорони громадської безпеки й інших пов'язаних із нею суспільних відносин від посягань злочинних об'єднань.

У зв'язку із цим логічною видається гіпотеза про те, що мету не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування слід тлумачити обмежено, тобто лише як суспільно корисну чи в позитивному аспекті. Особи можуть створювати збройні формування для захисту від злочинних посягань. Однак слід з'ясувати, чи не виникає необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності.

Організацію незаконного воєнізованого формування, стверджує Б. Ш. Бейбулатов, нерідко в первинному варіанті здійснюють з незлочинною метою. В уявленні певної групи осіб зазначена мета може бути суспільно корисною. Формування можуть створювати з метою захисту населення від можливих бойових або інших провокаційних виявів екстремістськи налаштованих груп [9, с. 52]. Однак навіть якщо не передбачене законом воєнізоване або збройне формування і створюють із суспільно корисною метою, то брак необхідного контролю з боку держави дає змогу йому досить легко трансформуватися в об'єднання зі злочинною метою. Причому в такий спосіб можна створювати цілі «кишенькові воєнізовані громадські формування», які легко можуть перетворитися на «приватні збройні сили».

Позитивна або суспільно корисна мета незаконних воєнізованих або збройних формувань може мати різні вияви: охорона громадського порядку, охорона фізичних чи юридичних осіб, відбиття збройних нападів чи збройної агресії тощо.

Однак тлумачення мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування виключно в позитивному аспекті неможливе через наявну конструкцію складу злочину, передбаченого ст. 260 КК України, у якій мету цього злочинного об'єднання чітко не визначено, а тому вона потребує уточнення. На цьому акцентували увагу іноземні дослідники.

На думку Т. А. Бекботової, аналіз складів ст. 208 «Організація незаконного збройного формування або участь у ньому» КК РФ дає підстави для висновку про доцільність уточнення суб'єктивної сторони організації незаконного збройного формування та участі в ньому шляхом вказівки на відсутність мети вчинення іншого злочину. Відповідно до

результатів аналізу практики, якщо такі формування створюють з метою охорони громадського порядку, то їхня суспільна небезпека в основному пов'язана з незаконністю створення. Це не спричинить декриміналізації будь-яких нині протиправних діянь, а лише забезпечить чіткість у питанні їх кваліфікації [7].

Ми не поділяємо протилежну позицію із цього приводу. Зокрема, І. С. Шапкіна зазначає, що виокремлення будь-яких цілей як обов'язкових ознак суб'єктивної сторони є недоцільним, оскільки це призведе до необґрунтованого звуження дії кримінального закону чи подеколи неможливості застосування зазначеної норми. Наприклад, неможливо буде застосувати цю норму в разі створення таких угруповань або їх залучення для вчинення рейдерства, що стає поширеним останніми роками на території нашої держави [21, с. 148–149]. Високою є ймовірність конкуренції ст. 260 і ст. 257 КК України. У разі залучення таких формувань до вчинення злочинів, що полягають у нападах, вони трансформуються в банди. Необґрунтованою видається і позиція В. А. Абдухамітова, який вважає, що, створюючи незаконне збройне формування, винні особи переслідують здебільшого злочинні цілі, оскільки інакше неможливо буде відмежувати аналізований злочин від збройного заколоту, насильницького захоплення влади або насильницького її утримання, бандитизму й організації злочинного співтовариства (злочинної організації) тощо [20, с. 15–16]. Якщо вони переслідують злочинні цілі спочатку, то постає проблема вибору кримінально-правової норми, яку слід застосовувати в разі такої конкуренції. Тому мета має бути спочатку позитивною, інакше вчинене не доцільно кваліфікувати як створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування.

У теорії кримінального права висловлено пропозицію створення не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування з позитивною метою визнавати обставиною, що виключає кримінальну відповідальність. Зокрема, Ф. А. Узбеков пропонує в примітці до статті, що передбачає кримінальну відповідальність за організацію незаконного збройного формування чи участь у ньому, передбачити положення про те, що не визнають незаконним збройне формування (об'єднання, загін, дружину або іншу групу), не передбачене законом, але створене з метою відбиття акту зовнішньої агресії [22]. Дії, учинені з метою відбиття нападу, слід трактувати як спеціальний вид необхідної оборони.

На думку Б. Ш. Бейбулатова, ідею закріплення в кримінальному законі прав громадян не тільки на індивідуальну,

а й на колективну необхідну оборону справді висловлювали декілька років тому, і вона не суперечить чинному кримінальному законодавству (ст. 37 КК РФ). Однак необхідно керуватися аксіомою, згідно з якою питання забезпечення оборони та безпеки, зокрема в регіонах, де загострено соціальне й міжетнічне напруження, шляхом створення там недержавних збройних формувань (воєнізованих організацій, загонів самооборони, ополчення, дружин тощо) можуть бути позитивно вирішеними тільки в межах Конституції РФ і лише на рівні федерального законодавства [9, с. 33–35]. Питання забезпечення оборони та безпеки завжди слід вирішувати в межах чинного законодавства.

Згідно з позицією А. А. Вознюка, це може бути спеціальний вид необхідної оборони, передбачений окремою частиною ст. 260 КК України. Водночас зазначена норма може бути сформульована так, щоб не визнавати протиправними діяння учасників не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, визначені ст. 260 КК України та спрямовані на захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої за певних обставин для негайного відвернення чи припинення посягання [23, с. 45–48].

Безумовно, такий підхід видається досить слушним. Цю норму запропоновано поширити лише на незаконні воєнізовані або збройні формування, що мають на меті захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України.

Однак у такій нормі закладено небезпеку зловживання нею з метою уникнення кримінальної відповідальності учасниками не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань. Для того щоб була наявна обставина, яка виключає кримінальну відповідальність, такі формування мають створюватися для негайного відвернення чи припинення посягання. Крім цього, вони зобов'язані припинити свою діяльність на вимогу правоохоронних органів чи Збройних сил України або ж належати до складу останніх.

Тому лише окремі види позитивної мети й за безумовного дотримання встановлених законодавством вимог можна визнавати обставиною, що виключає злочинність діяння, наприклад, спеціальним видом необхідної оборони.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, доходимо висновку, що мета не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування, з огляду на буквальне тлумачення ст. 260 КК України, може бути різною – злочинною (негативною) чи незлочинною (позитивною або суспільно корисною). Однак визначення мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування як злочинної спричиняє конкуренцію злочину, передбаченого ст. 260 КК України, зі злочинами, передбаченими ст. 255, 257, 258[3] КК України, ускладнює їх розмежування. Це негативно позначається на забезпеченні кримінально-правової охорони громадської безпеки й інших пов'язаних із нею суспільних відносин від посягань злочинних об'єднань.

У зв'язку із цим необхідно уточнити мету не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування, додавши в диспозицію ст. 260 КК України або у визначення цих злочинних об'єднань вказівку на те, що вони не мають на меті вчинення злочинів.

Водночас кримінально-правова оцінка позитивної мети не передбаченого законом воєнізованого або збройного формування має бути диференційованою. Зокрема, створення таких злочинних об'єднань з метою захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності й недоторканності України за певних умов варто визнавати обставиною, що виключає злочинність діяння, – спеціальним видом необхідної оборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина [Електронний ресурс] : конспект лекцій / А. А. Вознюк. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 236 с. – Режим доступу: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/1685/1/Osnovna%20chastyna.pdf. – Назва з екрана.

2. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., доповн. – Харків : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина. – 1040 с.

3. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – Київ : Атіка : Академія : Ельга-Н, 2001. – 656 с.

4. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Робак. – Київ, 2008. – 259 с.

5. Вознюк А. А. Актуальні проблеми кримінально-правового впливу на учасників не передбачених законами України воєнізованих або збройних формувань [Електронний ресурс] / А. А. Вознюк // Юридичний часопис

Національної академії внутрішніх справ. – 2015. – № 2. – С. 40–49. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2015_2_6. – Назва з екрана.

6. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія / А. А. Вознюк. – Київ : Маслаков, 2018. – 928 с.

7. Бекботова Т. А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика организации незаконного вооруженного формирования или участия в нем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. А. Бекботова. – М., 2011. – 186 с.

8. Бирюков Ю. С. Особенности расследования преступлений об организации незаконного вооруженного формирования или участии в нем (по материалам республик Северного Кавказа) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ю. С. Бирюков. – М., 2002. – 201 с.

9. Бейбулатов Б. Ш. Уголовно-правовые и криминологические аспекты организации и участия в незаконных вооруженных формированиях : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Б. Ш. Бейбулатов. – Ставрополь, 2001. – 190 с.

10. Вирок Дружківського міського суду Донецької області від 30 трав. 2018 р. ЄУН 229/2115/18. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74754598. – Назва з екрана.

11. Вирок Дзержинського міського суду Донецької області від 29 груд. 2017 р. ЄУН 219/7789/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: http://reyestr.court.gov.ua/Review/71349517. – Назва з екрана.

12. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 15 берез. 2016 р. ЄУН 415/447/15-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56473216. – Назва з екрана.

13. Конарев В. А. Организованные преступные формирования: вопросы квалификации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Конарев. – М., 2002. – 204 с.

14. Вознюк А. А. Трансформація співучасті: поняття та форми [Електронний ресурс] / А. А. Вознюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2014. – № 1 (32). – С. 68–71. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_1_17. – Назва з екрана.

15. Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій : монографія / А. А. Вознюк. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 192 с.

16. Конончук А. О. Проблемні питання кримінальної відповідальності за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та участь в них / А. О. Конончук // Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П. П. Михайленка) : тези доп. VIII міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 16 листоп. 2017 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – С. 148–150.

17. Kononchuk A. Conceptual Problems of Criminal Liability for the Creation of Illegal Militarized or Armed Formations and Participation in them [Електронний ресурс] / A. Kononchuk // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 4 (105). – С. 120–128. – Режим доступу: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2896/1/13.pdf. – Назва з екрана.

18. Вирок Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 27 берез. 2018 р. Справа № 229/3626/16-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73024703. – Назва з екрана.

19. Вирок Волноваського районного суду Донецької області від 1 груд. 2015 р. Справа № 221/1877/15-к [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53951876. – Назва з екрана.

20. Абдухамитов В. А. Уголовная ответственность за организацию незаконного вооруженного формирования: на материалах Республики Таджикистан [Электронный ресурс] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Абдухамитов. – Бишкек, 2009. – 24 с. – Режим доступа: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/454128.html. – Загл. с экрана.

21. Шапкін І. С. Кримінальна відповідальність за створення стійких злочинних об'єднань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. С. Шапкін. – Харків, 2013. – 247 с.

22. Узбеков Ф. А. Уголовно-правовые аспекты ответственности за организацию незаконного вооруженного формирования или участие в нем : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ф. А. Узбеков. – Саратов, 2005. – 229 с.

23. Вознюк А. А. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: актуальні проблеми кримінальної відповідальності / А. А. Вознюк // Актуальні проблеми застосування кримінального законодавства : матеріали круглого столу (Київ, 5 листоп. 2015 р.) / відп. ред. О. С. Стеблинська. – Київ : Ін-т крим.-виконав. служби, 2015. – С. 45–48.

REFERENCES

1. Vozniuk, A.A. (2016). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal Law of Ukraine. General part].* Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav. Retrieved from http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/1685/1/Osnovna%20chastyna.pdf [in Ukrainian].

2. Tastii, V.Ya., Pshonka, V.P., Borysov, V.I., & Tiutiuhin, V.I. (Eds.). (2013). *Kryminalnyi kodeks Ukrainy. [Criminal codex of Ukraine].* (Vols. 1-2). (5th ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Korzhanskyi, M.Y. (2001). *Naukovyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific commentary of the Criminal Code of Ukraine].* Kyiv: Atika: Akademiia: Elha-N [in Ukrainian].

4. Robak, V.A. (2008). Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan [Criminal liability for the creation of paranoid or armed units not provided for by law]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

5. Vozniuk, A.A. (2015). Aktualni problemy kryminalno-pravovoho vplyvu na uchasnykiv ne peredbachenykh zakonamy Ukrainy voienizovanykh abo zbroinykh formuvan [Actual problems of criminal law influence on participants not foreseen by the laws of Ukraine of paramilitary or armed formations]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Legal journal of the National Academy of Internal Affairs, 2,* 40-49. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2015_2_6 [in Ukrainian].

6. Vozniuk, A.A. (2018). *Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia zlochynnykh obiednan ta uchast u nykh [Criminal liability for the creation and participation of criminal organizations].* Kyiv: Maslakov [in Ukrainian].

7. Bekbotova, T.A. (2011). Ugolovno-pravovaia i kriminologicheskaia harakteristika organizacii nezakonnogo voorujennogo formirovaniia ili uchastiia v nem [Criminally-legal and kriminologicheskaja the characteristic of the organization of illegal armed formation or participation in it]. *Candidate's thesis.* Moscow [in Russian].

8. Biriukov, Yu.S. (2002). Osobennosti rassledovaniia prestuplenii ob organizacii nezakonnogo voorujennogo formirovaniia ili uchastii v nem (po materialam respublik Severnogo Kavkaza) [Features of the investigation of crimes on the organization of an illegal armed formation or participation in it (based on materials from the republics of the North Caucasus)]. *Candidate's thesis.* Moscow [in Russian].

9. Beibulatov, B.Sh. (2001). Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty organizacii i uchastiia v nezakonnyh voorujennyh formirovaniiah [Criminally-legal and kriminologicheskie aspects of the organization and participation in illegal armed formations]. *Candidate's thesis.* Stavropol [in Russian].

10. Vyrok Druzhkivskoho miskoho sudu Donetskoi oblasti vid 30 trav. 2018 r. YeUN 229/2115/18. [The verdict of the Druzhkivka City Court of Donetsk region from May 30, 2018. YeUN 229/2115/18.]. Sait yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen, Site the only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74754598 [in Ukrainian].

11. Vyrok Dzerzhynskoho miskoho sudu Donetskoi oblasti vid 29 hrud. 2017 r. YeUN 219/7789/17 [The verdict of the Dzerzhinsky City Court of Donetsk Oblast from December 29, 2017. YeUN 219/7789/17]. Sait yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen, Site the only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/71349517 [in Ukrainian].

12. Vyrok Lysychanskoho miskoho sudu Luhanskoi oblasti vid 15 berez. 2016 r. YeUN 415/447/15-k [The verdict of the Lysychansk city court of Luhansk region from March 15, 2016. YeUN 415/447/15-k]. Sait yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen, Site the only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56473216 [in Ukrainian].

13. Konarev, V.A. (2002). Organizovannye prestupnye formirovaniia: voprosy kvalifikacii [Organized criminal groups: qualification issues]. *Candidate's thesis.* Moscow [in Russian].

14. Vozniuk, A.A. (2014). Transformatsiia spivuchasti: poniattia ta formy [Transformation of complicity: concepts and forms]. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka), Fighting Organized Crime and Corruption (theory and practice), 1(32),* 68-71. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2014_1_17 [in Ukrainian].

15. Vozniuk, A.A. (2015). *Kryminalno-pravovi oznaky orhanizovanykh hrup i zlochynnykh orhanizatsii [Criminal legal signs of organized groups and criminal organizations].* Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

16. Kononchuk, A.O. (2017). Problemni pytannia kryminalnoi vidpovidalnosti za stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan ta uchast v nykh [Problematic issues of criminal liability for the creation or participation in paramilitary or armed formations not provided by law]. *Aktualni problemy kryminalnoho prava (pamiati profesora P.P. Mykhailenka), Actual problems of criminal law (in memory of Professor P.P. Mikhailenko):* Abstracts of Papers of the 8th Interuniversity Scientific and Theoretical Conference. (pp. 148-150). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, & S.S. Cherniavskyi (et al.). (Rd.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

17. Kononchuk, A. (2017). Conceptual Problems of Criminal Liability for the Creation of Illegal Militarized or Armed Formations and Participation in them. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific journal of the National Academy of Internal Affairs, 4(105),* 120-128. Retrieved from http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2896/1/13.pdf.

18. Vyrok Kostiantynivskoho miskraionnoho sudu Donetskoi oblasti vid 27 berez. 2018 r. Sprava No. 229/3626/16-k [The verdict of the Konstyantyniv city district court of Donetsk region from March 27, 2018. Case No. 229/3626/16-k]. Sait yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen, Site the only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73024703 [in Ukrainian].

19. Vyrok Volnovaskoho raionnoho sudu Donetskoi oblasti vid 1 hrud. 2015 r. Sprava No. 221/1877/15-k [The verdict of the Volnovak District Court of Donetsk Oblast from December 1, 2015. Case No. 221/1877/15-k]. Sait yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen, Site the only state register of court decisions. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53951876 [in Ukrainian].

20. Abduhamitov, V.A. (2009). Ugolovnaia otvetstvennost za organizaciiu nezakonnogo voorujennogo formirovaniia: na materialah Respubliki Tadjikistan [The criminal liability for the organization of an illegal armed formation: on materials of the Republic of Tajikistan]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Byshek. Retrieved from http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/454128.html [in Russian].

21. Shapkin, I.S. (2013). Kryminalna vidpovidalnist za stvorennia stiikykh zlochynnykh obiednan [Criminal liability for the creation of stable criminal associations]. *Candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

22. Uzbekov, F.A. (2005). Ugolovno-pravovye aspekty otvetstvennosti za organizaciiu nezakonnogo voorujennogo formirovaniia ili uchastie v nem [Criminally-legal aspects of responsibility for the organization of an illegal armed formation or participation in it]. *Candidate's thesis.* Saratov [in Russian].

23. Vozniuk, A.A. (2015). Stvorennia ne peredbachenykh zakonom voienizovanykh abo zbroinykh formuvan: aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti [Creation of paranoid or armed units not provided by law: actual problems of criminal liability]. *Aktualni problemy zastosuvannia kryminalnoho zakonodavstva, Actual problems of application of criminal legislation:* Proceedings of the Round Table. (pp. 45-48). O.S. Syeblynska (Ed.). Kyiv: In-t krym.-vykonav. sluzhby [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2018

Kononchuk A. – Postgraduate student of the Scientific Laboratory on the Problems of Pre-Trial Investigation of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

The Aim of the Extracurricular Military or Armed Units Creation and Participation in its

As the title implies the article describes the aim of the extracurricular military and arm units creation and participation in its, which are related to: 1) the establishment of its kind on the basis of the norms interpretation of the Criminal Code of Ukraine, as well as the judicial practice examination; 2) its influence on the cases qualification of the paranoid or armed formations creation not stipulated by law under the Article 260 of the Criminal Code of Ukraine, as well as on the crimes cumulative stipulated by other articles of this Code; 3) the optimal form of its consolidation in the Criminal Code

of Ukraine. The paper looks at recent scientific research of T. Bekbotov, S. Biryukov, A Voznyuk, V. Konarev, M. Korzhanskyi, V. Robak, V. Tikhogo, I. Shapkin and other scholars. Methods for analysis, synthesis, comparison, induction, deduction and study of documents are used to describe these problems. According to the results of the study, it has been established that the purpose is not provided by law of an extracurricular military or armed units, based on the literal interpretation of the Article 260 of the Criminal Code of Ukraine, may be different – either criminal (negative) or non-criminal (positive or socially useful). At the same time, to the positive objective criminal-law assessment of an extracurricular military or armed units are approached in a differentiated way is proposed, in particular the establishment of such criminal organizations in order to protect state sovereignty, constitutional order, territorial integrity and inviolability of Ukraine under certain conditions should be recognized as a circumstance that excludes crime, On the basis of the analysis, we determined «an act» as a a special kind of necessary defense.

Keywords: extracurricular military units; extracurricular armed units; criminal formation; complicity; cumulative; delineation of crimes.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 343.983.2:004

Теплицький Б. Б. – директор Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України – керівник Експертної служби МВС України, м. Київ

Завдання, об'єкти й питання комп'ютерно-технічної судової експертизи

На підставі аналізу сучасної криміногенної ситуації та практики розслідування злочинів, пов'язаних з обігом комп'ютерної інформації, а також злочинів, у яких комп'ютерні інформаційні системи слугують засобами та знаряддями вчинення злочину, у контексті діяльності судового експерта досліджено проблемні питання, пов'язані з особливостями визначення завдань та об'єктів комп'ютерно-технічної експертизи. Доведено, що найважливішими завданнями слідчих та оперативних працівників є пошук, фіксація, вилучення та надання експерту в неушкодженому вигляді матеріальних об'єктів – носіїв комп'ютерної інформації, що набувають статусу об'єктів експертного дослідження та правильне визначення завдань комп'ютерно-технічної експертизи, серед яких: 1) діагностування апаратних засобів комп'ютерної системи; 2) визначення функціонального призначення, характеристик і реалізованих вимог, алгоритму й структурних особливостей, поточного стану представленого програмного системного та прикладного забезпечення; 3) пошук, виявлення, аналіз й оцінка кібернетичної інформації (комп'ютерних даних), підготовленої користувачем або створеної програмами для організації інформаційних процесів у комп'ютерній системі. Запропоновано авторську класифікацію об'єктів комп'ютерно-технічної експертизи. Сформульовано основні вимоги до питань, які ставлять експертові для проведення відповідного виду експертиз. Проаналізовано типові помилки, яких припускаються в кримінальних провадженнях слідчі й оперативні працівники під час підготовки об'єктів для дослідження, а також суди (слідчі судді) в межах призначення комп'ютерно-технічної експертизи. Ураховуючи сучасні потреби органів досудового розслідування, сформульовано перелік типових питань, що можуть бути поставлені експертові, а також загальні вимоги до об'єктів, які направляють для проведення комп'ютерно-технічної експертизи.

Ключові слова. судова експертиза; комп'ютерно-технічна експертиза; програмне забезпечення; помилки слідчого.

Постановка проблеми. Аналіз сучасної криміногенної ситуації та практики розслідування злочинів засвідчує наявність сталої тенденції до збільшення питомої ваги злочинів, пов'язаних з обігом комп'ютерної інформації, а також злочинів, у яких комп'ютерні інформаційні системи є засобами та знаряддями вчинення злочину або використовуються злочинцями для

© Теплицький Б. Б., 2018

приховування факту і слідів злочинної діяльності, спрямування зусиль правоохоронців на хибні об'єкти. Така тенденція, на жаль, є цілком закономірною, оскільки процеси інформатизації всіх галузей людської діяльності впливають і на таку сферу, як злочинна діяльність, – з'являються нові види та способи злочинних посягань, пов'язаних із використанням комп'ютерних технологій, злочинці активно освоюють інформаційний простір і середовище комп'ютерних мереж [1, с. 7].

Злочинам у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж, а також мереж електрозв'язку здебільшого притаманний латентний характер. Вони не залишають видимої слідової картини на місці вчинення, є складними в контексті виявлення та розкриття, що зумовлено як застосуванням засобів віддаленого доступу, так і специфічним, нематеріальним (у традиційному криміналістичному значенні) місцем учинення злочину – кібернетичним простором. Зазначений простір становить штучне електронне середовище існування інформаційних об'єктів у цифровій формі, що утворене внаслідок функціонування кібернетичних комп'ютерних систем управління та обробки інформації, забезпечує доступ користувачів до обчислювальних та інформаційних ресурсів систем, вироблення електронних продуктів, обмін електронними повідомленнями, а також можливість за допомогою електронних інформаційних образів у режимі реального часу вступати у відносини (взаємодіяти) щодо спільного використання обчислювальних та інформаційних ресурсів системи [2, с. 87–88].

Окреслена злочинна діяльність зазвичай має системний характер, здатна набувати організованих форм і передбачає наявність у злочинців комплексу спеціальних сучасних знань і практичних навичок у різноманітних науково-технічних сферах, таких як електроніка, електротехніка, програмування, зв'язок тощо.

Водночас ні слідчий, ні оперативний працівник з об'єктивних причин здебільшого не можуть володіти такими спеціальними знаннями й мати відповідні навички, а отже, не можуть ефективно здійснювати свою діяльність із виявлення та розкриття злочинів відповідної категорії без участі фахівця в зазначеній сфері. На практиці будь-які непрофесійні, некваліфіковані слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та оперативно-розшукові дії з інформаційними мережами, комп'ютерними системами, носіями цифрової інформації можуть призвести до їх руйнування, незворотної втрати, знищення або зміни цінної для органів розслідування розшукової інформації, утрати джерел доказів.

Найважливішою процесуальною формою використання спеціальних знань у виявленні та розслідуванні злочинів є судова експертиза. Вона є найбільш значущою та кваліфікованою формою використання спеціальних знань під час доказування обставин злочину [3, с. 481]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [4].

У контексті нашого дослідження йдеться безпосередньо про комп'ютерно-технічну експертизу (КТЕ), тобто самостійний вид судових експертиз, що належить до класу інженерно-технічних експертиз і має на меті визначення статусу об'єкта як комп'ютерного засобу, виявлення й вивчення його слідової картини в розслідуваному злочині, а також одержання доступу до інформації на носіях даних з подальшим усебічним її дослідженням [5, с. 161].

Варто зауважити, що саме КТЕ потенційно спроможна забезпечити отримання органами досудового розслідування унікальної розшукової інформації, а також дає змогу одержати передбачене ч. 2 ст. 84 КПК України процесуальне джерело доказів – висновок експерта [6]. За таких умов невідкладними, найважливішими завданнями слідчих та оперативних працівників є пошук, фіксація, вилучення та надання експерту в неушкодженому вигляді матеріальних об'єктів – носіїв комп'ютерної інформації, що набувають статусу об'єктів експертного дослідження, та визначення оптимальних завдань КТЕ.

Таким чином, вирішення проблемних питань щодо визначення завдань та об'єктів КТЕ є важливим як для криміналістичної науки, так і для правозастосовної практики, особливо в контексті стрімкого розвитку та модернізації високих інформаційних технологій, якими дедалі активніше послуговуються представники кримінального середовища для вчинення злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем, пов'язаних із протидією, виявленням та розслідуванням злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, безпосередньо присвячено праці таких провідних вітчизняних науковців, як В. М. Бутузов, О. В. Копан, С. А. Кузьмін, В. І. Осадчий, М. А. Погорецький, Є. Д. Скулиш, О. А. Федотов, В. П. Шеломенцев, О. М. Юрченко та інших учених.

Однак слід констатувати, що в більшості праць зазначену проблематику розглянуто переважно в теоретичному аспекті діяльності оперативних та слідчих підрозділів правоохоронних органів. Недостатньо дослідженими залишаються теоретичні та практичні проблемні питання, пов'язані із застосуванням сучасних високих інформаційних технологій безпосередньо в судово-експертній діяльності під час проведення КТЕ, визначенням завдань та об'єктів цієї експертизи, що засвідчує потребу в їх висвітленні як самостійних об'єктів дослідження.

Метою статті праці є вивчення в теоретичному та практичному аспектах питань, пов'язаних із сучасним визначенням завдань, об'єктів і питань КТЕ. Це дасть змогу не лише забезпечити відповідність висновків статті критерію наукової новизни, а й сприятиме їх застосуванню як безпосередньо судовими експертами в процесі своєї діяльності, так і правозастосовними органами, зокрема слідчими суддями, суддями, прокурорами та слідчими, під час розслідування та розгляду кримінальних проваджень за злочинами відповідної категорії.

Виклад основного матеріалу. З огляду на аналіз сучасних потреб слідчої та оперативно-розшукової практики, досвіду роботи відповідних експертних підрозділів Експертної служби МВС, на нашу думку, основними завданнями КТЕ варто вважати лише такі:

1) діагностування апаратних засобів комп'ютерної системи;

2) визначення функціонального призначення, характеристик і реалізованих вимог, алгоритму й структурних особливостей, поточного стану представленого програмного системного й прикладного забезпечення;

3) пошук, виявлення, аналіз та оцінка кібернетичної інформації (комп'ютерних даних), підготовленої користувачем або створеної програмами для організації інформаційних процесів у комп'ютерній системі.

У контексті застосування норм кримінального закону доцільно зауважити, що категорію комп'ютерної (кібернетичної) інформації слід ототожнювати з поняттям комп'ютерних даних, якими, згідно з науковими джерелами, є сукупність усіх даних, які обробляють у електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах, передаються мережами електрозв'язку незалежно від засобу їх фізичного та логічного представлення, а також зберігають на електронних носіях інформації [7, с. 22].

Крім діагностичних, КТЕ традиційно може передбачати виконання ідентифікаційних завдань (наприклад, ототожнення файлів, які знаходяться на різних носіях інформації).

Під час проведення експертних досліджень комп'ютерних програм і компіляцій даних використовують формально-логічні методи пізнання, а також набір програмно-технічних засобів для встановлення працездатності та функціональності комп'ютерних програм [8, с. 422].

Варто зауважити, що наведений в окремих виданнях навчальної літератури [5, с. 163] перелік завдань КТЕ є, на нашу думку, надто розширеним через фактичну підміну завдань КТЕ конкретними прикладними питаннями, що зумовлені необхідністю окремого кримінального провадження.

Водночас систему об'єктів КТЕ можна поділити на відповідні класи.

Апаратні об'єкти:

– персональні комп'ютери (у будь-яких варіантах виконання);

– периферійні пристрої до персональних комп'ютерів;

– мережеві апаратні засоби (сервери, робочі станції, комутатори, модеми, роутери та інше серверне обладнання);

– інтегровані системи (наприклад, мобільні телефони);

– будь-які комплектуючі всіх зазначених вище компонентів (апаратні блоки, блоки живлення, плати розширення тощо).

Зазначені вище види можуть передбачати поєднання декількох. Безпосередньо в контексті криміналістики найважливішим є підвид запам'ятовуючих пристроїв та інших носіїв інформації (електронних даних) – включає всі відомі на момент призначення експертного провадження носії інформації (електронних даних): жорсткі диски, флеш-накопичувачі, диски для лазерних систем зчитування, карти пам'яті тощо.

Програмні об'єкти:

– системне програмне забезпечення;

– прикладне програмне забезпечення.

Інформаційні об'єкти (електронні дані):

– текстові й графічні файли, створені з використанням комп'ютерів або мобільних пристроїв;

– аудіовізуальні (мультимедійні) дані;

– інформація у форматах баз даних та іншого прикладного програмного забезпечення.

Апаратні об'єкти:

– системний блок;

– жорсткий диск;

– інші накопичувачі даних – гнучкі диски (5.25" та 3,5"), CD-ROM, магнітооптичні диски; сервер (на платформі Intel-процесорів або сумісних з ними);

– RAID-масиви;

– принтери (під час виконання комплексної експертизи разом з технічною експертизою документів).

Програмні об'єкти:

– системне програмне забезпечення – операційні системи MS DOS, Windows 95 (98, ME), Windows NT (2000), Windows XP, Windows Vista, OS/2, NovellNetWare, Unix тощо;

– прикладне програмне забезпечення – MS Office, Photoshop, CorelDraw тощо.

Інформаційні об'єкти (дані) – файли, підготовлені з використанням зазначених вище та інших програмних засобів – з розширеннями текстових форматів (.txt, .doc), графічних форматів (.bmp, .jpg, .tif, .cdr), форматів баз даних (.dbf, .mdb), електронних таблиць (.xls, cal) тощо.

Суттєві труднощі в слідчій та судовій практиці спричиняє некоректна постановка перед судовим експертом запитань. Таким чином, під час підготовки та призначення комп'ютерно-технічної судової експертизи, формулювання питань, вирішення яких доручають судовому експертові, обов'язково слід дотримуватися певних правил і рекомендацій, які ґрунтуються на класичних принципах криміналістики. Від того, наскільки компетентно буде сформульовано ці запитання, залежить результат (повнота й об'єктивність) експертного дослідження.

Зокрема, поставлені перед судовим експертом запитання мають бути максимально конкретизованими, лаконічними, базуватися на попередньо встановлених слідчим процесуальним шляхом фактичних обставинах у кримінальному провадженні та не сягати за межі спеціальних знань експертної спеціальності судових експертів, які здійснюють конкретну КТЕ.

Причому питання слід викладати в певній логічній послідовності. Зокрема, спочатку формулюють ті, від яких залежить можливість з'ясування наступних.

Перелік поставлених перед експертом питань має бути максимально повним, адже це є передумовою ґрунтовного висновку. Тому механічне відтворення в ухвалі про призначення експертизи загального списку запитань, які може бути з'ясовано під час КТЕ, є неприпустимим.

Крім цього, перед судовим експертом не ставлять питання, на які, з огляду на сучасний стан судово-експертної та криміналістичної науки в державі, не можна дати відповідь взагалі.

Отже, зазначене вище дає змогу сформулювати основні *вимоги до запитань, які ставлять для проведення КТЕ:*

1. Під час постановки питань необхідно використовувати усталений понятійний апарат, уникаючи жаргонізмів та напівпрофесійних термінів (наприклад, «вінчестер», «логи» тощо). Слід уживати термінологію, визначену законами України, державними стандартами й іншими нормативно-правовими актами. Лише в разі відсутності офіційно закріплених термінів можна оперувати категоріями, які вживають безпосередньо розробники технічних засобів, програмних продуктів у супровідній документації.

2. Питання мають бути максимально чіткими та передбачати можливість надання судовим експертом однозначної відповіді.

3. Формулювання питання не повинно стосуватися етапів дослідження інформації (опис характеристик носіїв інформації та особливостей розміщення інформації на них, відновлення та дослідження інформації серед знищених файлів є обов'язковим етапом дослідження інформації).

4. Питання не повинні мати довідковий характер.

5. Питання не повинні мати правовий характер і сягати за межі компетенції судового експерта певної експертної спеціальності (спеціальних знань).

6. Питання мають відповідати наявній на сьогодні методичній і технічній базі, доступній судовому експерту.

7. Питання повинні бути спрямовані на встановлення конкретних обставин події, що належать до предмета доказування.

8. Питання повинні бути поставлені так, щоб під час виконання конкретних завдань розслідування витрати (фінансові, технічні, часові тощо) на проведення досліджень були мінімальними.

Аналіз судово-експертної практики засвідчує, що під час призначення КТЕ слідчими суддями, відповідно до змісту клопотань слідчих, припускаються низки типових помилок, що спричиняють збільшення термінів проведення експертизи та ускладнюють або унеможливлюють її провадження, зокрема:

1) експертизу призначають щодо об'єктів, які потенційно не містять і не можуть містити інформацію, що має значення для доказування;

2) однією ухвалою слідчого судді призначають судові експертизи за значною кількістю об'єктів, що фактично унеможливлює своєчасне та належне експертне дослідження;

3) однією ухвалою призначають експертизи за різними видами об'єктів (сервери та персональні комп'ютери або мобільні телефони та «планшетні» комп'ютери), для дослідження яких потрібно залучати відповідних спеціалістів;

4) судовому експерту надають об'єкти, які з об'єктивних причин фізично неможливо належним чином дослідити під час проведення експертизи, зокрема через відсутність відповідних програмних та апаратних засобів і пристроїв.

Крім цього, судовому експерту неприпустимо ставити питання юридичного характеру або такі, що не мають змістового навантаження та не стосуються КТЕ, наприклад:

– яка інформація наявна на носії;

– які файли та папки містить носій;

– якого змісту інформація наявна на носії;

– яке цільове призначення інформації, наявної на носії;

– чи наявна на конкретному електронному носії інформація щодо фінансово-господарської діяльності підприємств (суб'єктів господарської діяльності);

– хто є користувачем комп'ютера;

– чи містить носій інформації програмне забезпечення з ознаками контрафактності (питання вирішують у межах проведення експертизи за напрямом інтелектуальної власності);

– чи містить носій інформації відомості про втручання до автоматизованої системи?

У межах проведення КТЕ перед судовим експертом неприпустимо ставити питання про: правомірність дій користувачів; ліцензійність програмних продуктів; вартість комп'ютерної техніки та програмних продуктів. Ці питання належать до виключної компетенції або правозастосовного органу, або судових експертів іншого виду експертиз. Причому експертна практика доводить, що об'єднання КТЕ з іншими видами експертиз в єдину комплексну експертизу зазвичай є недоцільним через її специфічність.

Крім того, з метою оптимізації навантаження на експертів за напрямом комп'ютерно-технічної експертизи та уникнення встановлення черг із призначених експертиз, скорочення строків їх виконання та підвищення якості висновку експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні доцільно запровадити відповідний алгоритм підготовчих заходів щодо призначення комп'ютерно-технічних експертиз і розподілу навантаження на фахівців Експертної служби МВС України.

Зокрема, перед призначенням судової КТЕ (поданням клопотання слідчому судді) слідчий має:

1. Здійснити попередній огляд об'єктів із залученням фахівців (зокрема Експертної служби МВС України) з метою встановлення наявності даних, що можуть мати доказове значення в кримінальному провадженні, та вирішення питання про доцільність подальшого призначення експертизи.

2. Попередньо узгодити перелік питань за конкретними об'єктами з фахівцями (судовими експертами) та оптимізувати кількість цих питань. Формулювати такі питання, які стосуються безпосередньо об'єктів дослідження в конкретному кримінальному провадженні, виключаючи при цьому питання юридичного характеру та питання, з'ясування яких не потребує спеціальних знань.

3. Визначити першочерговість і пріоритети дослідження наданих на експертизу об'єктів.

4. За об'єктивної необхідності дослідження значного обсягу різноманітної комп'ютерної техніки (понад десять одиниць) доцільно призначити експертизу з розмежуванням за групами об'єктів дослідження, а інколи окрему експертизу за кожним об'єктом дослідження.

З огляду на сучасні потреби органів досудового розслідування, можна сформулювати перелік *типових питань, що можуть бути поставлені для проведення КТЕ:*

1) чи знаходиться системний блок у робочому стані (якщо ні, то які несправності він має);

2) чи наявна на цьому носії певна інформація (зазначити, яка інформація цікавить);

3) чи містить носій інформацію з певними ключовими словами та словосполученнями (дати перелік ключових слів, словосполучень), уникаючи зазначення стоп-слів, тобто тих, які є найбільш уживаними, наприклад «договір», «угода», «справа» тощо);

4) чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні дії користувача (вказати, які безпосередньо);

5) чи могла бути створена конкретна інформація на конкретному (представленому для дослідження) комп'ютері або її перенесено на конкретний комп'ютер або з цифрового носія;

6) яким чином певну інформацію перенесено на представлений на експертизу комп'ютер або цифровий носій;

7) якою є хронологія створення електронного документа та які інформаційні технології для цього використано;

8) яким є час друку, редагування, створення, видалення файлів, що містять певну (вказати конкретно) інформацію;

9) чи містять носії інформації представленого на дослідження комп'ютера конкретне (вказати, яке безпосередньо) програмне забезпечення;

10) які саме функціональні несправності має представлена на дослідження комп'ютерна система або її окремі складові та яким чином ці несправності впливають на роботу комп'ютерної системи загалом;

11) чи наявна на носієві цифрової інформації електронне та поштове листування;

12) якими є зміст журналу дзвінків, телефонної книги, SMS-повідомлень наданого на дослідження мобільного телефону;

13) встановити історію відвідування мережі Інтернет за певний період;

15) чи наявна на представленому на дослідження жорсткому диску інформація про відвідування Інтернет-сайту (конкретизувати, якого саме)?

Водночас варто зауважити, що вказаний перелік питань не є вичерпним і може бути розширений залежно від експертних завдань, що виникають залежно від обставин учинення злочину в конкретному кримінальному провадженні.

Під час проведення експертизи на практиці виникають значні труднощі через неналежне надання сторонами кримінального процесу судовим експертам об'єктів дослідження.

Саме це зумовлює потребу у формулюванні загальних вимог до об'єктів, які направляють на КТЕ. Так, для експертного дослідження інформації, наявної на цифрових носіях, експерту надають безпосередньо цифровий носій, а за потреби – весь системний блок, до якого належить цифровий носій.

Сторони кримінального провадження мають вживати заходи щодо забезпечення збереження цифрових носіїв інформації в робочому стані та їх відповідному пакуванні. Зокрема, системні блоки персональних комп'ютерів слід пакувати під час вилучення та направлення для проведення експертизи таким чином, щоб унеможливити потенційний доступ до носіїв цифрової інформації та підключення власне системного блока комп'ютера до електромережі.

За потреби встановити шляхом проведення КТЕ факт робочого стану комп'ютерно-технічних засобів судовому експерту в обов'язковому порядку слід надати не лише досліджувані засоби, а й відповідну технічну документацію виробника.

Висновки. Отже, на нашу думку, до основних завдань КТЕ належать:

1) діагностування апаратних засобів комп'ютерної системи;

2) визначення функціонального призначення, характеристик і реалізованих вимог, алгоритму й структурних особливостей, поточного стану представленого програмного системного та прикладного забезпечення;

3) пошук, виявлення, аналіз та оцінка кібернетичної інформації (комп'ютерних даних), підготовленої користувачем або створеної програмами для організації інформаційних процесів у комп'ютерній системі.

Крім того, з огляду на сучасні потреби органів досудового розслідування, сформульовано перелік типових питань, що можуть бути поставлені на вирішення КТЕ, а також загальні вимоги до об'єктів, направлених на КТЕ.

Застосування вищевикладених положень під час проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, а також призначення КТЕ має забезпечити належний рівень судово-експертної діяльності в кримінальних провадженнях щодо злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бутузов В. М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз) : монографія / В. М. Бутузов. – Київ : КИТ, 2010. – 408 с.

2. Словник термінів з кібербезпеки / за заг. ред. О. В. Копана, Є. Д. Скулиша. – Київ : Аванпост-Прим, 2012. – 214 с.

3. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник / Є. Г. Коваленко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.

4. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12. – Назва з екрана.

5. Колдин В. Я. Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / В. Я. Колдин ; под общ. ред. В. Я. Колдина. – М. : НОРМА, 2002. – 768 с.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print. – Назва з екрана.

7. Бутузов В. М. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / В. М. Бутузов, С. А. Кузьмін, В. П. Шеломенцев. – Київ : Паливода А. В., 2010. – 152 с.

8. Основи судової експертизи [Електронний ресурс] : навч. посіб. / [авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремова та ін.]. – Харків : Право, 2016. – 928 с. – Режим доступу: http://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/188/1-28.pdf. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Butuzov, V.M. (2010). *Protydiia kompiuternii zlochynnosti v Ukraini (systemno-strukturnyi analiz) [Countering Computer Crime in Ukraine (System and Structural Analysis)].* Kyiv: KIT [in Ukrainian].
2. Kopan, O.V., & Skulysh, Ye.D. (Eds.). (2012). *Slovnyk terminiv z kiberbezpeky [Glossary of Cybersecurity Terms].* Kyiv: Avanpost-Prym [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Ye.H. (2006). *Teoriia dokaziv u kryminalnomu protsesi Ukrainy [Theory of evidence in the criminal process of Ukraine].* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy "Pro sudovu ekspertyzu": vid 25 liut. 1994 r. No. 4038-XII [Law of Ukraine "On Forensic Examination" from February 25, 1994. No. 4038-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 [in Ukrainian].
5. Koldin, V.Ya. (2002). *Vescestvennye dokazatelstva: informacionnye tehnologii processualnogo dokazyvaniia [The physical evidence: information technology procedural evidence].* V.Ya. Koldin (Eds.). Moscow: NORMA [in Russian].
6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].
7. Butuzov, V.M., Kuzmin, S.A., & Shelomentsev, V.P. (2010). *Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Osoblyva chastyna [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine. Special part].* Kyiv: Palyvoda A.V. [in Ukrainian].
8. Holovchenko, L.M., Lozovyi, A.I., & Simakova-Yefremova, E.B. (et al.). (2016). *Osnovy sudovoi ekspertyzy [Fundamentals of Forensic Examination].* Kharkiv: Pravo. Retrieved from http://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/188/1-28.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2018

Teplytskyi B. – Director of the State Scientific Research Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine – the Head of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Tasks, Objects and Questions of Computer-Technical Forensic Examination

In this publication, the problem issues connected with the peculiarities of determination of the tasks and objects of computer forensics are addressed in the context of the forensic expert activity. They are based on the analysis of modern criminal situation and practice of the crime investigation connected with computer information circulation, as well as crimes in which computer information systems are means and tools of committing crimes. It is stated that correct identification of the computer forensics tasks, the urgent and the most important tasks of the investigators and field operators are searching, fixation and confiscation of material objects (the information carriers that become the object of expert examination), and their further delivery to the expert that should be done in the original state. Giving grounds

for his point of view, the author states that only three of them fall under this classification: hardware testing; specifying the functional role, characteristics and implemented requirements, algorithms and structural peculiarities, and the current condition of given software and hardware; search, identification, analysis and evaluation of cyber information (computer data), prepared by the user or created by the software for information processes in computer system. The author presents the classification of computer forensics objects. The main requirements to the posed issues, which are solved by the expert in a certain type of expertise, are formulated in this publication. The analysis of the errors most frequently admitted in criminal cases by investigator and field operator during the process of objects preparation for the examination, and by courts when ordering computer forensics is given. Following the modern demands of pre-trial investigation bodies the list of possible typical questions to be solved by the expert, and the general requirements to the objects that are forwarded for computer forensics are set out in this publication.

Keywords: forensic examination; computer-technical examination; software; investigator mistakes.

УДК 343.148:343.983.2:343.346

Чичиркін А. О. – аспірант Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: chychyrkin@gmail.com; **ORCID 0000-0003-4196-3199**

Залучення слідчим експертів під час призначення експертиз у кримінальних провадженнях про порушення правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів

Доведено, що діяльність експертів у призначенні та проведенні судових експертиз є важливим елементом у розслідуванні порушень правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів. Тому на підставі вивчення слідчої практики, наукової літератури та нормативно-правових актів щодо забезпечення діяльності правоохоронних органів проаналізовано зміст, суб'єкти, організацію, порядок і підстави призначення та проведення експертиз, які є важливими під час доведення складу правопорушень у цій сфері. Запропоновано широкий спектр експертиз, а також підстави та сукупність факторів для їх призначення та діапазон висновків, які надають можливість слідчому, використовуючи спеціальні знання експерта, прийняти рішення в кримінальному провадженні такої категорії правопорушень, довести або спростувати вину конкретного водія. Важливим для слідчих, які спеціалізуються на розслідуванні дорожньо-транспортних пригод, експертів-автотехніків і судово-медичних експертів є вивчення проблемних моментів, що виникають під час підготовки, призначення та проведення експертиз у кримінальних провадженнях у злочинах зазначеного виду. Зокрема, це: збирання слідової інформації та інших даних під час проведення оглядів місця події, оглядів транспортних засобів, дорожнього покриття, слідчого експерименту, отримання біологічного матеріалу, вилучення уламків частин автомобіля, отримання зразків лакофарбового покриття, а також здійснення фіксації слідів й отримання даних для експертизи за системою «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище».

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода; судова експертиза; залучення експерта; взаємодія; кримінальне провадження; досудове розслідування; висновок експерта.

Постановка проблеми. Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів суттєво відрізняється від інших кримінальних проваджень. За соціально-правовою сутністю для цих правопорушень передбачено перелік різноманітних судових експертиз, що мають важливе значення в процесі доказування. Слід ураховувати, що початковим безпосереднім об'єктом дослідження є не злочин, а дорожньо-транспортна пригода (ДТП) із суспільно небезпечними наслідками, що є результатом протиправних дій певної особи. Нині значущість матеріальних доказів у зв'язку зі змінами в адміністративному та кримінальному процесуальному законодавстві істотно зросла. Це вимагає від осіб, що прибули

© Чичиркін А. О., 2018

на місце ДТП, високого рівня професійної майстерності, спостережливості, уміння не залишати поза увагою жодної дрібниці, що, на перший погляд, можуть видатися несуттєвими.

Для забезпечення результативності проведення огляду місця ДТП знань одного слідчого часто недостатньо, необхідно залучати допомогу фахівців. Одним із таких фахівців є експерт.

У сучасних умовах роль експертів у розслідуванні злочинів проти безпеки дорожнього руху повсякчас зростає. Різні види судових експертиз мають важливе значення в доказуванні, оскільки початковим безпосереднім об'єктом дослідження є не власне злочин (ст. 286–288, 291 КК України), а ДТП із суспільно небезпечними наслідками, що є результатом протиправних діянь певної особи.

Таким чином, експертному дослідженню підлягає досить складний комплекс факторів, що взаємодіють у перебігу ДТП. Крім того, для встановлення особи, діяння якої призвели до ДТП, і суспільно небезпечних наслідків експерт вивчає не один із факторів, а сукупність факторів у системі «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище» [1, с. 154].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі експерта в розслідуванні злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту досліджено в монографіях, навчальних посібниках і наукових статтях [1–4]. Проте в більшості випадків аспекти діяльності експерта, зокрема у сфері проведення ним різних експертиз, розглянуто побіжно, унаслідок чого вичерпно не встановлено особливості розслідування цього виду злочинів. На нашу думку, недостатньо досліджено головну особливість цих кримінальних проваджень, а саме вплив проведених експертиз на завдання слідчого, які виконують під час здійснення таких слідчих (розшукових) дій. До них належать: огляд місця події і транспортних засобів, допити учасників та очевидців ДТП, слідчі експерименти тощо.

Виклад основного матеріалу. Вивчення матеріалів ДТП у справах із тяжкими наслідками та результатів опитувань фахівців засвідчує, що важливою в цьому аспекті є послідовність призначення і проведення експертиз.

Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України, експертизу проводить експертна установа, експерт або експерти за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження або, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Згідно зі ст. 243 КПК України, експерта залучають за наявності підстав для проведення

експертизи за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження.

На підставі аналізу матеріалів кримінальних проваджень доходимо висновку, що типовою для цієї категорії справ є така класифікація судових експертиз:

– медичні;

– криміналістичні;

– інженерно-технічні [5, с. 234].

Згідно з поділом судових експертиз на роди й види залежно від характеру досліджуваного об'єкта схарактеризуємо типові завдання цих експертиз та їх вплив на зміст слідчих (розшукових) дій і їх послідовність.

Судово-медична експертиза під час розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту – це науково-практичне дослідження судово-медичним експертом тіла людини, його частин і виділень з метою вирішення питань медико-біологічного характеру, які мають правове значення для встановлення обставин ДТП і винних у ній осіб. Об'єктами дослідження тут є учасники дорожнього руху (водій, пасажири, пішоходи), які зазнали тілесних ушкоджень або загинули. Тілесні ушкодження розглядають як біологічні наслідки (сліди) ДТП, дослідження яких дає змогу встановити механізм ДТП.

У цьому контексті експертні дослідження пов'язані з людською складовою системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище». Крім того, судово-медична експертиза також охоплює кілька родів і видів експертиз [6, с. 877–1226]. До них, зокрема, належать судово-медична експертиза живих осіб, трупа, слідів тощо.

Судово-медичну експертизу живих осіб проводять стосовно потерпілих (а іноді й підозрюваних) у ДТП для визначення характеру, локалізації та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Висновки цієї експертизи потрібні насамперед для обґрунтованої кваліфікації події та початку кримінального провадження [2, с. 39].

Судово-медичну експертизу трупа проводять стосовно мертвого тіла потерпілої в ДТП особи або його частин (експертиза розчленованого трупа) для встановлення безпосередньої причини смерті, часу її настання, положення тіла під час контакту з транспортним засобом чи іншим об'єктом, характеру й локалізації тілесних ушкоджень. Окремою проблемою може бути з'ясування питання щодо настання смерті потерпілого внаслідок ДТП, зокрема, чи вона сталася до ДТП (інсценування загибелі в ДТП), чи безпосередньо під час ДТП [7, с. 100–103].

Судово-медичну експертизу слідів – речових доказів проводять щодо слідів людини у вигляді часток і виділень її тіла й організму (мікрошматочки шкіри, вибиті зуби, волосся, нігті, потожирові виділення, слина, виділення з носа, кров, мозкова рідина тощо). Для експерта вихідним є положення, що зазначені сліди є одним із видів слідів, які утворилися внаслідок контакту транспортного засобу з конкретною людиною. Залежно від характеру об'єктів і поставлених завдань їх може бути досліджено у відповідних відділеннях медичної криміналістики, імунологічних, цитологічних, токсикологічних і гістологічних відділеннях (лабораторіях) експертного закладу [2, с. 57].

Окремим різновидом цих експертиз є *судово-геномна експертиза біологічних слідів людського походження,* або ДНК-аналіз, молекулярно-генетична експертиза, яка може мати важливе значення під час розслідування ДТП, оскільки під час розслідування злочинів завдання стосовно доведення факту належності плям біологічних рідин або інших часток учасникам події може бути виконано на рівні встановлення конкретної індивідуальної тотожності. Залежно від завдань на вирішення судово-геномної експертизи може бути поставлено такі запитання:

– чи походять плями, схожі на кров (чи інші виділення), на транспортному засобі (на асфальті, одязі тощо) від потерпілого, водія транспортного засобу чи від третьої особи;

– чи походять плями, схожі на кров (чи інші виділення), від однієї і тієї самої особи;

– який генотип цих плям, їхня статева приналежність [6, с. 567].

Специфічні об'єкти дослідження судово-медичних експертів потрапляють у сферу кримінального провадження розглядуваної категорії через проведення як огляду місця події, так і безпосередньо транспортного засобу.

Криміналістичні експертизи під час розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту – це науково-практичне дослідження експертом об'єктів системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», які відображають наслідки (сліди) ДТП, є носіями інформації про механізм ДТП, для свого дослідження потребують криміналістичних знань. Криміналістична експертиза як великий клас охоплює кілька родів і видів експертиз, до яких належать: трасологічна, лакофарбових матеріалів і покриттів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, волокнистих матеріалів та виробів з них, скла й виробів з нього тощо [3, с. 34].

Трасологічну експертизу проводить експерт щодо слідів-відображень, якщо на одному об'єкті відобразилася зовнішня

будова іншого об'єкта внаслідок їх взаємодії. Такими слідами, зокрема, є сліди коліс транспортного засобу на дорозі, сліди гальмування, ум'ятини та подряпини на транспортному засобі й об'єктах навколишнього середовища. До цієї категорії слідів належать і сліди людей – учасників дорожнього руху (водія, пасажирів, пішоходів), які своїми діями могли вплинути на механізм ДТП. Здебільшого це сліди їхнього взуття на дорозі й транспортного засобу, сліди рук на кермовому колесі та інших частинах транспортного засобу тощо.

Типовими завданнями трасологічної експертизи в процесі аналізу слідів ДТП є класифікаційні, ідентифікаційні та діагностичні завдання [1, с. 156].

Експертизу лакофарбових матеріалів і покриттів проводять стосовно покриття конкретного транспортного засобу, часточки якого, імовірно, відокремилися під час ДТП і могли залишитися на інших транспортних засобах, на дорозі й у навколишньому середовищі (зокрема на одязі постраждалих пішоходів). Тобто це можуть бути частки лакофарбового покриття на іншому предметі в разі контактної взаємодії поверхонь об'єктів системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище». Найчастіше це відбувається в ситуації, коли під час огляду місця ДТП виявляють часточки лакофарбових покриттів деталей, механізмів, агрегатів конкретного транспортного засобу в разі зіткнення або наїзду на перешкоду.

Основними типовими завданнями цього різновиду криміналістичної експертизи є такі: виявлення мікрочасток лакофарбових матеріалів і покриттів, що містяться як на поверхні предметів-носіїв (транспортного засобу, одягу та взутті людей), так і на поверхні непереміщуваних об'єктів (дорозі, об'єктах навколишнього середовища); визначення придатності мікрочасток лакофарбових матеріалів і покриттів для ототожнення за ними конкретних об'єктів; визначення походження, складу, призначення виявлених мікрочасток; ототожнення конкретного забарвленого предмета за окремими частками лакофарбового покриття або слідами-накладеннями; визначення джерела походження; установлення факту й механізму контактної взаємодії досліджуваного об'єкта з одягом пішохода, кількох транспортних засобів за взаємоперехідними речовинами, до складу яких належать лакофарбові матеріали [1, с. 154].

Експертизу нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів проводять стосовно палива, мастила й технічних рідин транспортного засобу, частки яких унаслідок ДТП можуть залишитися в (на) транспортному засобі, дорозі й об'єктах

навколишнього середовища. Об'єктом цієї експертизи може бути й дорожнє покриття, що містить нафтопродукти (бітуми різних марок). У транспортному засобі, зокрема, використовують моторні і трансмісійні оливи, різноманітні пластичні мастила (застосовують у вузлах тертя, для ущільнення сальників і різьбових з'єднань тощо) [4].

Крім того, використовують технічні рідини, кожна з яких має певне функціональне навантаження під час експлуатації транспортного засобу (гальмівне, амортизаторне, охолоджувальне тощо). Шляхом дослідження цих матеріалів та їх слідів на різноманітних об'єктах може бути встановлено такі принципово важливі обставини ДТП з огляду на елементний склад системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище»: стан (справність) транспортного засобу загалом чи його окремих вузлів й агрегатів; стан дорожнього покриття, його відповідність установленим стандартам; механізм ДТП за слідами паливно-мастильних матеріалів.

Експертизу волокнистих матеріалів і виробів із них проводять стосовно предметів одягу, внутрішньої обшивки салону та сидінь, чохлів сидінь, підголівників, покриття для підлоги, накидки на сидіння, покривала, а також кручених, в'язаних, килимових виробів тощо. Безпосередніми об'єктами дослідження цієї експертизи є поодинокі текстильні волокна, їх сукупності (грудочки, нитки, пучки), а також фрагменти текстильних виробів [8, с. 114].

Завдання, які виконують під час експертизи волокнистих матеріалів, полягають у виявленні на об'єкті мікрочасток волокнистих матеріалів; установлення групової належності мікрочасток волокнистих матеріалів і виробів із них (волокон, ниток, тканин), тобто визначення їх кольору, походження, виду, призначення й інших ознак; установлення приналежності частини (або частин) волокнистих матеріалів до єдиного цілого (наприклад, одного виробу) [4].

Шляхом проведення цієї експертизи встановлюють окремі обставини механізму ДТП за слідами знаходження волокнистих матеріалів на транспортному засобі, дорозі й окремих об'єктах навколишнього середовища.

Експертизу скла та виробів із нього проводять стосовно уламків і мікрочасток скляних виробів, що встановлюють на транспортному засобі (розсіювачів фар, підфарників, вітрового й бокового скла, дзеркал, колб електроламп тощо), які залишаються на дорозі та об'єктах навколишнього середовища внаслідок ДТП. За допомогою цієї експертизи відшуковують й

ідентифікують транспортний засіб, що зник із місця події, а також установлення механізму ДТП.

Усі завдання, які може бути виконано за допомогою криміналістичної експертизи скла, можна поділити на ідентифікаційні та неідентифікаційні. До неідентифікаційних завдань (діагностичних і класифікаційних) належать такі:

– виявлення мікрочасток скла на різних предметах-носіях;

– установлення причин руйнування виробів зі скла;

– визначення напряму дії руйнівної сили;

– з'ясування виду та призначення виробу за уламками скла.

До ідентифікаційних завдань належать:

– ідентифікація конкретних (одиничних) виробів за уламками скла;

– установлення загальної родової (групової) належності порівнюваних уламків скла;

– визначення виробничого джерела походження, країни-виробника конкретного виробу [1, с. 155].

Експертизу полімерних матеріалів, пластмас і виробів із них проводять стосовно пластмасових деталей транспортного засобу та їх окремих фрагментів (бампери, крила, світловідбивачі тощо), гумових виробів, полімерних плівкових матеріалів (мішки, ізоляційні й липкі стрічки), виробів особистого користування (ремені, сумки зі штучної шкіри, пластмасові коробки, футляри тощо). За допомогою цієї експертизи можуть здійснювати відшукання та ідентифікацію транспортного засобу, що зник із місця події, а також установлення механізму ДТП. Під час її проведення виконують такі типові завдання:

– виявлення мікрочасток пластмас, клеїв на поверхні предметів-носіїв і встановлення їхнього походження;

– установлення роду (виду) полімерних матеріалів і пластмас, а за наявності порівняльних зразків – групової належності порівнюваних об'єктів;

– ототожнення конкретних предметів (виробів) із пластмас за фрагментами й частинками; установлення належності пластмасових елементів фурнітури (ґудзиків, пряжок тощо) конкретному екземплярові (комплекту) одягу [3, с. 134].

Таким чином, проведення криміналістичних експертиз у кримінальних провадженнях щодо ДТП відіграє важливу роль у розслідуванні цієї категорії правопорушень. З огляду на те, що під час розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту дослідженню підлягає складна система «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», посиленої уваги потребує технічний аспект ДТП. Ідеться,

насамперед, про технічний стан дороги і транспортного засобу, який взаємодіє з дорогою та навколишнім середовищем (зокрема іншими транспортними засобами). Ця обставина актуалізує використання спеціальних інженерно-технічних знань у формі судових дорожньо-технічної та інженерно-транспортної експертиз.

Для їх проведення експертам необхідно надати значну кількість об'єктів дослідження [9, с. 8], до яких належать різноманітні джерела інформації (транспортна техніка, вузли, агрегати, системи, деталі, дорога, місце ДТП, сліди, учасники ДТП, а також протоколи слідчих (розшукових) дій.

Завершення розслідування та визначення винної в ДТП особи безпосередньо пов'язано з проведенням експертом ситуаційної (ситуалогічної) інженерно-транспортної експертизи обставин ДТП. Для проведення таких експертиз потрібна низка даних, серед яких висновки інших експертиз.

Дорожньо-технічну експертизу проводять з метою виконання таких типових завдань: встановлення видимості елементів дороги та її облаштування; визначення радіуса кривої в плані й поздовжньому профілі; з'ясування експлуатаційного стану автомобільної дороги та його можливого впливу на ДТП; визначення геометричних параметрів автомобільних доріг на ділянках ДТП щодо їх відповідності встановленим стандартам; визначення площі пошкоджень дорожнього покриття, рівності його поверхні чи шорсткості; визначення зчіпних властивостей дорожніх покриттів на ділянках ДТП; установлення технічного причинового зв'язку між дорожніми умовами й ДТП [4].

Шляхом дорожньо-транспортної експертизи також з'ясовують якість виконаних дорожньо-будівельних робіт під час будівництва, реконструкції, ремонту автомобільних доріг загального користування. На цій обставині слід акцентувати увагу, зважаючи на нинішній стан вітчизняних доріг, які об'єктивно призводять до збільшення кількості ДТП.

Отже, дорожньо-технічна експертиза виконує завдання щодо дослідження дороги та дорожніх умов на місці ДТП на предмет відповідності нормативним вимогам будівництва й експлуатації, а також виявляє причиновий зв'язок між відхиленнями від норм і фактом ДТП та його наслідками. Визначають недоліки в організації дорожнього руху, вимоги, якими мали керуватися посадові особи (організації), відповідальні за експлуатацію доріг, мостів, переїздів, і відповідність їхніх дій цим вимогам.

Коло виконуваних завдань дорожньо-технічної експертизи зумовлює необхідність установлення та фіксації необхідних для

її проведення даних, які характеризують дорогу, під час огляду місця події, а отже, у процесі огляду місця ДТП має бути виокремлено дорожньо-технічний аспект, що має важливе значення для тактико-організаційного проведення цієї слідчої (розшукової) дії [3, с. 33].

Відповідно до класифікатора судових експертиз Міністерства юстиції України, судова інженерно-транспортна експертиза є родовою експертизою, яка охоплює проведення досліджень технічного стану й деталей транспортних засобів; транспортно-трасологічні дослідження; дослідження обставин ДТП [8; 9].

Інженерно-транспортну експертизу технічного стану й деталей транспортних засобів (автотехнічну) проводять для перевірки ймовірності причини ДТП в технічній несправності транспортного засобу. Отже, може бути встановлено факти, які дають підстави для визнання винною особу, яка керувала (експлуатувала) транспортним засобом (ст. 286 КК України), або службову особу, відповідальну за випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287 КК України). Експертне дослідження проводять щодо гальмової системи; системи рульового керування, трансмісії та ходової частини й системи освітлення та світлової сигналізації транспортного засобу.

Транспортно-трасологічна експертиза має на меті встановлення взаємного розташування транспортних засобів у момент первинного контакту, місця зіткнення (наїзду); з'ясування стану транспортного засобу (рухомий або нерухомий) під час зіткнення; установлення механізму контактної взаємодії транспортних засобів і механізму утворення пошкоджень на них [8, с. 56–59].

Інженерно-транспортну експертизу обставин ДТП (ситуаційну) проводять для виконання таких основних завдань:

– визначення напряму та швидкості руху транспортних засобів;

– обставин гальмування транспортних засобів;

– маневру транспортних засобів;

– обставин зіткнень транспортних засобів;

– обставин наїзду транспортних засобів на пішохода або інші перешкоди;

– оцінювання дорожньо-транспортних ситуацій, у яких водії виконували маневр [4].

Висновки. Отже, у розслідуванні злочинів проти безпеки дорожнього руху робота експертів є надзвичайно важливою та цінною. Значущість висновків експертів зумовлена, насамперед, широким спектром завдань, які ставлять перед ними в проведенні різноманітних експертиз обставин ДТП, а також складністю їхнього правового змісту. Ці експертизи вимагають урахування значної кількості факторів, які впливають на ДТП.

Прийняття правильного та законного рішення в кримінальному провадженні щодо злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспортних засобів є неможливим без залучення експертів, що, володіючи спеціальними знаннями, допомагають слідчому визначити вину конкретної особи в учиненні ДТП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колеснік І. Експертизи в розслідуванні злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту / І. Колеснік // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – № 19. – С. 154–157. – (Серія «Юриспруденція»).

2. Балакин В. Д. Экспертиза дорожно-транспортных происшествий : учеб. пособие / В. Д. Балакин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Омск : СибАДИ, 2010. – 136 с.

3. Експертний аналіз дорожньо-транспортних пригод / [П. В. Галаса, В. Б. Кисельов, А. С. Куйбіда та ін.]. – Київ : ЕКСПЕРТ-СЕРВІС, 1995. – 192 с.

4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. – Режим доступу: http//zakon5rada.gov.ua/lavs/shov//z0705–98. – Назва з екрана.

5. Расследование дорожно-транспортных происшествий / [И. В. Писаренко, В. Н. Мегера, В. И. Ткаченко, В. В. Чудновский]. – Киев : РИО МВД Украины, 1994. – Ч. 1–2. – 336 с.

6. Тагаев Н. Н. Судебная медицина : учебник / Н. Н. Тагаев ; под общ. ред. А. М. Бандурки. – Харьков : Факт, 2003. – 1253 с.

7. Можливості використання спеціальних знань при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод / авт.-уклад. С. О. Шевцов. – Харків : Чальцев О. В., 2005. – 308 с.

8. Розслідування обставин дорожньо-транспортних подій : метод. рек. / авт.-уклад.: С. О. Шевцов, К. В. Дубонос. – Харків : Факт, 2002. – 171 с.

9. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http//rmpse.minjust/gov.ua. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Kolesnik, I. (2016). Ekspertyzy v rozsliduvanni zlochyniv proty bezpeky dorozhnoho rukhu i ekspluatatsii transportu [Expertise in the investigation of crimes against road safety and transport operation]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho*

humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, 19, 154-157 [in Ukrainian].

2. Balakin, V.D. (2010). *Ekspertiza dorojno-transportnyh proisshestvii [Examination of road accidents]* (2nd ed., rev.). Omsk: SibADI [in Russian].

3. Halasa, P.V., Kyselov, V.B., & Kuibida, A.S. (et al.). (1995). *Ekspertnyi analiz dorozhno-transportnykh pryhod [Expert analysis of road accidents].* Kyiv: EKSPERT-SERVIS [in Ukrainian].

4. Nakaz Ministerstva yustytsii Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: vid 8 zhovt. 1998 r. No. 53/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine On Approval of the Instruction on the Appointment and Execution of Forensic Expertise and Expert Investigations from October 8, 1998, No. 53/5]. (n.d.). *zakon5rada.gov.ua.* Retrieved from http//zakon5rada.gov.ua/lavs/shov//z0705–98 [in Ukrainian].

5. Pisarenko, I.V., Megera, V.N., Tkachenko, V.I., & Chudnovskii, V.V. (1994). *Rassledovanie dorojno-transportnyh proisshestvii [Traffic Accident Investigation].* Kiev: RIO MVD Ukrainy [in Russian].

6. Tagaev, N.N. (2003). *Sudebnaia medicina [Forensic Medicine].* A.M. Bandurka (Eds.). Harkov: Fakt [in Russian].

7. Shevtsov, S.O. (2005). *Mozhlyvosti vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni dorozhno-transportnykh pryhod [Possibilities of the use of special knowledge in the investigation of traffic accidents].* Kharkiv: Chaltsev O.V. [in Ukrainian].

8. Shevtsov, S.O., & Dubonos, K.V. (2002). *Rozsliduvannia obstavyn dorozhno-transportnykh podii [Investigation of the circumstances of road traffic events].* Kharkiv: Fakt [in Ukrainian].

9. Reiestr metodyk provedennia sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytsii Ukrainy [Register of methods of conducting forensic examinations of the Ministry of Justice of Ukraine]. (n.d.). *rmpse.minjust.* Retrieved from http//rmpse.minjust/gov.ua [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 26.04.2018

Chychyrkin A. – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: chychyrkin@gmail.com; **ORCID 0000-0003-4196-3199**

Involving of Investigation Experts While Appointing Inspectations in the Process of Criminal Cases with Road Traffic Accidents and Vehicles Operation

Nowadays native law study and practice proves, that experts' activity while appointing and passing legal examinations is an important element in investigations of breaking the rules of safety regulations and vehicles exploitation. That is why under studying some investigative practice, science literature and normative legal reports for keeping activity of law enforcing bodies we analyzed the content, subjects, institution, order and circumstances for appointing and passing examinations, which are significant while proving offences in this sphere. At the same time we suggested a

wide range of examinations as well as grounds and factors for their appointing and range of conclusions, which give the investigator the opportunity to prove or disprove the fault of specific driver with the help of special expert's knowledge and pass a resolution in a criminal case of that offence category. Besides, significant for investigators, that specialize in road traffic accidents, expert mechanics and forensic experts are pointing out at the problem moments, which appear while preparations, appointing and conducting the exams in criminal offences introductions in the offences of that kind. To them we argumentaly refer: collection of investigative information and other facts while investigating the crime scene, vehicles examination, examination of road covering, investigation experiments, especially becoming of biological material, removal of vehicle parts, becoming of samples of varnish-and-paint covering and tracks fixation, getting the data for the examinations according to the system: «driver – vehicle – road – environment».

Keywords: road traffic accident; judicial examination; engagement of anexpert's; interaction; criminal proceeding; pre-trial investigation; expert's conclusion.

УДК 343.98:343.533.4

Поліщук І. Ю. – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ; e-mail: assolinn@ukr.net; **ORCID 0000-0002-1104-6624**

Форми застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок

Досліджено особливості форм застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок. Проаналізовано критерії відокремлення форм застосування спеціальних знань, уперше визначено найдоцільніші для розгляду в разі злочинних посягань на торговельні марки – за суб'єктами. Обґрунтовано доречність застосування слідчим власних спеціальних знань юриста шляхом перевірки основних даних щодо предмета злочинного посягання (торговельної марки) одразу після внесення відповідних відомостей в Єдиний реєстр досудових розслідувань за допомогою ресурсів інформаційно-довідкового забезпечення. На підставі емпіричних даних слідчої та судової практики з незаконного використання торговельних марок досліджено форми застосування спеціальних знань спеціалістами й експертами. З метою якісної підготовки та планування обшуку запропоновано участь спеціаліста з визначення матеріальної шкоди під час допиту потерпілого на початкових етапах розслідування. Констатовано, що необхідною під час розслідування незаконного використання торговельних марок є непроцесуальна форма використання спеціальних знань представником правовласника, який здійснює попередні дослідження контрафактної продукції та з'ясовує суттєві відмінності порівняно з оригінальним товаром. Спеціальні знання у формі судової експертизи класифіковано на обов'язкові й такі, що проводять часто та є необов'язковими, які залежать від конкретних обставин і контрафактного товару. Встановлено, що спеціальні знання у сфері інтелектуальної власності є основним видом знань, які застосовує слідчий під час розслідування злочинних посягань на торговельні марки, зокрема в найвищій їх формі – судовій експертизі об'єктів інтелектуальної власності. Інші види судових експертиз призначають залежно від конкретних обставин і виду контрафактного товару.

Ключові слова: незаконне використання; торговельна марка (знак для товарів і послуг); розслідування; спеціальні знання; експертиза; інтелектуальна власність; слідчий; спеціаліст; експерт.

Постановка проблеми. Міжнародна спільнота неодноразово акцентувала увагу України на необхідності ефективної протидії контрафактній продукції та створенню результативного механізму захисту прав інтелектуальної власності. Положення ст. 61 Угоди TRIPS передбачають, що Україна має забезпечити застосування кримінальних процедур і штрафів принаймні у випадках навмисної фальсифікації товарного знака в комерційних масштабах.

© Поліщук І. Ю., 2018

Попри це, наша держава не вибуває з переліку країн зі значними проблемами у сфері охорони інтелектуальної власності – «Списку 301» (Priority Watch List) звіту Міжнародного альянсу інтелектуальної власності (IIPA). У зв'язку із цим 26 квітня 2018 р. в Міжнародний день інтелектуальної власності офіс торгового представника США призупинив для частини українських товарів дію торговельних преференцій через неналежний рівень протидії уряду України порушенням прав інтелектуальної власності.

Жодне розслідування незаконного використання торговельної марки не відбувається без застосування спеціальних знань. Окрім цього, законодавець зобов'язує встановлювати матеріальну шкоду, завдану власнику торговельної марки, шляхом експертизи (ст. 242 КПК України), що зумовлює актуальність обраної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використанню спеціальних знань під час розслідування злочинів присвячено низку праць відомих вітчизняних учених. Це роботи В. В. Бірюкова, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, І. Р. Куриліна, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Р. М. Реваки, Б. В. Романюка, М. Я. Сегая, В. В. Семенова, М. Г. Щербаковського та ін. Серед іноземних науковців проблему використання спеціальних знань досліджували: Т. В. Авер'янова, Р. С. Бєлкін, А. А. Ісаєв, П. П. Іщенко, О. Р. Россинська, Т. Д. Телегіна, К. Н. Шакіров та ін. Окремі проблеми розслідування незаконного використання торговельних марок розглянуто в праці А. Г. Александрова, а судову експертизу об'єктів інтелектуальної власності з криміналістів вивчали лише Г. К. Авдєєва та Г. В. Прохоров-Лукін.

Водночас комплексного дослідження, яке висвітлювало б проблематику форм застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок, досі не здійснено.

Мета статті – встановити основні форми застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: проаналізувати критерії відокремлення форм застосування спеціальних знань, з'ясувати найдоцільніші для розгляду в разі злочинних посягань на торговельні марки; схарактеризувати особливості застосування обраних форм; узагальнити практику використання спеціальних знань, встановити основний їх вид.

Виклад основного матеріалу. Аналіз останніх праць дисертаційного рівня з проблематики застосування спеціальних

знань дає підстави стверджувати, що досі не сформувалося єдиного підходу до регламентації, змісту та класифікації форм використання спеціальних знань.

Дослідниця Н. І. Клименко пропонує такі критерії для відокремлення форм використання спеціальних знань: а) за нормативною регламентацією (процесуальні та непроцесуальні); б) за процесуальним статусом осіб, що володіють спеціальними знаннями (слідчий, експерт, спеціаліст, консультант); в) за процесуальною формою реалізації (судові експертизи, участь спеціаліста, участь консультанта); г) за змістом [1, с. 12].

Розподіл форм використання спеціальних знань на *процесуальні* та *непроцесуальні* обстоюють у низці наукових джерел [2, с. 43; 3, с. 57; 4, с. 12].

Деякі дослідники поділяють критичні погляди В. К. Лисиченка та В. В. Циркаля щодо неможливості непроцесуального використання спеціальних знань, вважаючи таку позицію переконливою [5, с. 94] і стверджуючи, «що це є недопустимим» [6, с. 70].

Дисертацію щодо форм використання спеціальних пізнань у досудовому провадженні захистив 2006 року Р. М. Ревака, аргументувавши необхідність використання на стадії порушення кримінальної справи спеціальних знань і доцільність визнання їх результатів доказами [7, с. 177]. Заслуговує на увагу спроба цього автора класифікувати форми використання спеціальних знань. Так, попередні дослідження, консультаційно-довідкову діяльність, документальні перевірки, судово-медичне дослідження трупа, витребування і використання документів, які складають спеціалісти під час службової діяльності, комп'ютерне моделювання науковець вважає *процесуальними формами*, які не регламентовані нормами КПК України, проте за змістом і спрямованістю є такими. Водночас «діяльність спеціаліста з надання сприяння під час здійснення оперативно-розшукових заходів», на його думку, належить до *непроцесуальних форм* [7, с. 178–179].

Досліджуючи використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів, В. В. Семенов зазначав: «Непроцесуальне використання спеціальних знань слідчим обмежується тільки умовою забезпечення можливості подальшого дослідження вихідних матеріалів спеціалістом або судовим експертом» [8, с. 25]. Він стверджував, що слідчий для одержання тактичної, але не доказової інформації має право здійснювати будь-які дослідження на підставі спеціальних знань, і ми такий підхід вважаємо слушним [8, с. 26].

Непроцесуальною формою Н. І. Клименко вважає оперативно-розшукову (передбачену відомчими наказами й інструкціями) та призначення ревізії [1, с. 11].

Прийняття 2012 року нового КПК України істотно змінило зміст непроцесуальної форми використання спеціальних знань.

Досліджуючи форми використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, які посягають на права інтелектуальної власності, І. Р. Курилін зазначав, що непроцесуальні форми застосовують «до порушення кримінальної справи або за порушеною кримінальною справою, але результати цього не відображають у процесуальних документах» [3, с. 57].

Однак КПК України 2012 року не передбачає стадію порушення кримінальної справи, а норми ч. 1 ст. 71 дозволяють спеціалістам надавати усні та письмові консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Згідно із цим, в Україні нарешті вирішено питання про допустимість застосування спеціальних знань до порушення кримінальної справи.

Якщо висновки ревізій та акти перевірок містять відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюють під час кримінального провадження, то згідно з абз. 4 п. 2 ст. 99 КПК України вони є документами, так само, як і матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Відповідно до п. 2 ст. 84 КПК України, документ є процесуальним джерелом доказів, з огляду на це, складно визначати непроцесуальну форму застосування спеціальних знань взагалі.

З огляду на зазначене, доходимо висновку, що запропонована ще 2006 року Р. М. Ревакою класифікація форм застосування спеціальних знань досі є коректною.

У разі незаконного використання торговельних марок, кримінальне провадження може бути розпочате слідчим або прокурором лише на підставі заяви потерпілої особи (п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України), у слідчого необхідність застосовувати спеціальні знання в непроцесуальній формі постає лише в одному випадку – коли потрібно виявити ознаки, за якими контрафактна продукція відрізняється від оригінальної. Ідеться про особливості технологічного процесу й додаткові захисні елементи оригінальної продукції, які відомі лише власнику торговельної марки, про що зазначимо згодом.

Криміналісти ще не аналізували, які форми застосування спеціальних знань у разі злочинних посягань на торговельні марки найбільш доцільно розглядати. Убачається, що з позицій інформативності вдалим критерієм для розмежування форм використання спеціальних знань є суб'єкти, які ними володіють: слідчий, спеціаліст, експерт [5, с. 94; 6, с. 68; 9, с. 48].

Перш ніж перейти до вивчення особливостей використання слідчим власних спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок, стисло схарактеризуємо цей злочин.

Законодавець тлумачить поняття «торговельна марка» та «знак для товарів і послуг» як тотожні. Цьому об'єктові інтелектуальної власності присвячено главу Цивільного кодексу України, спеціальний закон і низку положень міжнародних нормативно-правових актів, які є частиною національного законодавства.

Торговельна марка – це позначення (слова, літери, цифри, зображення тощо), засвідчене правовстановлювальними документами та пов'язане з товаром і/або послугою. Первинним правовстановлювальним документом на торговельну марку є свідоцтво, у якому міститься зображення позначення та перелік товарів і послуг, що вносять до Державного реєстру свідоцтв України або міжнародного реєстру бюро Всесвітньої організації інтелектуальної власності (за умови реєстрації торговельної марки за Мадридською системою).

Торговельна марка завжди має власника, проте об'єктивно в матеріальному світі без зв'язку з товаром і/або послугою не існує. Торговельна марка має лише однину як об'єкт інтелектуальної власності, проте через товар і/або послугу може набувати кількісного вираження. Оскільки торговельна марка є нематеріальним об'єктом, вона не вимірюється фізичними величинами, не зазнає фізичного зношення [10, с. 59].

Торговельну марку не можуть «вкрасти» або знищити сторонні особи. Єдиний варіант, за якою торговельна марка може бути знищена, – це її перетворення на загальновживане слово. Наприклад, «вазелін», «джип», «фен», «фломастер» – це колишні торговельні марки, які не можуть більше бути охоронюваними. Водночас торговельна марка має вартість, яку може бути обчислено.

Норми ч. 1 ст. 229 КК України декларують: незаконне використання торговельної марки або інше умисне порушення прав на цей об'єкт, якщо це завдало матеріальної шкоди, є кримінально караними.

Якщо особа використовує позначення товару та/або послуги, що є тотожним або схожим настільки, що його можна сплутати з позначенням, охоронюваним як торговельна марка, і таке використання здійснюють без дозволу власника, воно завдає матеріальної шкоди в достатньому розмірі, його вважають незаконним.

Застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельних марок слідчим. Кримінальне провадження незаконного використання торговельної марки здійснюють у формі приватного обвинувачення, тому подача заяви потерпілого є обов'язковою (п. 1. ч. 1 ст. 477 КПК України). Норми чинного КПК України передбачають початок досудового розслідування з моменту внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), що має бути здійснено негайно або не пізніше ніж через 24 год після подання відповідної заяви (ч. 1 ст. 214 КПК України).

Згідно зі статистичними даними за 2013–2017 роки, середній показник питомої ваги закритих кримінальних проваджень за ст. 229 КК України на підставі п. 1, 2, 4, 6 ч. 1 ст. 284 КПК України становить 52 % від зареєстрованих.

Зазначене засвідчує значну кількість реєстрації в ЄРДР «пустого матеріалу» за цим злочином, коли під час першої перевірки відомостей із заяви потерпілого встановлюють відсутність події (наприклад, майнові права на торговельну марку не чинні або не належать заявнику) або складу злочину (п. 1, 2 ч. 1 ст. 284 КПК України).

«Пряму» реєстрацію в ЄРДР заяв 2015 року було врегульовано наказом МВС України від 6 листопада 2015 року №1377, згідно з яким заяви спершу реєструють у відповідному Журналі.

Зазначене підтверджують і дані статистики, оскільки питома вага закритих проваджень за ст. 229 КК України з 67 % 2013 року зменшилася до 26 % 2016 року і тримається на рівні 20 % 2017 року.

Однак з приводу цього є певні нарікання з боку представників правовласників торговельних марок. Деякі з них вважають цей наказ таким, що суперечить КПК України, оскільки на підставі його положень дозволено не вносити відповідні відомості до ЄРДР негайно, а розглядати та приймати рішення згідно із Законом України «Про звернення громадян» або Кодексом України про адміністративні правопорушення. Ідеться про положення п. 5 розділу ІІІ Інструкції, що затверджена цим

наказом, які допускають на розсуд уповноваженого працівника чергової частини тлумачити наявність або відсутність у заяві відомостей, що вказують на кримінальне правопорушення.

Задекларовані в КПК України 2012 року фундаментальні зміни кримінального процесу з моменту набрання чинності й досі знаходяться в постійному динамічному випробуванні практикою застосування. Це доведено кількістю прийнятих і внесених змін до КПК України, а також визнанням неконституційними окремих його положень. Тому оцінювати ситуацію, що склалася, досить складно.

З одного боку, без жодної формальної перевірки в ЄРДР можна зареєструвати безліч кримінальних проваджень, і це стосується не лише незаконного використання торговельних марок, що впродовж 2013–2015 років спричинило додаткове навантаження на слідчий апарат.

З іншого боку, наділення вповноваженого працівника чергової частини правом вирішувати питання про наявність чи відсутність відомостей у заяві, які вказують на вчинення кримінального правопорушення, створює певні умови для зловживань.

У будь-якому разі норми ч. 3 ст. 214 КПК України передбачають заборону здійснення досудового розслідування до внесення відомостей в ЄРДР. За таких обставин першим моментом, коли слідчий може застосувати власні спеціальні знання, є зареєстроване в ЄРДР кримінальне провадження щодо незаконного використання торговельної марки.

Науковці зазначають, що слідчий збирає та досліджує доказову інформацію на підставі наявних у нього спеціальних знань [11, с. 26]. Дослідники не дійшли спільної думки щодо спеціальних знань слідчого та критеріїв, умов і форм їх використання. Питанню використання слідчим спеціальних знань Б. В. Романюк присвятив підрозділ своєї дисертаційної роботи, зазначивши: «Вчені єдині лише в тому, що слідчому обов'язково потрібні спеціальні знання, які він безпосередньо повинен застосовувати в процесі розслідування кримінальної справи» [6, с. 83].

Безсумнівно, що спеціальні знання слідчого забезпечують вища юридична освіта і спеціальна підготовка. Крім цього, слідчий повинен ураховувати закони логіки, психології, криміналістичну тактику та методику. Водночас В. В. Семенов [8, с. 26] зазначає, що «застосування слідчим своїх спеціальних знань у більшості випадків важко відокремити і формалізувати».

Згідно з результатами проведеного анкетування, 22 % слідчих зверталися до спеціаліста з приводу консультації щодо

загальних питань торговельних марок, а 13 % – стосовно правовстановлювальних документів та іншого документального оформлення.

Торговельна марка є не пересічною матеріальною річчю, а нематеріальним об'єктом інтелектуальної власності, тому постають певні складнощі під час початкового ознайомлення з таким об'єктом. Попри це, питання змісту, правової охорони торговельної марки, особи її власника, а також незаконного використання належать до юридичних, тому слідчий ними володіє.

Ще 2005 року Є. Д. Лук'янчиков у докторській дисертації визначив розслідування злочину «як пошуково-пізнавальний процес, що відбувається за загальними законами гносеології, носить об'єктивно-ситуаційний характер, пов'язаний з виявленням джерел інформації про подію злочину, встановленням на основі їх аналізу й оцінки предмета доказування» [12, с. 338].

Згодом В. В. Бірюков обстоює необхідність і доцільність розвитку на підставі вчення про криміналістичну реєстрацію вчення про інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів. Для позначення діяльності, пов'язаної з пошуком, отриманням і використанням у розслідуванні інформації, він пропонує послуговуватися поняттям «інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів», трактуючи його як діяльність суб'єктів розслідування, що спрямована на пошук та одержання, а в необхідних випадках – оновлення й коригування інформації, яка міститься в інформаційних системах, незалежно від їх безпосереднього цільового призначення та відомчої приналежності, з метою використання її у процесі розслідування злочинів [13, с. 21].

Тому, щойно слідчий отримує право розслідувати незаконне використання торговельної марки, доцільно використати спеціальні знання юриста для перевірки даних, зазначених у заяві потерпілого, за допомогою державних відкритих баз даних та інформаційно-довідкових систем, що стосуються торговельної марки, а саме:

– бази даних «Зареєстровані в Україні знаки для товарів і послуг»;

– бази даних «Відомості про добре відомі знаки в Україні»;

– інформаційно-довідкової системи «Міжнародна класифікація товарів і послуг для реєстрації знаків (Ніццька класифікація)».

Використовуючи ці інформаційні системи, слідчий може самостійно встановити основні бібліографічні дані на будь-яку торговельну марку, зареєстровану за національною процедурою, зокрема: номер і дату реєстрації; номер і дату подання заявки;

індекси Міжнародної класифікації товарів і послуг; зображення; ім'я (повне найменування) та адресу власника.

Таким чином, з моменту реєстрації в ЄРДР кримінального провадження за ст. 229 КК України слідчий, використовуючи власні спеціальні знання, за допомогою зазначених інформаційно-довідкових ресурсів може отримати криміналістично значущу інформацію про незаконне використання торговельної марки. Це надасть йому можливість з найменшими зусиллями визначити необхідних учасників розслідування, зокрема потерпілу особу, організувати та скоординувати їхню діяльність; скласти план розслідування та визначити першочергові слідчі дії.

За класифікацією розумових завдань, які виконує слідчий (запропонована В. Ю. Шепітьком), зазначений вище спосіб перевірки інформації щодо торговельної марки є найпростішим розумовим завданням [14, с. 26].

На думку Б. В. Романюка, «для установлення істини у справі слідчий має самостійно пізнавати максимальну кількість об'єктів, що характеризують подію злочину» [6, с. 82].

Під час розслідування незаконного використання торговельної марки одним із головних завдань є порівняння зображення торговельної марки з виявленим позначенням на ймовірно контрафактному товарі.

Опитування слідчих, що мають досвід розслідування незаконного використання торговельних марок, засвідчило, що лише 36 % із них вважають першочерговим призначення експертизи для вирішення питання щодо схожості позначення з торговельною маркою (експертна спеціальність 13.6).

Контрафакт спрямований на використання відомих торговельних марок з метою розширення обсягів продажу товару. Тому позначення, виявлені на контрафактних товарах, тотожні зареєстрованим, їх використовують для однорідних товарів.

На рис. 1 і 2 зображено приклади з експертних висновків у кримінальних провадженнях, за якими проводили дослідження схожості виявленого позначення з торговельною маркою.

ТМ за свідоцтвом України № 65447	**Позначення, нанесене на залізні бочки ймовірно контрафактного товару – бітумно-латексної емульсії**
FLEXIGUM	FLEXIGUM

Рис. 1. Порівняння тотожних зображень торговельної марки та виявленого позначення

ТМ за свідоцтвом України № 26762	**Позначення, нанесене на буклет для продажу ймовірно контрафактного товару компресорної установки**

Рис. 2. Порівняння тотожних зображень торговельної марки та виявленого позначення

На перший погляд, це саме той випадок, про який зазначав Б. В. Романюк: «Слідча практика також свідчить, що в багатьох випадках слідчі назначають експертизи речових доказів, документів тощо, необхідності в яких немає» [6, с. 83].

Згідно з результатами аналізу судової та слідчої практики, експертизу з визначення схожості позначень (експертна спеціальність 13.6) призначали лише у 68 % випадків, причому за кримінальним процесуальним законодавством цей підвид судової експертизи не є обов'язковим.

Окреслена ситуація зумовлена тим, що позначення на ймовірно контрафактному товарі не завжди тотожні зображенню торговельної марки. Злочинці навмисно застосовують імітацію відомого бренду, аби уникнути покарання, використавши підвищений попит на товари з відомим брендом. Тому в разі імітації виявленого позначення на ймовірно контрафактному товарі без експертизи не обійтися (рис. 3, 4).

ТМ за свідоцтвом України № 5932 та приклад оригінальної продукції	**Позначення, нанесене на контрафактні акумуляторні батареї АА**

Рис. 3. Порівняння зображення торговельної марки та виявленого імітованого позначення

ТМ за міжнародною реєстрацією № 699437

Позначення, нанесене на контрафактний спортивний одяг

Рис. 4. Порівняння зображення торговельної марки та виявленого імітованого позначення

Слідча та судова практика з розслідування незаконного використання торговельних марок засвідчує застосовування слідчим власних спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності та самостійне проведення порівняння виявлених зображень на ймовірно контрафактному товарі із зареєстрованим зображенням торговельної марки, якщо тотожність очевидна, принаймні у 32 %.

Ураховуючи зміни, внесені в жовтні 2017 року до КПК України, з приводу призначення судових експертиз лише за дорученням слідчого судді або суду (ч. 1 ст. 242), слід визнати доцільність використання слідчим власних спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності, оскільки це надасть можливість уникнути затягування розслідування та заощадить експертний час і бюджетні кошти, що виділяє держава спеціалізованим експертним установам для задоволення потреб слідства.

Передбачаючи основні контраргументи заявленому, зазначимо, що ми поділяємо таку позицію, оскільки спеціальні знання у сфері інтелектуальної власності є за сутністю правовими, а слідчий має кваліфікацію юриста. Тому, якщо вважати знання у сфері інтелектуальної власності стосовно слідчого спеціальними, за професійною освітою вони для нього базові, оскільки їх здобувають у межах дисципліни «Цивільне та сімейне право».

Щоб довести помилковість заявленої позиції, можна навести чимало логічних прикладів, коли слідчий володіє відповідними спеціальними знаннями, однак є обмеженим кримінальним процесуальним законодавством щодо їх використання в певній формі. Зокрема, під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень слідчий, який може бути за першою освітою медиком і володіти необхідними знаннями, не може самостійно провести

дослідження та встановити ступінь пошкоджень потерпілого. Проте ця ситуація не є рівноцінною контрафакту. По-перше, судово-медична експертиза в цьому разі є обов'язковою (п. 2 ч. 2 ст. 242 КПК України). По-друге, спеціальні медичні знання не охоплені правовими, не є очевидними, на відміну від ситуації з тотожністю позначень.

У п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 року № 8 зазначено: «Вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань…».

Таким чином, поділяючи погляди Б. В. Романюка, вважаємо можливим застосування слідчим на власний розсуд під час розслідування незаконного використання торговельних марок будь-яких спеціальних знань і науково-технічних засобів [6, с. 93].

Якщо тотожність виявлених зображень на ймовірно контрафактному товарі зображенню торговельної марки очевидна, ми переконані, що слідчий може це фіксувати в протоколах огляду та не призначати в кожному розслідуванні незаконного використання торговельної марки експертизу зі спеціальності 13.6.

У випадках імітації чи незначної видозміни зображення торговельної марки на виявленому позначенні ймовірно контрафактного товару слушною є позиція В. В. Семенова, який стверджував, що слідчий для одержання тактичної, але не доказової інформації має право здійснювати будь-які дослідження на підставі використання спеціальних знань [8, с. 26]. Тому після застосування власних спеціальних знань у сфері інтелектуальної власності слідчий для отримання доказу про незаконне використання торговельної марки має клопотати про призначення експертизи за спеціальністю 13.6.

Застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельної марки спеціалістом. «Отримуючи первинну інформацію про злочин… слідчий на основі своїх професіональних знань пізнає проблему, а потім намічає шляхи її вирішення», – констатує Б. В. Романюк. «Коли його знань недостатньо, слідчий залучає до цього процесу пізнання відповідних фахівців, що володіють необхідними спеціальними знаннями…» [6, с. 42].

Під час розслідування незаконного використання торговельних марок ключовою слідчою дією є обшук, що згідно з ч. 2 ст. 234 КПК України проводять на підставі ухвали слідчого судді. Умовно можна стверджувати, що в процесі розслідування

цих злочинних посягань усе, що здійснюють до нього, є підготовчими діями.

Встановлення факту незаконного використання торговельної марки через встановлення тотожності позначення на ймовірно контрафактному товарі може проводити слідчий самостійно, однак визначення розміру заподіяної потерпілому матеріальної шкоди на підставі п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України можливе лише шляхом проведення судової експертизи (експертна спеціальність 13.9).

Законодавець нормами п. 7 ч. 3 ст. 234 КПК України вимагає від слідчого в клопотанні про проведення обшуку, що подають слідчому судді, зазначати відомості про речі та документи, які планують відшукати. Без консультації з експертом стосовно необхідних документів для розрахунку матеріальної шкоди проводити обшук немає сенсу. Водночас експерт, не володіючи інформацією стосовно способу комерціалізації конкретної торговельної марки, також може скласти лише орієнтовний список необхідних документів.

Практичний досвід визначення завданої матеріальної шкоди внаслідок незаконного використання торговельних марок дає підстави стверджувати, що найдоречнішою слідчою дією після отримання інформації про злочин та її перевірки є допит потерпілого (власника торговельної марки) за участю відповідного спеціаліста (спеціальність 13.9). Такий висновок підтверджують результати опитування слідчих, які у 88 % випадків зазначили про доцільність досліджень спеціалістів з визначення матеріальної шкоди.

Про доцільність участі спеціалістів у допитах потерпілих зауважує В. М. Ревака [7, с. 57–58], пропонуючи нормативно закріпити таку форму участі спеціаліста в провадженні слідчих дій. Наразі положення ст. 71 КПК України такої норми не містять. Утім, на нашу думку, можливість участі спеціаліста з визначення матеріальної шкоди під час допиту потерпілого (власника торговельної марки) регулюється повноваженнями слідчого й охоплена нормами ч. 1 ст. 71 КПК України, тому не потребує окремого нормативного закріплення.

Статистичні дані, отримані шляхом аналізу кримінальних проваджень щодо незаконного використання торговельних марок, які перейшли на стадію судового слідства, засвідчують значну перевагу (89 %) у кількості потерпілих осіб – нерезидентів України.

Не у всіх нерезидентів – власників відомих торговельних марок є дочірні підприємства або представництва в Україні,

зазвичай їх інтереси щодо захисту прав інтелектуальної власності представляють фізичні особи – юристи, адвокати, що мають відповідні повноваження та довіреність. Поширеним явищем є організація стажування та вивчення цими особами особливостей технології виробництва оригінальної продукції та нанесення додаткових засобів на оригінальну продукцію з метою захисту від підроблення.

Під час розслідування незаконного використання торговельних марок поширеним прийомом є долучення до заяви про злочин придбаного представником потерпілого зразка контрафактного товару.

Результати аналізу слідчої та судової практики засвідчують наявність у кримінальних провадженнях висновку спеціаліста з порівняльного дослідження оригінальної та контрафактної продукції, що була долучена до заяви про кримінальне правопорушення та/або виявлена під час обшуку, складеного представником власника торговельних марок, у 43 % випадків. Про затребуваність порівняльних досліджень спеціалістів оригінальної та контрафактної продукції зазначили 78 % респондентів. Це питання потребує розгляду.

З одного боку, дослідження спеціаліста, виконані представником правовласника торговельної марки, не можна визнати процесуальною формою використання спеціальних знань, оскільки такі особи згідно з ч. 1 ст. 79 КПК України не мають права брати участь у кримінальному провадженні як спеціалісти та повинні бути відведені за підставами, передбаченими ч. 1 ст. 77 КПК України. Законодавець визначив, що спеціалістом не може бути особа, якщо вона:

1) є заявником, потерпілим, цивільним позивачем;

2) особисто, її близькі родичі або члени сім'ї заінтересовані в результатах кримінального провадження чи наявні інші обставини, що викликають обґрунтовані сумніви щодо її неупередженості.

З другого боку, на практиці розслідування незаконного використання торговельних марок постає ситуація, за якої слідчому необхідно встановити, чи справді долучений до заяви про злочин або вилучений під час обшуку примірник товару є контрафактним.

Дослідження щодо схожості позначення із зображенням торговельної марки це питання не вирішують, оскільки в них вивчають не власне товар, а лише на нього нанесені позначення. Долучений до заяви про злочин або вилучений під час обшуку ймовірний контрафактний товар може бути

оригінальною продукцією. Це пов'язано з поширеним нині в Україні явищем паралельного імпорту.

За таких обставин слідчому необхідна достовірна інформація стосовно технології виробництва оригінального товару, особливостей його упакування, нанесення додаткових захисних елементів для захисту від підроблення тощо, яку може знати лише власник торговельної марки або його представник. З тактичних позицій процесу розслідування, коли обшук ще не проведено, проте зразок імовірно контрафактного товару наявний, видається доцільним використання спеціальних знань спеціаліста зі сторони потерпілого, оскільки ніхто краще за нього не знає цю продукцію і не спроможний визначити суттєві відмінності між нею та підробкою.

Якщо таке дослідження долучають до заяви про злочин, очевидно, що його проведено ще поза межами процесу, тому автоматично воно дістає статусу письмового документа. Однак, у разі проведення таких досліджень після здійснення обшуку, їх не можна визнавати проведеними спеціалістами згідно зі ст. 71 КПК України, тому це саме той випадок використання спеціальних знань у непроцесуальній формі під час розслідування незаконного використання торговельних марок, про який ішлося на початку.

Поширеним способом «легалізації» такої інформації в кримінальному провадженні незаконного використання торговельної марки є допит особи, що виконала дослідження, унаслідок якого складають відповідний протокол, що фіксує показання, які є доказами.

Опитування слідчих засвідчує високу затребуваність останніми таких спеціалістів під час проведення обшуку – 64 %, огляду – 58 %, отримання зразків для експертного дослідження – 61 %, призначення експертизи – 91 %.

Застосування спеціальних знань під час розслідування незаконного використання торговельної марки експертом. Із цього приводу В. В. Семенов у висновках дисертаційного дослідження зазначав, що «… судова експертиза є вищою формою використання спеціальних знань» [8, с. 175]. Слід додати, що такого рівня цієї форми досягають насамперед за рахунок законодавчо закріпленого поняття судової експертизи, принципів судово-експертної діяльності та гарантій незалежності судового експерта (ст. 1, 3, 4 Закону України «Про судову експертизу»).

За економічним фактором Н. С. Карпов розподіляв злочинну діяльність на: «перерозподільну» злочинність, якою

визначав «злочинні дії, що зводяться виключно до перерозподілу доходів поза зв'язком з будь-яким виробництвом (крадіжки, грабежі тощо)», і «продуктивну» злочинність, якою є «злочинний бізнес, що приносить доходи від виробництва і продажу заборонених законом або гостродефіцитних товарів і послуг» [15, с. 29].

Очевидно, що незаконне використання торговельних марок належить до «продуктивної» злочинності. Підробкою може бути будь-який товар. Тому під час розгляду застосування спеціальних знань експертом доцільно розділити притаманні розслідуванню незаконного використання судові експертизи на дві групи: *обов'язкові й такі, що проводять часто* та є *необов'язковими, які залежать від конкретних обставин і контрафактного товару*.

Обов'язкові судові експертизи й такі, які проводять часто. Встановлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної незаконним використанням торговельної марки шляхом судової експертизи, є обов'язковим з травня 2014 року (п. 6 ч. 2. ст. 242 КПК України). Це питання вирішують у межах V класу судових експертиз – у сфері інтелектуальної власності за експертною спеціальністю 13.9 (економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності). Слідчі під час опитування повідомляли, що цей вид експертизи вони призначали в 100 % випадків. Аналіз судової практики засвідчує, що такі експертизи проводили не завжди, проте в більшості випадків (54 %).

Дослідження схожості позначення на контрафактному товарі із зображенням торговельної марки здійснюють у межах напряму судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, проте за експертною спеціальністю 13.6 – дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями. Затребуваність цього виду, за даними опитування слідчих, становить 100 %, за результатами аналізу судової практики – 68 %.

Третім й останнім видом судової експертизи в цій групі є трасологічна експертиза (спеціальність 4.2), що належить до криміналістичних видів. Включення цього виду судової експертизи до цієї групи пов'язане не так із частотою призначення трасологічних експертиз під час розслідування незаконного використання торговельних марок (за опитуванням слідчих, її призначають у 22 % випадків), як із часткою вилученої контрафактної продукції. Контрафакт конфіскують і знищують, причому разом зі знаряддями та матеріалами, що

спеціально використовували для його виготовлення. За даними аналізу судової практики, конфіскацію та знищення контрафактної продукції здійснювали в 98 % випадків. Під час незаконного використання торговельної марки, за умови викриття злочинного виробництва контрафактних товарів, саме трасологічна експертиза має відповісти на питання, чи вироблено надані на дослідження предмети на виробничих механізмах, зразки яких представлено.

До другої групи судових експертиз належать *необов'язкові, які залежать від конкретних обставин і контрафактного товару.* Цю групу становлять ті види судових експертиз, які проводять залежно від обставин злочину. Наприклад, якщо під час обшуку вилучено ймовірний контрафактний пральний порошок, то необхідно призначати криміналістичну експертизу матеріалів, речовин і виробів за спеціальністю 8.11 – дослідження речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин; якщо контрафактний шоколад – за спеціальністю 8.12 – дослідження харчових продуктів.

Такий самий принцип діє і для інших видів судових експертиз. Наприклад, під час розслідування незаконного використання торговельної марки щодо насіннєвого матеріалу доцільно призначати біологічну експертизу за спеціальністю 9.1 – дослідження об'єктів рослинного походження.

Відповідно до результатів аналізу судової практики, криміналістичну експертизу призначали у 22 % випадків, економічну – у 5 %, товарознавчу – у 2 %, а інженерно-технічну – у 7 %.

Опитані слідчі віддавали перевагу криміналістичним видам: почеркознавча – 16 %; технічна експертиза документів – 27 %; матеріалів, речовин і виробів – 22 %. У межах інженерно-технічної експертизи 29 % припадає на дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів.

Висновки. Серед критеріїв відокремлення форм застосування спеціальних знань під час незаконного використання торговельних марок найбільш вдалим є суб'єкти, які ними володіють: слідчий, спеціаліст, експерт.

Слідчий може застосовувати власні спеціальні знання у сфері інтелектуальної власності під час розслідування незаконного використання торговельних марок шляхом перевірки основних даних щодо предмета злочинного посягання одразу після внесення відповідних відомостей у ЄРДР за допомогою ресурсів інформаційно-довідкового забезпечення.

Слідча та судова практика засвідчує, що за умови тотожності виявленого позначення на ймовірно контрафактному товарі із зображенням торговельної марки, що є очевидним, слідчий обмежується фіксацією цього факту в протоколах огляду контрафактної продукції.

У випадках імітації та видозміни зображення торговельної марки на виявленому позначенні ймовірно контрафактного товару слідчі мають клопотати до слідчого судді про призначення експертизи за спеціальністю 13.6 для отримання відповідного доказу в незаконному використанні торговельної марки.

Під час допиту потерпілого (власника торговельної марки) на початкових етапах розслідування доцільною є участь спеціаліста з визначення матеріальної шкоди, оскільки це надасть можливість слідчому з'ясувати спосіб комерціалізації торговельної марки, окреслити необхідні для розрахунку матеріальної шкоди документи, підготуватися та спланувати обшук.

Під час розслідування незаконного використання торговельної марки поширеною є непроцесуальна форма використання спеціальних знань представником правовласника, який здійснює дослідження контрафактної продукції та визначає суттєві відмінності, порівнюючи з оригінальним товаром.

Спеціальні знання у сфері інтелектуальної власності є основним видом знань, що застосовує слідчий під час розслідування злочинних посягань на торговельні марки, зокрема в найвищій їх формі – судовій експертизі об'єктів інтелектуальної власності. Інші види судових експертиз призначають залежно від конкретних обставин і виду контрафактного товару.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології : монографія / Н. І. Клименко. – Тернопіль : Крок, 2018. – 262 с.

2. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків, 2015. – 560 с.

3. Курилін І. Р. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, які посягають на права інтелектуальної власності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. Р. Курилін. – Київ, 2007. – 261 с.

4. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – Київ : Юрінком Інтер, 2015. – 504 с.

5. Шевченко О. В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Шевченко. – Київ, 2017. – 317 с.

6. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Б. В. Романюк. – Київ, 2002. – 222 с.

7. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Ревака. – Харків, 2006. – 206 с.

8. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Семенов. – Київ, 2006. – 212 с.

9. Боднар А. В. Форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення майна або пошкодження майна [Електронний ресурс] / А. В. Боднар // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 3. – С. 46–56. – Режим доступу: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2395/2/4%20%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80.pdf. – Назва з екрана.

10. Методологічні основи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності : звіт про НДР / [Г. В. Прохоров-Лукін та ін.]. – Київ, 2006. – 290 с.

11. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні [Електронний ресурс] / В. Г. Гончаренко, В. В. Курдюков, К. В. Легких // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – № 2 (9). – С. 22–34. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2007_2_3. – Назва з екрана.

12. Лук'янчиков Є. Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Є. Д. Лук'янчиков. – Київ, 2005. – 429 с.

13. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії і практики : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Бірюков. – Київ, 2011. – 33 с.

14. Шепітько В. Ю. Пізнавальна функція слідчої діяльності та її інтерпретація в криміналістиці [Електронний ресурс] / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – № 44. – С. 25–28. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_44_5. – Назва з екрана.

15. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. С. Карпов. – Київ, 2008. – 434 с.

REFERENCES

1. Klymenko, N.I. (2018). *Zahalna teoriia sudovoi ekspertyzy [General Theory of Forensic Experology].* Ternopil: Krok [in Ukrainian].

2. Shcherbakovskyi, M.H. (2015). *Provedennia ta vykorystannia sudovykh ekspertyz u kryminalnomu provadzhenni [Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings].* Kharkiv [in Ukrainian].

3. Kurylin, I.R. (2007). Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv, yaki posiahaiut na prava intelektualnoi vlasnosti [The usage of special knowledges in the process of investigation of the crimes, that encroach the rights of intellectual property]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

4. Honcharenko, V.H., & Hora, I.V. (Eds.). (2015). *Ekspertyzy u sudochynstvi Ukrainy [Expertise in the Legal Process of Ukraine].* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

5. Shevchenko, O.V. (2017). Vykorystannia spetsialnykh tovaroznavchykh znan pid chas dosudovoho rozsliduvannia [Use of special knowledge of goods during pre-trial investigation]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

6. Romaniuk, B.V. (2002). Suchasni teoretychni ta pravovi problemy vykorystannia spetsialnykh znan u dosudovomu slidstvi [Modern theoretical and

legal problems of using of special knowledge in pre-trial investigation]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

7. Revaka, V.M. (2006). Formy vykorystannia spetsialnykh piznan v dosudovomu provadzhenni [The forms of the use of special knowledge in pre-trial investigation]. *Candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

8. Semenov, V.V. (2006). Spetsialni znannia v rozsliduvanni zlochyniv [The special knowledge's in investigation of the crimes]. *Candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

9. Bodnar, A.V. (2017). Formy vykorystannia spetsialnykh znan pid chas rozsliduvannia znyshchennia maina abo poshkodzhennia maina [Forms of use of special knowledge at investigation of destruction or damage of property]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 3,* 46-56. Retrieved from http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2395/2/4%20%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80.pdf [in Ukrainian].

10. Prokhorov-Lukin, H.V. (et al.). (2006). *Metodolohichni osnovy sudovoi ekspertyzy obiektiv intelektualnoi vlasnosti* [*Methodological foundations of forensic researches of intellectual property objects].* Kyiv [in Ukrainian].

11. Honcharenko, V.H., Kurdiukov, V.V., & Lehkykh, K.V. (2007). Spetsialni znannia: henezys, predmet, rivni, formy vykorystannia v dokazuvanni [Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in evidence]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine, 2*(9), 22-34. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2007_2_3 [in Ukrainian].

12. Lukianchykov, Ye.D. (2005). Informatsiine zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv [Information supply of the crimes investigation]. *Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

13. Biriukov, V.V. (2011). Informatsiino-dovidkove zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv: problemy teorii i praktyky [Informatively certificate providing of investigation of crimes: problems of theory and practice]. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

14. Shepitko, V.Yu. (2008). Piznavalna funktsiia slidchoi diialnosti ta yii interpretatsiia v kryminalistytsi [Cognitive function of investigative activity and its interpretation in criminology]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Actual problems of state and law, 44*, 25-28. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_44_5 [in Ukrainian].

15. Karpov, N.S. (2008). Kryminalistychni zasady vyvchennia zlochynnoi diialnosti [Criminalistic basis for studying the criminal activity]. *Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 04.04.2018

Polishchuk I. – Researcher of the Department of Criminology and Forensic Science of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine; e-mail: assolinn@ukr.net; **ORCID 0000-0002-1104-6624**

Forms of the Using Special Knowledge in the Investigation of the Illegal Use of Trademarks

Article is devoted to establishment and studying of features of forms of use of special knowledge at investigation of illegal use of trademarks. The author analyzes criteria of office of forms of use of special knowledge and for the first time finds out the most relevant to consideration at criminal infringement of trademarks – on subjects. Reasonably relevance of use by the investigator own special legal knowledge for check of a specification on a subject of criminal encroachment (trademark) at once after entering of the corresponding data into the Unified register of pre-judicial investigations by means of resources of directory providing. On the basis of empirical data investigative and jurisprudence on illegal use of trademarks forms of use of special knowledge by experts and experts are investigated. For the purpose of high-quality preparation and planning of a search participation of the specialist in determination of material damage at interrogation of the investigation which was injured at the initial stages is offered. It is defined that necessary at investigation of illegal use of trademarks not procedural form of use of special knowledge the representative of the owner who conducts preliminary researches of counterfeit production and finds out essential differences in comparison with original is characteristic. By consideration of use of special knowledge in the form of forensic researchers the last is classified on obligatory and those that are carried out often and optional which depend on concrete circumstances and counterfeit goods. It is established that special knowledge of intellectual property is a main type of knowledge which is applied by investigators at investigation of criminal infringement of trademarks, including in their highest form – forensic researchers of intellectual property. Other types of forensic researchers are appointed depending on concrete circumstances and a type of counterfeit goods.

Keywords: illegal use; trademark; investigation; special knowledge; expertise; intellectual property; investigator; expert.

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 343.98:343.7(049.32)

Цимбал П. В. – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету державної фіскальної служби України, м. Ірпінь

Концептуальні засади розслідування злочинів у сфері будівництва

Рец. на кн.: Запотоцький А. П. Основи методики розслідування злочинів у сфері будівництва : монографія / А. П. Запотоцький. – Київ : Освіта України, 2018. – 320 с.

Процеси реформування господарської сфери в Україні виявляють низку складних проблем, які є важливими для суспільної географії. З-поміж них слід виокремити проблематику будівельної сфери. Цей сектор господарства є соціально значущим, позаяк житло є головною матеріальною цінністю громадян, джерелом задоволення їхніх потреб. Розвиток житлового ринку позначається на економічному становищі регіонів. Численні проблеми ринку житлової нерухомості складно розв'язати без регіонального їх регулювання. З огляду на зазначене, учинення злочинів у цій сфері завдає значної шкоди суспільним інтересам, економіці загалом, інтересам громадян і юридичних осіб.

Криміналізація будівельної галузі в Україні на сучасному етапі досягла небачених масштабів. Так, поширеними в цій сфері стали тяжкі й особливо тяжкі злочини проти власності, зокрема учинені шляхом привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, обману, зловживання довірою, а також порушення правил охорони праці й безпеки під час виконання будівельних робіт.

Окреслену проблематику висвітлено в низці досліджень. Попри це, значна кількість концептуальних питань потребує вирішення для підвищення ефективності застосування кримінального процесуального законодавства та розроблення методики розслідування злочинів у сфері будівництва. Необхідно усунути внутрішні протиріччя, недоцільні фікції, неоднозначну та помилкову термінологію, яку використовують у теорії кримінального процесу. Організація і тактика збирання доказів під час розслідування злочинів у цій сфері потребує вдосконалення в контексті специфіки та способів їх учинення.

© Цимбал П. В., 2018

Теоретична цінність рецензованої праці полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань робота є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням злочинів у сфері будівництва як соціального явища, юридичної категорії та об'єкта криміналістичного дослідження.

На підставі здійсненого дослідження розроблено засади комплексної криміналістичної методики розслідування. Сформульовані висновки та пропозиції може бути використано для вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування, а також безпосередньо спрямовані на виконання конкретних слідчих завдань.

Запропоновано низку рекомендацій методичного спрямування щодо застосування криміналістичних засобів і методів у межах розслідування злочинів, пов'язаних із шахрайством та іншими корисливими посяганнями на власність. Висвітлено напрями підвищення ефективності взаємодії слідчих та оперативних підрозділів з іншими державними й недержавними структурами, а також оптимізації судово-експертної діяльності.

Рецензована праця є адекватною відповіддю на сучасні потреби правоохоронної практики. Структура роботи, логіка вирішення поставлених завдань, рівень аргументації та наукове обґрунтування основних висновків, форма викладення матеріалу відповідають вимогам, що висуваються до монографії, підготовленої за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Аналізуючи зміст рецензованого дослідження, слід зазначити, що кількість і обсяг розглянутих питань виходять за межі, окреслені назвою монографії. Окрім проблем, що безпосередньо стосуються основ криміналістичної методики розслідування злочинів у сфері будівництва, докладно схарактеризовано стан наукових досліджень щодо окремих криміналістичних методик розслідування злочинів у сфері будівництва, іноземний досвід досудового розслідування аналогічних злочинів, особливості кримінального процесу країн Європи, Великої Британії та інших країн світу.

Структурно монографія містить чотири розділи, об'єднані в 15 параграфів. Перший розділ присвячено дослідженню теоретичних засад розслідування злочинів у сфері будівництва. У ньому розглянуто стан наукових досліджень проблем криміналістичної методики розслідування цих злочинів. Проаналізовано значний масив робіт вітчизняних та іноземних учених різних періодів у галузі кримінального права, кримінології, теорії оперативно-розшукової діяльності й економічної безпеки.

Встановлено, що, попри вагомий внесок у розроблення зазначеної проблематики, у наукових дослідженнях було висвітлено переважно кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії окремим видам злочинів. Водночас автор зауважує, що проблеми криміналістичної методики вчені розглядали лише фрагментарно. Їхні праці обмежені застарілим і не актуальним нині законодавством, а тому не враховують сучасні реалії правозастосовної практики.

Ґрунтуючись на даних офіційної статистики, автор зазначає, що притягнення осіб до кримінальної відповідальності за злочини у сфері будівництва, попри активну позицію законодавця та низку нормативно-правових новел, ще не є ефективним через низку чинників, зокрема: брак скоординованої державної політики у сфері запобігання економічній злочинності; несформованість узагальненої практики правоохоронних органів і судів щодо розслідування та розгляду досліджуваної категорії кримінальних правопорушень; застарілість криміналістичних методик, які не адаптовані до правових і соціально-економічних умов сьогодення; гостра необхідність оновлення кримінального процесуального законодавства й організаційних змін у системі органів кримінальної юстиції. Автор дійшов висновку, що окреслена науково-прикладна проблема потребує узагальнення та впорядкування у формі методичних рекомендацій з розслідування окремих видів злочинів у сфері будівництва, що, водночас, є передумовою для здійснення цільового монографічного дослідження.

Згідно з позицією А. П. Запотоцького, криміналістична класифікація злочинів передбачає такі критерії поділу. Залежно від родового об'єкта виокремлено злочини проти власності; злочини у сфері господарської діяльності; злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян; злочини проти безпеки виробництва. Залежно від способів і технологій – злочини, що полягають у розкраданні, яке вчиняють службові особи; злочини у сфері фінансування будівництва; злочини, пов'язані з порушеннями правил безпеки під час виконання будівельних робіт.

За етапами будівництва автор виокремлює злочини, які передують початку проведення будівельних робіт; злочини, що учиняють під час будівництва, а також злочини, пов'язані із завершенням будівництва та здачею об'єктів в експлуатацію. За суб'єктом злочину виокремлено кримінальні правопорушення

у сфері будівництва, учинені загальним суб'єктом, службовою особою, а також іншими категоріями суб'єктів.

Висвітлено особливості кримінального провадження щодо злочинів у сфері будівництва провідних країн Європи, Великої Британії, США. На підставі вивчення й узагальнення зарубіжного досвіду досудового розслідування досліджуваної категорії злочинів автор доходить обґрунтованого висновку стосовно того, що засади розслідування злочинів у сфері будівництва в країнах Європи та США здебільшого схожі до тих, що застосовують в Україні, однак зауважує, що окремі з них може бути впроваджено в діяльність слідчих підрозділів в Україні і це забезпечить підвищення ефективності досудового розслідування (наприклад, запровадження Єдиного реєстру будівельного обладнання, що сприятиме забезпеченню відшкодування шкоди, виявленню викраденого майна та запобіганню іншим злочинам, а також опрацювання інформації з державних реєстрів та інших відкритих джерел інформації шляхом використання аналітичних інструментів.

Другий розділ монографії присвячено криміналістичній характеристиці злочинів у сфері будівництва. Автор сформулював визначення криміналістичної характеристики злочинів у сфері будівництва, відповідно до якого це система відомостей про ключові ознаки суб'єкта злочину та предмет злочинного посягання, обстановку вчинення посягання та способи, за допомогою яких його реалізовано, що в комплексі дають змогу практичним працівникам результативно збирати докази шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у досудовому розслідуванні. Дослідник обґрунтовує значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування цих злочинів. Докладно розглянуто її структурні елементи, зокрема: особливості предмета, обстановки злочинів, а також способи їх учинення; особливості та закономірності досліджуваних діянь; характеристика осіб, які вчиняють злочини, тощо.

Важливим науковим здобутком є висновки щодо ролі обстановки злочинів, учинених у сфері будівництва, як комплексного елементу криміналістичної характеристики злочинів. Вона не обмежується матеріальним середовищем, у якому реалізовують злочинний намір, а структурно містить чимало чинників: місце та час учинення злочину; особливості зберігання, транспортування будівельних матеріалів, видачі, оприбуткування матеріальних цінностей; специфіка здійснення фінансових операцій, контролю й обліку за рухом грошових коштів; організаційний рівень господарської діяльності;

кваліфікація управління; особливості обліку та звітності; організація охорони та пропускної системи.

Практично значущими є зауваження автора монографії щодо необхідності не обмежуватися під час формування методики розслідування злочинів дослідженням «типового», оскільки, крім «типових», є інші, не менш важливі елементи, неврахування яких негативно позначиться на використанні методики практичними працівниками. Дослідник доводить, що саме повна та змістовна характеристика кожного конкретного кримінального правопорушення, що охоплює всі його індивідуальні особливості, є обов'язковою умовою повноцінного дослідження, яке здійснюють з метою формування методики розслідування.

У третьому розділі монографії проаналізовано проблематику концепції та структури криміналістичної методики розслідування злочинів у сфері будівництва, її місце в системі криміналістичних методик. Увагу акцентовано на тому, що злочини у сфері будівництва стали комплексним явищем, утворивши систему (учинення декількох злочинів у формі сукупності). Запропоновано авторське визначення комплексної методики розслідування злочинів у сфері будівництва, розглянуто основні структурні елементи її змісту. Дослідник обґрунтовує важливий висновок, згідно з яким запропонований варіант систематизації елементів комплексної криміналістичної методики є найефективнішим для реалізації завдань практики, раціональної організації діяльності й обрання оптимальних методів ефективного розслідування злочинів у сфері будівництва. Розглянуто слідчі ситуації відповідно до етапів розслідування злочинів у сфері будівництва.

У четвертому розділі дослідження висвітлено питання проведення слідчих (розшукових) дій і використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері будівництва. Схарактеризовано матеріальні сліди злочинів у сфері будівництва, які містяться в документах, за переліком, запропонованим автором на підставі аналізу слідчої та судової практики. У цьому вбачається не лише теоретичний підхід до вивчення проблематики, а й результат активної роботи з матеріалами практики розслідування таких кримінальних правопорушень.

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що монографія А. П. Запотоцького є актуальною, вагомою та завершеною науковою працею, яка не лише окреслює напрями розв'язання актуальних проблем розслідування злочинів у сфері будівництва, а й дає підґрунтя для подальших дискусій серед фахівців, у чому також полягає її важливе наукове значення.

У цій роботі автор виявив високий рівень професіоналізму і теоретичних знань щодо предмета дослідження та викладення матеріалу. Більшість положень монографії містить елементи новизни, низку важливих рекомендацій практичного спрямування, зокрема тих, які викладено вперше. Ця праця є вагомим внеском у криміналістику, криміналістичну методику і тактику.

Роботу написано сучасною діловою мовою з вдалим застосуванням правничої термінології, зокрема в галузі криміналістики. Водночас стиль викладення матеріалу простий і доступний.

Монографія привертає увагу своїм змістовим наповненням, практичною складовою, завдяки чому неодмінно посяде чільне місце серед основної навчальної літератури з криміналістики, кримінального процесу та кримінального права.

Рецензія надійшла до редколегії 25.04.2018

Tsymbal P. – Doctor of Law, Professor, Vice-Rector for Scientific Work of the University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpin, Ukraine

Conceptual Principles for Investigation of Crimes in the Field of Construction

Review of the book: Zapototskyi A. Fundamentals of the methodology for investigating crimes in the field of construction : monograph / A. Zapototskyi. – Kyiv : Education of Ukraine, 2018. – 320 p.

До уваги авторів!

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (з юридичних наук);
- **«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (з юридичних наук);
- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (з юридичних наук);
- **«Юридична психологія»** (з юридичних і психологічних наук).

Вимоги до змісту статей

Відповідно до Постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1 і наказу МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України» від 15.01.2018 № 32, **наукові статті мають містити такі необхідні елементи:**

- ***постановка проблеми*** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- ***аналіз останніх досліджень і публікацій,*** у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на яких ґрунтується автор;
- ***виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми*****,** яким присвячено статтю;
- ***формулювання мети статті*** (постановка завдання);
- ***виклад основного матеріалу*** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- ***висновки та перспективи подальших розвідок*** у цьому напрямі.

Обов'язкові складові статті

Індекс УДК розташовують перед заголовком статті з вирівнюванням по лівому краю.

Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID,** посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Ці відомості подаються трьома мовами: українською, російською, англійською (див. табл.). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта).

Заголовок (назва) статті подають трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не повинна перевищувати 90 символів (ураховуючи пробіли).

Анотацію слід подавати розширену (у формі реферату) трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше 1800 знаків (з ключовими словами, пробілами, без абзацних відступів). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- ***мета*** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);
- ***методологія*** (методологічний інструментарій);
- ***наукова новизна*** (основні результати дослідження);
- ***висновки*** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англомовний переклад покладається особисто на автора.

До анотації додають 6–10 **ключових слів** (або словосполучень, які складаються щонайбільше з двох-трьох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами.

Текст статті повинен бути структурованим за зазначеними вище елементами й мати мінімальний обсяг 10–12 сторінок (без списку літератури, анотацій та ключових слів) на папері А4, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5. Електронні варіанти рисунків і таблиць подають окремими файлами у форматі А5. **Посилання** на джерела в тексті слід наводити у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела *в порядку наведення посилань у тексті*, наприклад: [1, с. 235] або [2, с. 8; 3, с. 45]. Стаття, що подається англійською мовою, обов'язково має супроводжуватися її україномовним перекладом.

Список використаних джерел подають після тексту статті, його оформляють відповідно до наявних стандартів бібліографічного опису (ДСТУ 7152:2010 «Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках», ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «СІБВС. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання»). Слова і словосполучення скорочують відповідно до ДСТУ 3582:2013 «Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень в українській мові. Загальні вимоги та правила», а також ГОСТ 7.12.93 «СИБИД. Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и

правила». Перевагу слід надавати першоджерелам, включеним до Web of Science та Scopus.

Додатково слід оформити бібліографічний опис відповідно до стилю APA (*транслітерований*).

Список літератури не повинен перевищувати 12–14 джерел та містити посилань автора на самого себе.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;
- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiau.kiev.ua;**
- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку;
- зовнішню рецензію від доктора наук, до кола наукових інтересів якого належить досліджувана в статті проблема (виняток становлять статті, підготовлені докторами наук або за їх співавторства).

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (редакційно-видавничий відділ НАВС).

Телефон для довідок: 097-851-72-96,14-48.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком чотири рази на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);
- **«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком двічі на рік) – тел. 097-851-72-96, внутр. 14-48 (відповідальна особа – Яковлева Ангеліна Яківна);
- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, внутр. 12-82 (відповідальна особа – Павлишин Олег Володимирович);
- **«Юридична психологія»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, 561-18-74, внутр. 15-56, 71-31 – кафедра юридичної психології (відповідальна особа – Казміренко Людмила Іванівна).

Таблиця

Відповідники основних посад, наукових ступенів і вчених звань

ТЕРМІН УКРАЇНСЬКОЮ	МОЖЛИВІ ВАРІАНТИ ПЕРЕКЛАДУ
доктор юридичних наук	**Doctor of Law*** Doctor of Science of Law Doctor of Juridical Science Doctor of Legal Science
кандидат юридичних наук	**Ph.D in Law** Candidate of Science of Law Candidate of Juridical Science Candidate of Legal Science Candidate of Law/Laws
доктор філософії (з права)	**Doctor of Philosophy (in Law)** Philosophy Doctor (in Law)
професор	Professor
доцент	**Associate Professor** Docent Assistant Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	**Leading/Senior/Junior Research Fellow** Leading/Senior/Junior Fellow Leading/Senior/Junior Researcher
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	**Postgraduate Student** Graduate Student Graduate
здобувач	Researcher

* Напівжирним виділенням позначено рекомендовані редакцією варіанти перекладу.

Науковий вісник

3
(108)
2018

Науковий журнал ♦ Виходить чотири рази на рік

Редагування
О. П. Антіпова,
В. С. Таран

Оформлення, комп'ютерний набір і верстка

Я. В. Шумко

Видавець:
Редакційно-видавничий відділ
Національної академії внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного реєстру виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4155 від 13.09.2011

Підп. до друку 30.10.2018
Формат 60x84/16
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 22,5
Ум. друк. арк. 20,92
Вид. № 25/II
Наклад 50 прим.

Scientific Journal

3
(108)
2018

Scientific Magazine ♦ Issued four times a year

Editing
O. Antipova,
V. Taran

Figuration, computer typing and making up
Ya. Shumko

Publisher:
Editorial and publishing division
of National Academy of Internal Affairs
Ukraine 03035 Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
October 30th, 2018
Dimensions: 60x84/16
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 22,5
Simulated publisher's pages 20,92
Edition No. 25/II
Circulation 50